

**Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ВЕНЦЕЛЬ НАТАЛІЯ ВАСИЛІВНА

УДК: 130: 316.322: 316.324.8

ДИСЕРТАЦІЯ

**НЕЛІНІЙНІСТЬ РОЗВИТКУ СВІТ-СИСТЕМИ
В УМОВАХ СУСПІЛЬНОЇ ТРАНЗИТИВНОСТІ**

033 Філософія

03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Венцель Н.В.

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії та політології Ковтун Наталія Михайлівна

Житомир – 2021

АНОТАЦІЯ

Венцель Н. В. Нелінійність розвитку світ-системи в умовах суспільної транзитивності. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 Філософія. – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, 2021.

У кваліфікаційній роботі проаналізовано феномен нелінійності розвитку світ-системи в умовах транзитивності глобалізованого суспільства.

У контексті світових глобалізаційних процесів доведено залежність нелінійності розвитку сучасної світ-системи у соціально-економічній, соціально-політичній, світоглядно-релігійній сферах соціального буття від впровадження досягнень і результатів четвертої промислової (індустріальної) революції.

Метою дослідження є соціально-філософський аналіз нелінійності розвитку світ-системи в умовах транзитивності глобалізованого суспільства.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше здійснено соціально-філософську концептуалізацію феномена нелінійності розвитку сучасної світ-системи; з'ясовано, що нелінійність розвитку, насамперед соціально-економічна відсталість країн периферії й складності їх соціального буття, базується на широкому комплексі соціально-економічних, соціально-політичних, соціально-історичних, інституційних, енергетичних, демографічних, екологічних чинників; вперше доведено залежність нелінійності розвитку світ-системи від впровадження досягнень та результатів четвертої промислової (індустріальної) революції в контексті світових глобалізаційних процесів та показано, що перехід країн периферії і напівпериферії та, навіть, деяких країн центру, до Industry 4.0. перебуває у площині проведення кардинальних структурних змін в економіці, системі освіти, культурному розвитку, а також у модернізації виробничих процесів, які повинні забезпечити подальший цивілізаційний розвиток суспільства; обґрунтовано, що в авангарді цих змін має перебувати інтелектуальна еліта, відтік якої для країн периферії і напівпериферії загрожує незворотнім відставанням у соціальному та технологічному розвитку,

порівняно з країнами центру світ-системи; встановлено залежність впливу міжнародних організацій від рішень країн центру світ-системи; обґрунтовано, що така ситуація вимагає реформування діяльності міжнародних інституцій, оскільки неефективне регулювання надання ними фінансової допомоги збагачує лише фінансову та політичну еліту країн периферії, ще більше поглиблюючи соціально-економічне відставання цих країн, зростання у них рівня корупції, безробіття і бідності; розширено розуміння взаємозв'язку світоглядно-релігійних чинників і розвитку світ-системи, який вказує на багатовекторний і суперечливий вплив релігії на розвиток економіки, політики, права та інших сфер соціального буття сучасної людини; доведено, що перспектива переходу України з категорії країн периферії до країн напівпериферії або центру світ-системи перебуває у площині актуалізації здійснення кардинальних структурних змін у сфері матеріального виробництва, впровадження новітніх технологій, насамперед, у сегменті виробництва товарів з високим рівнем доданої вартості, модернізації галузей науки і освіти, актуалізації процесів формування «нового середнього класу» як чинника нівеляції масової трудової міграції українців, що має у наступні десятиліття забезпечити поступальний цивілізаційний розвиток українського суспільства; обґрунтовано, що можливість такого переходу перебуває у прямій залежності від здатності українського соціуму швидко адаптуватися до вимог Industry 4.0 (роботизація, діджиталізація, інтернетизація), що відкриє широкі перспективи для якісно нового етапу розвитку сфер виробництва товарів і послуг, трансформації галузей освіти, науки і медицини, а відтак і для подолання високого рівня безробіття і бідності значної частини населення України.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що положення кваліфікаційної роботи можуть бути використанні для розробки стратегії та тактики модернізаційних процесів у різних сферах буттєвості сучасного українського суспільства, поглиблення соціально-філософського розуміння чинників і наслідків зростання нелінійності розвитку сучасної світ-системи.

Розуміння нелінійності розвитку світ-системи в умовах глобалізаційних процесів та суспільної транзитивності дозволяє розкрити взаємозалежність

впливу соціально-економічних, суспільно-політичних та світоглядно-релігійних чинників на розвиток сучасного соціуму, визначити ймовірні тенденції розвитку світ-системи у майбутньому і виробити механізми адаптації індивідів та соціальних спільнот до якісно нових умов соціокультурної дійсності, спричинених роботизацією, діджиталізацією та інтернетизацією різних сфер соціального буття сучасної людини.

Результати та висновки кваліфікаційної роботи можуть використовуватися для розширення змісту гуманітарних та поведінкових навчальних дисциплін «Філософія», «Соціальна філософія», «Філософія історії», «Політологія», «Соціологія», і спеціалізованих курсів «Глобалізація та глобалізаційні процеси». Опрацьовуючи матеріали дослідження науковці, студенти зможуть формувати загальні та фахові компетентності: навчальну, наукову, соціальну, загальнокультурну, інформаційну, логічну, аксіологічну.

Висновки та результати дослідження можуть бути використані у процесі вироблення концепції реформування українського суспільства в умовах четвертої індустріальної революції сфер соціального захисту населення, економіки, політики, міжнародних відносин, науки та освіти та можуть бути враховані у програмах навчання та підвищення кваліфікації державних службовців та працівників органів місцевого самоврядування, які здійснюють впровадження реформ в Україні та модернізацію системи публічного управління; педагогічних та науково-педагогічних працівників, які викладають різні навчальні дисципліни та курси, зокрема, філософію, соціальну філософію, філософію науки, філософію історії, політологію, соціологію, релігієзнавство та ін.

У першому розділі **«Теоретико-методологічні засади дослідження нелінійності розвитку соціальних систем в ситуації суспільної транзитивності»** проаналізовано філософські та міждисциплінарні дослідження, що дало змогу конкретизувати феномен нелінійності розвитку світ-системи як об'єкт соціально-філософського аналізу.

У розділі обґрунтовано теоретичні засади дослідження нелінійності розвитку світу та суспільства, які включають взаємодію суспільства як загального

і його частин. У змісті розділу окреслено концептуальні підходи та періодизацію наукових уявлень та досліджень у площині розуміння нелінійності розвитку соціальних систем. Особлива увага зосереджена на дослідженні методології світ-системного аналізу І. Валлерстайна, в межах якої розвиток тлумачиться не як простий цілеспрямований лінійний процес, а як складний, нелінійний, хвилеподібний процес трансформації суспільства.

Ключовим положенням світ-системного аналізу є ідея про проходження усіма суспільно-історичними системами трьох базових етапів – становлення, розвитку (нормального існування) та структурної кризи. У контексті цього поняття «нелінійність» застосовується у дисертаційній роботі для позначення розвитку систем, насамперед соціальних, у функціонуванні яких проявляється можливість реалізації значної кількості напрямків еволюції, і тих систем, в яких відсутні лінійні залежності у співвідношенні різних параметрів функціонування. Натомість транзитивність розглядається у площині філософського, соціологічного і політологічного знання як поняття, що позначає масштабні кардинальні зміни у соціальній, соціально-економічній, суспільно-політичній або світоглядно-релігійній площині розвитку світ-системи. У такому розумінні транзитивність характеризує якісний перехід від одного стану суспільної системи до іншого.

У другому розділі **«Нелінійний характер розвитку світ-системи у контексті глобалізаційних процесів сучасності»** проаналізовано вплив результатів четвертої промислової (індустріальної) революції на нелінійність розвитку сучасної глобальної світ-системи у площині трансформації соціально-економічної, суспільно-політичної, світоглядно-релігійної сфер соціального буття.

Встановлено, що активне впровадження досягнень четвертої промислової (індустріальної) революції має не лише позитивні наслідки (оптимізація та індивідуалізація виробничих процесів, підвищення якості і тривалості життя, спрощення комунікацій та ін.), а й негативні, оскільки швидке введення роботизації, автоматизації, діджиталізації, нано- та біотехнологій в умовах ринкової економіки закономірно зумовлює економічні (зростання споживання електроенергії та інших ресурсів, несанкціоноване виготовлення речей, зброї та

ін.), соціальні (зростання безробіття, зростання майнової і соціальної нерівності, зростання відчуття соціальної незахищеності і безперспективності життя), особистісні (доступ до будь-якої інформації про людину, відсутність соціальних гарантій) втрати не лише у країнах периферії, а й у країнах центру світ-системи. Доведено, що пришвидшене впровадження результатів Industry 4.0 не лише консервує країни периферії у їх статусі «країн третього світу» та поглиблює нелінійність соціального розвитку різних регіонів світ-системи, а й негативно впливає на розвиток соціальних систем у країнах центру світ-системи, поглиблюючи соціальну нерівність через нерівномірний розподіл та доступ до матеріальних та нематеріальних ресурсів.

У розділі здійснено аналіз впливу на нелінійність розвитку світ-системи соціально-політичних чинників, які проявляються у соціальному протистоянні, популізмі й демагогії, державній нестабільності, що відволікає значні кошти від вирішення суспільно значущих проблем розвитку країн, які розвиваються. Аргументовано, що важливими чинниками зростання нелінійності розвитку глобальних соціальних систем є зростання соціально-економічної відсталості країн периферії світ-системи через величезні боргові зобов'язання, надані у відповідності до жорстких вимог міжнародних фінансових організацій, та їх доіндустріальний тип розвитку, який базується на добуванні корисних копалин або продажу сировини, ціна на які коливається не на користь бідних країн.

Поглиблено розуміння суперечливого впливу світоглядно-релігійних чинників на розвиток суспільних інституцій в сучасному світі. Результати проведеного соціально-філософського дослідження впровадження механізмів Industry 4.0 у суспільний розвиток країн периферії, напівпериферії і центру сучасної світ-системи підтверджують висновок М. Вебера, що причини відсталості і розвитку різних країн криються не лише в історичних, географічних, демографічних й економічних чинниках, а й у тій релігії, яку сповідує більшість населення країни. Встановлено, що саме релігійно-моральні світоглядні позиції конфуціанства, буддизму, індуїзму (патерналізм, працьовитість, заощадливість, аскетизм) дозволили низці країн периферії (Японія, Південна Корея, Сінгапур,

Тайвань, Китай, Індія) перейти до категорії країн напівпериферії або центру світ-системи. Нелінійність і суперечливість розвитку суспільства на сучасному етапі розвитку засвідчує і той факт, що у розвинутих країнах ядра світ-системи, які, зазвичай, перебувають під впливом християнства, простежується чітка тенденція до зростання рівня атеїзму.

У третьому розділі **«Нелінійні механізми розвитку України в умовах суспільної транзитивності»** на основі соціально-філософського аналізу розвитку сучасного українського суспільства встановлено високий рівень його транзитивності. Доведено, що, окрім агресії Росії, незрілості демократичних інституцій, слабкості механізмів громадянського суспільства і правової держави, важливим чинником зростання нелінійності у розвитку сучасного українського соціуму є пришвидшений перехід у ньому до впровадження механізмів четвертої індустріальної революції за умови неефективної, суперечливої соціально-економічної політики державних інституцій.

У розділі з'ясовано, що в останні десятиліття, на які припав перехід країн центру та напівпериферії до третьої, а в окремих регіонах до четвертої промислової революції, відбулося погіршення екологічної ситуації в Україні, пов'язане з домінуванням у структурі її виробничих потужностей видобувної промисловості і хижацьким використанням природних ресурсів, виснаженням ґрунтів, забрудненням рік та водойм, вирубкою лісу, незаконним видобутком бурштину та ін. Окрім цього, поглиблено розуміння того, що українське суспільство й українська держава, прагнучи до змін не лише в економічній, а й соціальній, суспільно-політичній сфері, має стати незалежним суб'єктом міжнародних відносин. При цьому важливою залишається їх орієнтація на зв'язки із країнами центру світ-системи, які можуть сприяти пришвидшеній модернізації та ефективній адаптації українського суспільства до механізмів як Industry 4.0, так і якісно нової геополітичної реальності сучасності.

Доведено, що на рівень транзитивності сучасного українського суспільства впливає й феномен його полірелігійності й поліконфесійності. З одного боку, співіснування в українському суспільстві представників різних релігійних груп –

православ'я, католицизму, протестантизму, ісламу, іудаїзму – засвідчує достатньо високий рівень його толерантності та віротерпимості. З другого боку, полірелігійність і поліконфесійність українського соціуму постає на сучасному етапі розвитку й чинником його потенційної нестабільності.

Ключові слова: нелінійність розвитку світ-системи, транзитивність суспільства, українське суспільство, четверта промислова (індустріальна) революція, глобалізаційні процеси, міжнародні організації, полірелігійність, поліконфесійність.

SUMMARY

Ventsel N. V. Nonlinearity of world-system development in the conditions of social transitivity. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in specialty Philosophy 033. – Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, 2021.

The phenomenon of nonlinearity of world-system development in the conditions of transitivity of globalized society is analyzed in the qualification work.

The dependence of the nonlinearity of the development of the world system in the economic, political, religious spheres of social being on the implementation of the achievements and results of the fourth industrial revolution in the context of world globalization processes is proved.

The aim of the research is a social-philosophical analysis of the nonlinearity of the development of the world-system in the conditions of transitivity of a globalized society.

The scientific novelty of the research is that for the first time a social-philosophical conceptualization of the phenomenon of nonlinearity of world-system development was carried out; for the first time it was established that the nonlinearity of development and economic backwardness of peripheral countries is based on socio-economic, socio-political, institutional, energy, demographic, environmental factors. The dependence of the nonlinearity of the world-system development on the implementation of the achievements and results of the fourth industrial revolution in the

context of globalization is proved and it is shown that the transition of peripheral and semi-peripheral countries and even some center countries to Industry 4.0. is in the plane of drastic structural changes in the economy, education, cultural development, as well as in the modernization of production processes, which should ensure the further civilizational development of society. It is substantiated that in the forefront of these changes should be the intellectual elite, the outflow of which is unacceptable for the countries of the periphery and semi-periphery; the dependence of the influence of international organizations on the decisions of the countries of the center of the world-system is established; It is justified that this situation requires reform of international institutions, as ineffective regulation of financial assistance enriches only the financial and political elite of peripheral countries and leads in the long run to deepen nonlinearity and new risks in society in globalization and transitivity. The interrelation of worldview-religious factors and the development of the world-system is established, which indicates the multi-vector and contradictory influence of religion on the development of economy, politics, law and other spheres of social life of modern man. It is proved that the transition of Ukraine from the periphery to the countries of post-industrial society is in the plane of actualization of the need for radical structural changes in the economy, science and education systems, modernization of production processes that should ensure the progressive civilization development of Ukrainian society; it is substantiated that the possibility of such a transition depends on the ability to adapt to the requirements of Industry 4.0., which will open prospects for a qualitatively new development of services in education, health, social sectors, and thus to overcome unemployment and poverty, improve living standards.

The practical significance of the research is that the provisions of the qualification work can be used to develop a strategy of modernization processes in various spheres of modern Ukrainian society, deepening social-philosophical understanding of the factors and consequences of increasing nonlinearity of the modern world-system.

Understanding the nonlinearity of world-system development in the context of globalization and social transitivity reveals the interdependence of economic, political

and religious factors on the development of society, identify likely trends in world development in the future and predict mechanisms for adaptation of individuals and social communities to qualitatively new sociocultural conditions.

The results and conclusions of the qualification work can be used to expand the content of humanities and behavioral disciplines «Philosophy», «Social Philosophy», «Philosophy of History», «Political Science», «Sociology» and specialized courses "Globalization and Globalization processes». By working on research materials, scientists, students will be able to form general and professional competencies: educational, scientific, social, cultural, informational, logical, axiological.

The conclusions and results of the study can be used in the process of developing the concept of reform in the fourth industrial revolution in the areas of social protection, economics, politics, international relations, science and education and can be taken into account in training and retraining programs for civil servants and local government employees who implement reforms in Ukraine and modernize the public administration system; pedagogical and scientific-pedagogical workers who teach various disciplines and courses, in particular, philosophy, social philosophy, philosophy of science, philosophy of history, political science, sociology, religious studies, etc.

In the first chapter **«Theoretical and methodological bases of research nonlinearity of social systems in a situation of social transitivity»** analyzes the philosophical, scientific, philosophical and interdisciplinary research, which allowed the phenomenon to specify the nonlinearity of the world-system as an object of social and philosophical analysis.

The chapter substantiates the theoretical foundations of the research of the nonlinearity of the development of the world and society, which include the interaction of society as a whole and its parts. The content of the chapter outlines the conceptual approaches and periodization of scientific ideas and research on understanding the nonlinearity of the development of social systems. Particular attention is paid to the study of the methodology of world-system analysis by I. Wallerstein, within which development is interpreted not as a simple purposeful linear process, but as a complex, nonlinear, wave similar process of transformation of society.

The key position of the world-system analysis is the idea of passing through all socio-historical systems of three basic stages – formation, development (normal existence) and structural crisis. In the context of this concept, «nonlinearity» is used in the dissertation to denote the development of systems, primarily social, in the operation of which the possibility of implementing a significant number of directions of evolution, and those systems in which there are no linear dependences in relation to different parameters. While, transitivity is seen in the plane of philosophical, sociological and political science knowledge as a concept that denotes large-scale radical changes in the social, economic, political or religious plane of development of the world system. In this sense, transitivity characterizes the qualitative transition from one state of the social system to another.

The second chapter «**Nonlinear character of the world-system in the context of modern globalization processes**» analyzes the impact of the fourth industrial revolution on the nonlinearity development of the modern global world-system in the transformation of economic, political, religious spheres of social being.

It is established that the active implementation of the achievements of the fourth industrial revolution has not only positive consequences (optimization and individualization of production processes, improving quality and life expectancy, simplification of communications, etc.), but also negative, as the rapid introduction of robotics, automation, digitalization, nano- and biotechnology in a market economy naturally determines economic (growth of consumption of electricity and other resources, information security, unauthorized manufacture of things, weapons, etc.), social (rising unemployment, rising property and social inequality, growing sense of social insecurity and hopelessness of life), personal (access to any information about a person, aging, lack of social guarantees) losses not only in the periphery, but also in the country of the center of the world-system. It is proved that the accelerated implementation of the results Industry 4.0, not only can the periphery countries in their status and enhances the nonlinearity of different regions of the world system, but also affect the development of society in the countries of the center, deepening social inequality through unequal distribution of material and intangible resources.

The chapter analyzes the impact on the nonlinearity of the world-system of social-political factors, which are manifested in political confrontation, populism and demagoguery, state instability, which diverts significant funds from solving socially significant problems of developing countries. It is argued that important factors in the growth of nonlinear development of global social systems are the growing economic backwardness of the periphery of the world system due to huge debt obligations provided in accordance with the strict requirements of international financial organizations, and their pre-industrial type of development based on mining or sales of raw materials, the price of which fluctuates not in favor of poor countries.

In-depth understanding of the contradictory influence of worldview-religious factors on the development of social institutions in the modern world. The results of the social-philosophical research of the introduction of Industry 4.0 mechanisms in the social development of the countries of the periphery, semi-periphery and center of the modern world-system confirm M. Weber's conclusion that the causes of backwardness and development of different countries lie not only in historical, geographical, demographic and economic factors and in the religion professed by the majority of the population. It is established that the religious and moral worldviews of Confucianism and Buddhism (paternalism, hard work, thrift, asceticism) allowed a number of peripheral countries (Japan, South Korea, Singapore, Taiwan, China, India) to move to the semi-periphery or the center of the world-system. The nonlinearity and contradiction of the development of society at the present stage of development is evidenced by the fact that in developed countries the core of the world-system, which are usually under the influence of Christianity, there is a clear tendency to increase the level of atheism.

In the third chapter «**Nonlinear mechanisms of development of Ukraine in the conditions of social transitivity**» on the basis of the social and philosophical analysis of development of the modern Ukrainian society the high level of its transitivity is established. It is proved that, apart from Russia's aggression, immaturity of the democratic foundations of the state system, lack of the rule of law, a key factor in the growth of nonlinearity in the development of Ukrainian society is the accelerated transition to the fourth industrial revolution.

The chapter finds that in recent decades, which marked the transition of the countries of the center and semi-periphery to the third, and in some regions to the fourth industrial revolution, there was a deterioration of the environmental situation in Ukraine due to the dominance of its extractive industry and predatory use of natural resources, soil depletion, pollution of rivers and reservoirs, deforestation, illegal amber mining, etc. In addition, there is a deepened understanding that Ukrainian society and the Ukrainian state, striving for change not only in the economic but also in the social and political spheres, must become an independent subject of international relations. At the same time, it is important to focus on relations with the countries of the center of the world-system, which can contribute to accelerated modernization and effective adaptation in the context of both Industry 4.0 and the new geopolitical reality.

It is proved that the level of transitivity of modern Ukrainian society is influenced by the phenomenon of its polyreligiousness and polyconfessionalism. On the one hand, the coexistence in Ukrainian society of representatives of different religious groups - Orthodoxy, Catholicism, Protestantism, Islam, Judaism - testifies to a fairly high level of tolerance and religious tolerance. On the other hand, the polyreligious and polyconfessional nature of Ukrainian society is currently a factor in its potential instability.

Key words: nonlinearity of world-system development, transitivity of society, Ukrainian society, fourth industrial revolution, globalization processes, international organizations, polyreligiousness, polyconfessionalism.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Венцель Н. В. Концептуальні засади соціально-філософського аналізу феномена економічної відсталості. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. Житомир, 2017. № 1 (83). С. 20 – 25.

2. Венцель Н. В. Вплив четвертої індустріальної революції на нелінійність розвитку світ-системи у контексті світових глобалізаційних процесів. Українська полоністика. Житомир, 2017. №14. С.16 – 25.

3. Венцель Н. В. Феномен четвертої індустріальної революції як чинник зростання нелінійності розвитку світ-системи. Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. Львів, 2018. № 17. С. 21 – 27.

4. Ventsel N. V. Achievement and risks of the fourth industrial revolution in conditions of increasing of globalization processes. Norwegian journal of development of the international science. Oslo, 2018. № 18 (3). P. 41 – 45.

5. Венцель Н. В. Релігія і релігійність як фактор нелінійності розвитку світ-системи в умовах глобалізації. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. Житомир, 2018. № 1 (84). С. 9 – 14.

6. Венцель Н. В. Особливості переходу до INDUSTRY 4.0 в ситуації зростання транзитивності українського соціуму. American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research. New York, 2018. № 3 (10). С. 84 – 89.

7. Венцель Н. В. Соціально-філософський аналіз діяльності міжнародних організацій у контексті поглиблення нелінійності розвитку світ-системи. Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Київ, 2018. № 134 (7). С. 264 – 268.

8. Ventsel N. V. Transitional Society in Modernization Conditions Challenges of Forth Industrial Revolution. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир, 2019. № 1 (85). С. 5 – 16. (У співавторстві з Ковтун Н. М.).

9. Венцель Н. В. Новий середній клас як фактор нівеляції соціальної невизначеності в умовах модернізаційних викликів Industry 4.0. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир, 2020. № 1 (87). С. 86 – 99. (У співавторстві з Ковтун Н.М.).

Наукові публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Венцель Н. В. Реалізація прав жінок країн «третього світу» у глобалізаційній кризі сучасності. Гендер. Екологія. Здоров'я: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20-21 квіт. 2017 р.), Харків, 2017. С. 45 – 47.

2. Венцель Н. В. До проблеми соціально-філософського аналізу економічної відсталості. Дні науки філософського факультету – 2017: матеріали міжнар. наук. конф. (м.Київ, 25–26 квіт. 2017 р.), Київ, 2017. С. 16 – 18.

3. Венцель Н. В. Економічна відсталість як атрибутивна ознака глобалізаційної кризи сучасності. Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету: матеріали Третьої міжнар. мультидисцип. конф. «Чорноморські наукові студії». (м.Одеса, 19 трав. 2017 р.), Одеса, 2017. С. 176 – 179.

4. Венцель Н. В. Трансформація системи цінностей у суспільстві споживання в умовах глобалізації. Глобалізований світ: випробування людського буття: матеріали міжнар. наук.-теор. конф. (м.Житомир, 6-7 жовт. 2017 р.), Житомир, 2017. С. 75 – 77.

5. Венцель Н. В. Тенденції розвитку сфери освіти в ситуації транзитивності сучасного суспільства. Освіта і наука: філософські, історичні та соціальні засади: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28-29 лист. 2017 р.), Харків, 2017. С. 36 – 38.

6. Венцель Н. В. Социально-философский анализ влияния религиозных факторов на нелинейность развития мир-системы в контексте глобализации. Религия и общество – 12: сборник тезисов XII Междунар. науч.-практ. конф. (г. Могилев, 12-17 март. 2018 г.), Могилев, 2018. С. 9 – 11.

7. Венцель Н. В. Нелінійність процесу становлення інформаційного суспільства у країнах «третього і четвертого світу». Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (м.Дніпро, 12 квіт. 2018 р.), Дніпро, 2018. С. 40 – 43.

8. Венцель Н. В. Новітні виклики інформаційній безпеці суспільства у контексті впровадження результатів четвертої індустріальної революції. Наука III тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи, розвитку: матеріали II міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м.Бердянськ, 26-27 квіт. 2018 р.), Бердянськ, 2018 р. С. 12 – 13.

9. Венцель Н. В. Поглиблення нелінійності розвитку світ-системи в контексті загострення глобальних проблем соціуму. Актуальні проблеми сучасної

філософії та науки: виклики сьогодення: матеріали IV міжвуз. наук.-теор. конф. мол. наук. (м.Житомир, 04 груд. 2018 р.), Житомир, 2018. С. 12 – 14.

10.Венцель Н. В. Нелінійність розвитку світ-системи: соціально-філософський аналіз. Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м.Київ, 16-17 серп. 2019 р.), Київ, 2019. С. 50 – 55.

11.Венцель Н. В. Зростання рівня безробіття у контексті соціальних викликів четвертої промислової революції. Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення: матеріали V міжвуз. наук.-теор. конф. мол. наук. (м.Житомир, 04 грудня 2019 р.), Київ, 2020. С. 123 – 125.

12.Венцель Н. В. Зростання нерівності у сфері доступу до медичних послуг у контексті четвертої промислової революції. Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині): матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. (м.Запоріжжя, 20-21 лют. 2020 р.), Запоріжжя, 2020. С. 13 – 15.

13.Венцель Н. В. Внутрішньо переміщені особи в Україні та особливості їх реінтеграції в ситуації зростання соціальної транзитивності. Пріоритетні шляхи розвитку науки та освіти (частина I): матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м.Львів, 5-6 трав. 2020 р.), Львів, 2020. С. 66 – 67. (У співавторстві з Ковтун Н. М., Коваленко О. В.).

14.Венцель Н. В. Основні чинники мотивації професійного розвитку вчителів в умовах транзитивності українського суспільства Безперервний професійний розвиток педагогічних працівників Нової української школи в умовах післядипломної освіти регіону: матеріали регіон. наук.-практ. інтернет-конф. (м.Житомир, 26 жовт. 2020 р.), Житомир, 2020. С. 18 – 21.

15.Венцель Н. В. Нерівномірність використання новітніх технологій у медичній сфері у контексті четвертої промислової революції. Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині): матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м.Запоріжжя, 18-19 лют. 2021 р.), Запоріжжя, 2021. С. 12 – 14.

**Наукові праці, які додатково відображають наукові результати
дисертації**

1. Ventsel N. V. Conceptual bases of social and philosophical analysis of legal competence of pedagogical workers under the transitivity of Ukrainian society. Collective monograph: Problem Space of Modern Society: Philosophical-Communicative and Pedagogical Interpretations. Warsaw, 2019. P. 141 – 153.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження нелінійності розвитку соціальних систем в ситуації суспільної транзитивності.....	30
1.1. Феномен нелінійності розвитку світ-системи як об'єкт соціально-філософського аналізу.....	30
1.2. Методологія дослідження нелінійності розвитку соціальних систем в умовах суспільної транзитивності.....	64
Висновки до першого розділу.....	82
РОЗДІЛ 2. Нелінійний характер розвитку світ-системи у контексті глобалізаційних процесів сучасності.....	90
2. 1. Нелінійність соціального розвитку світ-системи у контексті викликів четвертої індустріальної революції.....	90
2. 2. Рефлексія нелінійності соціально-політичних процесів в умовах глобалізації.....	112
2. 3. Релігійні чинники нелінійності розвитку світ-системи в ситуації соціальної транзитивності.....	132
Висновки до другого розділу.....	150
РОЗДІЛ 3. Нелінійні механізми розвитку України в умовах суспільної транзитивності.....	157
3. 1. Нелінійність розвитку соціально-економічної сфери українського суспільства у контексті соціальних викликів четвертої індустріальної революції.....	158
3. 2. Зовнішньополітичні чинники нелінійності розвитку українського суспільства в ситуації транзитивності сучасного глобалізованого простору	178
3. 3. Вплив світоглядно-релігійних чинників на нелінійність розвитку сучасного українського суспільства.....	202
Висновки до третього розділу.....	221
ВИСНОВКИ.....	227
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ (АРА).....	242
ДОДАТКИ	266

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що у процесі розвитку світової системи протягом останніх десятиліть накопичився цілий комплекс проблем, які взаємопов'язані і взаємообумовлені потужними глобалізаційними процесами. Вони є результатом негативних проявів науково-технологічного прогресу і надшвидкого розвитку інформаційних складових глобалізаційних процесів, що призвело до зростання нерівномірності і нелінійності розвитку не лише між окремими державами, а й цілими регіонами. Зростання нелінійності розвитку світ-системи зумовлює необхідність осмислення глобальних проблем і викликів, які постають перед сучасним суспільством та людством: зростання соціально-економічної відсталості найменш розвинутих країн світу, посилення неконтрольованих міграційних потоків, загострення проявів екологічної кризи, активізація збройних конфліктів у різних регіонах планети та ін.

При цьому поглиблення соціально-економічної відсталості країн периферії спричиняється не лише їх доіндустріальним, аграрним типом економіки, високим рівнем корупції, відсутністю громадянського суспільства, а й залежністю від зовнішніх ринків збуту і зовнішніх інвестицій. Проте допомога, яку отримують найменш розвинуті країни, супроводжується додатковими угодами, що нав'язують використання вигідних для кредиторів продуктів, товарів та технологій. Крім того, країни-одержувачі повинні встановлювати преференції зарубіжним компаніям, зменшуючи при цьому виробництво та споживання національної продукції, тим самим поглиблюючи соціально-економічну відсталість країн периферії та негативно впливаючи, відтак, на процеси соціального життя. Відтак значна частина фінансової допомоги не доходить до тих, хто її потребує, а осідає у корумпованих чиновників, контроль та покарання яких неможливі через недосконалу організацію суспільного буття (недосконале національне законодавство та безконтрольність зі сторони держави).

Зростаюче загострення глобальної конкуренції на рівні світ-системи та проголошення четвертої промислової (індустріальної) революції, результатами якої є роботизація і діджиталізація, розвиток нано- та біотехнологій, призвели до

ще більшого поглиблення соціально-економічної прірви між розвинутими країнами (центром світ-системи) та країнами «третього і четвертого світу» (периферією). Водночас із соціально-економічними чинниками на нелінійність розвитку світ-системи все більший вплив мають соціально-політичні, світоглядно-релігійні та інші фактори, які досить часто є похідними від глобалізаційних процесів, що відбуваються у суспільстві, а саме екологічних катастроф, неконтрольованих міграційних процесів, військових конфліктів та терористичних актів.

Все це у підсумку актуалізує необхідність вироблення нових підходів до пояснення причин, сутнісних особливостей та наслідків нелінійності розвитку світ-системи в умовах транзитивності сучасного соціуму.

Стан наукової розробленості проблеми. Хоча проблематика впливу глобалізаційних процесів і проблем на розвиток як окремих країн світ-системи так і суспільства в цілому викликає постійний інтерес у філософів, соціологів, економістів, правознавців, питання впливу соціально-економічних, соціально-політичних, світоглядно-релігійних та інших чинників на нелінійність розвитку світ-системи розкрито недостатньо і потребує поглибленого соціально-філософського аналізу та осмислення. Втіленнями ідей нелінійності є праці І. Гердера, Л. Гумільова, М. Данилевського, П. Сорокіна, А. Тойнбі, О. Шпенглера. Значний внесок у дослідження феномену нелінійності природних, а в підсумку і соціальних системи, здійснили дослідження І. Пригожина, І. Стенгерс, Г. Хакена та ін.

З часу становлення світ-системного аналізу в обговоренні та з'ясуванні особливостей та закономірностей розвитку людської цивілізації у розробці його теоретико-методологічних принципів брали участь І. Валлерстайн, Дж. Аррігі, Дж. Абу-Лугод, Дж. Модельскі, Ч. Тіллі, А. Франк, К. Чейз-Данн. Окремі методологічні аспекти світ-системної концепції викладені у працях українських науковців М. Бойченка, Н. Ковтун, М. Козловця, П. Кутуєва, О. Поліщук, В. Слюсара, В. Танчера, М. Фесенка, О. Фісуна, які пов'язують кризу сучасного світоустрою з моделями неоліберального економічного розвитку в умовах глобалізації, проблемами соціально-економічної відсталості та поширенням концепту суспільства масового споживання на рівні індивідуальної і суспільної свідомості.

Натомість теоретичні засади соціально-філософського аналізу соціально-економічної відсталості, впливу глобалізаційних процесів на соціально-економічний розвиток суспільства знайшли відображення у працях Д. Белла, У. Бекка, А. Дітона, Р. Нурксе, Е. де Сото, О. Булатова, С. Внучко, О. Капітан, Н. Ковтун, М. Козловця, О. Кислициної, Е. Лібанової, В. Мандибури, С. Сухачова, Л. Потравки, А. Тойнбі, Н. Харченко, С. Фомішіна, Ф. Фукуями та ін.

Утім слід зауважити, що проблема дослідження впливу бідності та відсталості різних країн на нелінійність розвитку світ-системи та визначення джерел та рушійних чинників зростання відсталості країн «третього і четвертого світу» в умовах транзитивності сучасного постіндустріального суспільства не стали предметом системного соціально-філософського аналізу.

Хоча проблема впровадження досягнень Industry 4.0 в українському суспільному й економічному просторі ще не стала предметом системних досліджень, деякі її аспекти знайшли відображення у зарубіжній і вітчизняній науковій парадигмі. У дисертаційній роботі використано результати досліджень соціальних наслідків науково-технічного прогресу та його впливу на вирішення проблеми протистояння «центру-периферії», здійснені С. Аміном, Е. Брінолсфссоном, І. Валлерстайном, Е. Макафі, Х. Маккіндером, Х. Ортегою-і-Гассетом, Е. Тоффлером, А. Туреном, С. Хокінгом, К. Швабом та ін. Натомість проблематиці визначення особливостей та перспектив науково-технічного розвитку в сучасному українському суспільстві присвячені дослідження М. Бойченка, В. Воронкової, А. Гальчинського, В. Гейця, Б. Данилишина, С. Дацюка, М. Згуровського, Н. Ілляшенка, С. Ілляшенка, Н. Ковтун, М. Козловця, О. Поліщук, О. Сосніної, І. Утюж та ін.

Філософське осмислення впливу світоглядно-релігійних доктрин і релігійних інституцій на політику, економіку та інші сфери суспільного життя має акумулювати в собі напрацювання різних галузевих дисциплін, які висвітлюють проблему впливу релігії на подолання соціально-економічної відсталості, і виробити комплексний підхід до її дослідження. Вивчення проблематики виявлення світоглядно-релігійних чинників у суспільному розвитку стали предметом наукових розвідок П. Бергера, З. Бжезинського, М. Вебера, Е. Дюркгайма, А. Тойнбі, Е. Трьольча, С. Гантінгтона, Л. Гаррісона, В. Слюсаря, О. Соколовського, О. Шпенглера та ін.

На сучасному етапі науковими дослідженнями впливу світоглядно-релігійного фактору у глобалізованому світі займаються А. Ахмед, Т. Алі, Р. Барро, П. Боетке, Р. Інглхарт, Т. Куран, Р. МакКлірі. Серед українських дослідників, які вивчають проблематику впливу релігії на розвиток глобалізованого суспільства, слід назвати Є. Дулумана, С. Здіорука, В. Єленського, К. Кислюка, Н. Ковтун, М. Козловця, А. Колодного, П. Кралюка, О. Кучера, О. Сагана В. Слюсаря, О. Соколовського та ін.

Дослідженнями ролі міжнародних організацій та впливу соціально-політичних чинників на соціально-економічний розвиток займалися науковці, серед яких У. Бек, М. Бойченко, І. Валлерстайн, В. Геець, Е. Гелнер, С. Дацюк, Г. Мюрдаль, Н. Ковтун, М. Козловець, Р. Кохен, Г. Маркузе, Дж. Най, К. Поланьї, Дж. Розенау, П. Самуельсон, Ф. фон Хайєк, С. Гантінгтон, Ф. Фукуяма та ін.

При цьому у більшості наукових досліджень увага зосереджена на проблематиці тих світових процесів, які характеризують феномен глобалізації і поведінку міжнародних акторів в умовах глобалізації. Відтак актуальним залишається дослідження проблеми впливу міжнародних організацій та інституцій на нелінійність розвитку світ-системи внаслідок глобалізаційних процесів. Крім того, сучасний стан міжнародної політики безпеки країн світ-системи, який впливає на нелінійність розвитку, перебуває на периферії досліджень і вимагає суттєвого філософського осмислення, оскільки наукові праці, у яких вивчається вказана проблема, переважно присвячені аналізу реальних військових операцій і фокусуються на їх технічних аспектах і механізмах.

Незважаючи на значний інтерес до проблеми дослідження розвитку світ-системи, проведений аналіз вітчизняної та зарубіжної наукової літератури дає підстави стверджувати про те, що в цих дослідженнях недостатньо висвітлені особливості та закономірності розвитку глобальної світ-системи в умовах суспільної транзитивності. Необхідність проведення всебічного комплексного дослідження нелінійності розвитку світ-системи в умовах суспільної транзитивності пов'язана з імперативами глобального розвитку і тими загрозами, які виникають в процесах еволюції світ-системи. Це включає в себе необхідність

поглибленого теоретичного аналізу проблематики глобалізаційних проблем та глибокого дослідження концептуальних конструктів світ-системи.

Зв'язок роботи з науковими програмами й темами. Дисертація виконана у межах науково-дослідної роботи кафедри філософії та політології Житомирського державного університету імені Івана Франка «Випробування людського буття: класичний і посткласичний дискурс» (НДР № 0111U000154), «Повсякденність інологічного як феномен життя сучасної людини: теоретичні, методологічні та практичні проблеми» (НДР № 0114V003873). Тема дисертації затверджена Вченою Радою Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 4 від 31 жовтня 2017 р.).

Метою дисертаційної роботи є соціально-філософський аналіз нелінійності розвитку світ-системи в умовах транзитивності глобалізованого суспільства.

Відповідно до мети визначено такі дослідницькі завдання:

- здійснити дослідження нелінійності розвитку світ-системи у контексті соціально-філософської парадигми аналізу та визначити його методологічні засади;
- проаналізувати соціальні вияви нелінійності розвитку світ системи в ситуації четвертої індустріальної революції;
- дослідити феномен нелінійності соціального розвитку в світоглядно-ідеологічних аспектах, а саме: вплив соціально-політичних процесів на транзитивність розвитку сучасного глобалізованого суспільства;
- з'ясувати роль нелінійності у розвитку релігійних систем у поглибленні соціальної транзитивності глобалізованого суспільства;
- розкрити нелінійність розвитку соціально-економічної сфери українського суспільства під впливом впровадження технологій четвертої індустріальної революції;
- дослідити вплив соціально-політичних і світоглядно-релігійних чинників на зростання нелінійності і транзитивності розвитку сучасного українського суспільства.

Об'єктом дисертаційного дослідження є розвиток світ-системи в ситуації транзитивності сучасного соціуму.

Предметом дослідження є прояви нелінійності розвитку світ-системи в умовах транзитивності сучасного глобалізованого суспільства.

Методи дослідження. Методологія дослідження завбачує використання в процесі аналізу нелінійності розвитку сучасної світ-системи методу системного, порівняльного, структурно-функціонального та герменевтичного аналізу. Поряд з цим у дисертаційній роботі затребуваним є й використання міждисциплінарного підходу, що ґрунтується на сучасних теоретико-методологічних засадах, напрацьованих у галузях філософії, соціології, політології, історії, економіки, демографії, правознавства. Дослідження проблеми нелінійності розвитку світ-системи в умовах транзитивності сучасного глобалізованого суспільства здійснено на основі використання загальнонаукових принципів системності, об'єктивності, історизму, детермінізму, плюралізму та ін.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у тому, що в ній вперше у вітчизняній філософії здійснено соціально-філософську концептуалізацію феномена нелінійності розвитку світ-системи.

Наукова новизна отриманих результатів розкривається у таких теоретичних положеннях, які виносяться на захист:

уперше:

– *встановлено* на основі соціально-філософського аналізу розвитку сучасної світ-системи, що нелінійність розвитку та соціально-економічна відсталість країн периферії базується на низці чинників: соціально-економічних, які пов'язані з відставанням, зростаючою соціальною нерівністю та застійною бідністю країн; соціально-політичних, які проявляються у протистоянні, популізмі й демагогії, соціальній нестабільності, що відволікають значні кошти від вирішення соціально-значущих проблем; інституційних, які проявляються у поширенні корупції, неспроможності органів влади забезпечити сталий розвиток країни, що гальмує її промисловий та аграрний розвиток; енергетичних, які полягають у нарощуванні дефіциту енергоносіїв, погіршенні умов добування енергоресурсів, сповільненні освоєння та споживання альтернативних енергоносіїв, диспропорції у світовому енергобалансі, залежності відсталих країн від країн, що володіють такими ресурсами; соціально-демографічних, які втілюються у постійному зростанні чисельності населення чи його швидкому старінні, неконтрольованій міграції, надмірній урбанізації, що обумовлює у країнах

периферії зростання попиту на ліки, продукти харчування, житло, роботу; екологічних, які пов'язані із забрудненням навколишнього середовища, різкою зміною клімату, потеплінням, виснаженням земельних та водних ресурсів;

– *доведено* залежність нелінійності розвитку світ-системи від впровадження досягнень та результатів четвертої промислової (індустріальної) революції в контексті світових глобалізаційних процесів та показано, що перехід країн периферії і напівпериферії та, навіть, деяких країн центру, до Industry 4.0 перебуває у площині проведення кардинальних структурних змін в соціально-економічному житті суспільства, його системі освіти, соціально-культурному розвитку, а також у модернізації виробничих процесів, які повинні забезпечити його подальший цивілізаційний розвиток. У дисертаційній роботі *обґрунтовано*, що в авангарді цих змін має перебувати інтелектуальна еліта, відтік якої для країн периферії і напівпериферії недопустимий, оскільки при постійно зростаючій еміграції здійснювати технологічні відкриття і впроваджувати інновації не буде кому;

– *розкрито* залежність впливу міжнародних організацій від рішень сильніших країн центру світ-системи, що обмежує їх потенціал у наданні фінансової підтримки та врегулюванні збройних конфліктів у країнах периферії для стабілізації їхнього суспільного життя; *обґрунтовано*, що така ситуація вимагає нагального удосконалення діяльності міжнародних інституцій, оскільки неефективне регулювання надання ними допомоги збагачує лише фінансову та політичну еліти країн периферії і призводить у перспективі до поглиблення нелінійності та нових соціальних ризиків у розвитку світ-системи;

– *розширено розуміння* взаємозв'язку світоглядно-релігійних чинників і ступеня розвитку світ-системи, який вказує на багатовекторний і суперечливий вплив релігії та релігійних цінностей на розвиток соціального буття;

– *доведено*, що перехід України з категорії країн периферії до країн з домінуванням ознак постіндустріального суспільства перебуває у площині актуалізації потреби здійснення кардинальних структурних змін в соціально-економічній сферах, системах науки і освіти, розбудови громадянського суспільства, які мають забезпечити поступальний цивілізаційний розвиток українського суспільства; *обґрунтовано*, що можливість такого переходу залежить від швидкого

розвитку перспективних для України видів господарчої діяльності при адаптації до викликів четвертої індустріальної революції, що відкриває передумови для якісно нового розвитку сфери послуг в освітній, медичній, соціальній галузях, а відтак і для подолання соціальних негараздів безробіття і бідності через цілеспрямоване формування «нового середнього класу» та впровадження механізмів безумовного базового доходу, і, як наслідок, поліпшення рівня життя населення;

– *набула подальшого розвитку ідея* взаємозв'язку і впливу світоглядно-релігійних чинників, які залишаються важливим фактором в умовах суспільної транзитивності, на нелінійність розвитку країн світ-системи, оскільки саме релігійно-етичні світоглядні позиції дозволили одним країнам перейти з периферії світ-системи до її центру, а в інших законсервували соціально-економічну відсталість, а, відтак, посилили їх нестабільність у соціальному житті;

уточнено:

– розуміння транзитивності суспільства в контексті модернізації соціуму постколоніальних країн та країн на території колишнього Радянського Союзу на основі визначення його як перехідного стану між двома етапами розвитку суспільства;

– теоретичні положення нелінійності розвитку світ-системи як складного явища, що поєднує соціально-економічні, соціально-політичні, світоглядно-релігійні та інші чинники впливу на розвиток суспільства;

– зв'язок між впровадженням результатів четвертої промислової (індустріальної) революції та нелінійним розвитком світ-системи, коли країни з аграрними та індустріальними орієнтирами соціально-економічного розвитку не спроможні перейти в постіндустріальну стадію поступу, а спроба вирівняти існуючий дисбаланс шляхом прямої підтримки країн периферії найбагатшими країнами світу не вдалася, в умовах поширення споживацької функції широких верст суспільства, яка з одного боку веде до всеохоплюючого консюмеризму у найбагатших суспільствах, а з іншого – до поглиблення екстремістських проявів у найбідніших суспільствах.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що отримані результати дослідження дозволяють поглибити розуміння нелінійності розвитку світ-системи в умовах глобалізаційних процесів та суспільної транзитивності, розкрити

взаємозалежність впливу соціально-економічних, соціально-політичних та світоглядно-релігійних чинників на розвиток соціуму, визначити імовірні тенденції розвитку світ-системи у майбутньому і спрогнозувати механізми адаптації індивідів та соціальних спільнот до якісно нових умов соціокультурної дійсності.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в можливості використання положень та висновків дисертації у процесі викладання навчальних курсів філософії, соціальної філософії, соціології, політології та ін.

Матеріали дослідження можуть бути використані для розширення змісту соціально-психологічних та навчальних дисциплін «Філософія», «Соціальна філософія», «Філософія історії», «Політологія», «Соціологія» і спеціалізованих курсів «Глобалізація та глобалізаційні процеси». Опрацьовуючи матеріали дослідження науковці, студенти зможуть формувати загальні та фахові компетентності: навчальну, соціальну, загальнокультурну, інформаційну, хронологічну, просторову, логічну, аксіологічну.

Висновки та результати дослідження можуть бути використанні у формуванні концепції реформ у галузі економіки, політики, міжнародних відносин, науки і освіти. Матеріали дисертації можуть бути враховані у програмах навчання та підвищення кваліфікації: державних службовців та працівників органів місцевого самоврядування, які здійснюють впровадження реформ в Україні та модернізацію системи публічного управління; педагогічних та науково-педагогічних працівників, які викладають різні навчальні дисципліни та курси, зокрема, філософію науки.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою здобувача. Висновки та положення наукової новизни отримані автором на основі власних результатів, отриманих у процесі дослідження.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях та методологічних семінарах кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка та кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін комунального закладу «Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» Житомирської обласної ради. Поряд з цим основні ідеї та результати дисертаційної роботи викладені у доповідях і тезах автора на міжнародних та

всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференціях, зокрема: V Міжнародній науково-практичній конференції «Гендер. Екологія. Здоров'я» (м. Харків, 2017); Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету – 2017» (м. Київ, 2017); Третій Міжнародній мультидисциплінарній конференції «Чорноморські наукові студії» (м. Одеса, 2017); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Глобалізований світ: випробування людського буття» (м. Житомир, 2017); XII Міжнародній науково-практичній конференції «Релігія і суспільство» (м. Могильов, 2018); II Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Наука III тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи розвитку» (м. Бердянськ, 2018); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освіта і наука: філософські, історичні та соціальні засади» (м. Харків, 2017); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми формування громадянського суспільства в Україні» (м. Дніпро, 2018); IV Міжвузівській науково-теоретичній конференції молодих науковців «Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення» (м. Житомир, 2018); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання суспільних наук; наукові дискусії» (м. Київ, 2019), Всеукраїнській конференції «Постать Бориса Тена в інтелектуальному дискурсі» (м. Житомир, 2019), V Міжвузівській науково-теоретичній конференції молодих науковців «Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення» (м. Житомир, 2019), III Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Людина у світі духовної культури» (м. Рівне, 2019), IV Всеукраїнській науково-практичній конференції кафедри культурології та філософської антропології НПУ імені М. П. Драгоманова «Екзистенціальна суперечливість сучасної людини: альтруїзм, егоїзм, нарцисизм» (м. Київ, 2019), VII Міжнародній науково-практичній конференції кафедри культурології та філософської антропології НПУ імені М. П. Драгоманова і лабораторії метаантропологічних досліджень «Людина і штучний інтелект: виміри філософської антропології психоаналізу, арт-терапії та філософської публіцистики. Підхід філософської антропології як метаантропології» (м. Київ, 2020), I Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціально-етичні та

деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині)» (м. Запоріжжя, 2020), Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні шляхи розвитку науки та освіти» (м. Львів, 2020), Регіональній науково-практичній інтернет-конференції «Безперервний професійний розвиток педагогічних працівників Нової української школи в умовах післядипломної освіти регіону» (м. Житомир, 2020), II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині)» (м. Запоріжжя, 2021).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження викладені автором у 25 публікаціях, серед яких: 7 статей, надрукованих у фахових виданнях, затверджених МОН України, 2 статті в іноземних наукових виданнях, 1 стаття в міжнародній колективній монографії, 15 статей та матеріалів виступів на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації зумовлені поставленою метою та завданнями дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 302 сторінки, з яких основний зміст – 213 сторінок. Список використаної літератури містить 287 позицій на 23 сторінках. Кількість додатків – 5 на 36 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕЛІНІЙНОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ В СИТУАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ ТРАНЗИТИВНОСТІ

В умовах сучасної суспільної транзитивності, коли відбуваються якісні зміни в соціальних, культурних, соціально-політичних, соціально-економічних відносинах, постійно поглиблюється нерівність та нелінійність розвитку країн периферії світ-системи. Така ситуація зумовлює значний інтерес до дослідження парадигми нелінійності суспільного розвитку у поєднанні з такими поняттями як «світ-система», «країни центру (ядра)», «країни напівпериферії та периферії», «країни третього і четвертого світу». Сучасне суспільство для успішного подолання нелінійності розвитку, соціально-економічного відставання та подолання бідності має навчитися керувати чинниками, які впливають на нелінійні процеси світ-системи, та регулювати поведінку всіх соціальних акторів, які задіяні у нелінійній динаміці соціуму. Тому парадигма нелінійного суспільного розвитку потребує нових підходів у соціально-філософському аналізі та осмисленні.

1.1. Феномен нелінійності розвитку світ-системи як об'єкт соціально-філософського аналізу

Зміни, які відбуваються у сучасному глобалізованому суспільстві, підвищують актуальність дослідження феномену нелінійного розвитку світ-системи. У філософській парадигмі сформувалося декілька підходів, в межах яких пояснюється становлення, розвиток, занепад складних людських систем. В основі першого є концепція однолінійного розвитку або соціальної еволюції (механіцизм, марксизм, теорія модернізації та ін.), прихильники якої обґрунтовують ідею прогресивного розвитку людства від спільнот первісних мисливців та збирачів до сучасного постіндустріального суспільства. До другого – науковці, серед яких А. Тойнбі, О. Шпенглер, відносять доктрини цивілізацій, вказуючи, що єдиної світової історії не існує, а цивілізації, як живі організми, народжуються, живуть і помирають (Шпенглер, 2021). Утім, соціально-

філософський аналіз нелінійності розвитку сучасної світ-системи дає можливість значно розширити предметне дослідження та дозволяє стверджувати, що категоріальний апарат дослідження нелінійності розвитку – відкритість, складність, альтернативність, нестабільність, відсталість, параметри порядку – допомагає виділити й інші концептуальні підходи до аналізу розвитку світ-системи в умовах суспільної транзитивності.

При подальшому посиленні процесів глобалізації, поглибленні економічної нерівномірності розвитку різних країн і як наслідок посиленні соціальних катаклізмів, які загрожують стабільності, як центру (ядру), так і периферії світ-системи, виникає необхідність дослідження причин такого розвитку. Динаміка розвитку світ-системи на сьогодні все впевненіше набуває рис нелінійного характеру. Проблема нелінійності розвитку світ-системи тривалий час перебувала у полі зору філософії, політології, права та ін. Проте усвідомлення нелінійності розвитку у філософській парадигмі відбувалося протягом декількох етапів та через відображення певних змін у часі, у світі, у суспільстві, в історії.

Ще у стародавньому світі існувала думка про нелінійну концепцію розвитку, яка знайшла своє відображення серед канонічних книг мудрості у Старому Завіті. Зокрема в «Екклезіясті» автор стверджує, що історія та природа рухаються циклами, будь-який людський рід приходить, а потім іде, а на його зміну приходить інший рід, історія роду повторюється спочатку (Gilbert, 2009).²²¹ Відтак концепція нелінійного розвитку суспільства була підтверджена ще у стародавні часи через аналіз циклічного руху природи.

Суголосну думку відображено і в давньогрецькій філософській традиції, яка описує виникнення світу, порядку із хаосу. У стародавніх грецьких філософів хаос розглядали як напрямок, складовою якого є латентна нелінійність, вважалось, що хаос породжує випадковість, оскільки саме в періоди хаосу все залежить від випадку, а істини, що здаються остаточною, приводяться в рух, тому неможливе стає можливим (Казютинский, 2004). Концепція нелінійності розвитку у давньогрецькій філософській традиції характеризується відсутністю лінійної залежності через постійний рух і хаос.

Думка про нелінійність розвитку властива й для досократівської натурфілософської школи Геракліта та атомізму Демокріта. Одними з ключових чинників у становленні розуміння нелінійного розвитку Геракліт вбачав загальну мінливість як результат внутрішньої роздвоєності речей і процесів на взаємодіючі протилежності. В античній традиції визначення розвитку поєднувалось із категоріями хаосу, космосу, порядку, ймовірності і дійсності. На думку А. Назаретяна: «Проривами до еволюційного світогляду виглядають деякі фрагменти в текстах Геракліта, Демокріта, Анаксагора, Емпедокла, Епікура і Лукреція. Однак при більш повному прочитанні видно, що вони поєднуються з вказівками на неминучість зворотних фаз деградації або на прийдешнє руйнування землі і неба...» (Назаретян, 2013). На думку таких давньогрецьких філософів, як Геракліт, Анаксагор та ін., порядку передував Хаос і з моменту виникнення уже містив у собі можливість до занепаду, тому він не тільки міг постійно змінюватися, але і виникати заново.

На противагу Хаосу в античній традиції Космос сприймався гармонійним і завершеним порядком, який рухається по колу, так само грецькі мислителі сприймали людське життя. У давньогрецькому світі існувало також розуміння про минуле і майбутнє суспільства, складовою якого була думка, що світові процеси є циклічними. Геракліт циклічність пояснював на прикладі вогню, який або спалахує, або згасає, при цьому охоплюючи весь світ. У філософії Геракліта його «вічно живий» вогонь стає структурною схемою, яка циклічно змінюється: «Цей світопорядок один і той же для всіх, його не встановили ні боги, ні люди, але він завжди був, є і буде вічно живим вогнем, який періодами займається і згасає (Климент. *Stroin.*, V, 105)» (Петров, 1997). Дослідження циклічності, як одного із базових процесів нелінійності суспільного розвитку, постійно цікавило давньогрецьких філософів.

Платон циклічність у часі розглядає через душепереселення і душевтілення, вбачаючи при цьому, що Хаос є матерією, якої ще не торкнулося божественне провидіння, яку він називає одночасно і тою, яка або вигодовує майбутню структуру світу (Годувальницею), або тою, яка поглинає його, вказуючи на двоїсту натуру такого порядку (Борисов та ін., 2002). Відтак філософ через концепцію Хаосу вказував на нелінійність розвитку соціуму.

Платон у діалозі «Горгій» протиставляє свій сучасний світ Хаосу, наголошуючи на тому, що мудреці називають всесвіт Космосом, а не Хаосом (Платон, 1990). Водночас філософ зазначає, що Хаос є і в упорядкованому світі. Таке протиріччя знаходить відображення у діалозі «Політик», в якому мислитель пояснює, що Космосу «здавна була властива від природи тілесність змішування, адже, перш ніж бути впорядкованим, він був у Хаосі (безладі)» (Платон, 1994). У діалозі «Політик» Платон вказує, що Космос періодично «віддаляється від Керманича», після чого він продовжує бути впорядкованим, але «після певного часу і настання забуття його опановує стан давнього безладу, так що врешті він вироджується». Проте в Космосі, який прийшов у такий безлад, все ще «залишається частка добра, яке змішане з численними протилежними властивостями», але він неухильно рухається до саморуйнування, тому бог «знову бере кермо і знову направляє все уражене і зруйноване по старому властивому йому кругообігу: він знову влаштовує Космос і впорядковує його» (Платон, 1994). Таке розуміння суперечливої ролі Хаосу і Космосу є нелінійним за своїм визначенням.

Але з часом в античній філософській думці відбулася трансформація розуміння хаосу у поняття безладу. Тому уявлення про нелінійність перейшло і на законотворчість, про що Арістотель зауважував: «...закони у своїй основній частині у більшості випадків перебувають у хаотичному стані» (Арістотель, 1983). Локальні проблеми античного світу впливали на нелінійність розвитку тодішнього суспільства. Відтак давньогрецька філософська школа, зберігаючи міфологічну традицію і не сумніваючись в абсолютній обов'язковості створення людини та її існування волею богів, була пов'язана з ідеєю про нелінійність, нелінійні зміни, нелінійний рух, нелінійний розвиток.

Подібна нелінійність процесів у суспільстві і в природі знаходить своє відображення у давньокитайському філософському дискурсі, зокрема у «Книзі змін», в якій світовий процес зображено у формі змін, що зафіксовані в 64 гексаграмах (Clergy T. 1992). «Книга змін» продукує теорію про постійну зміну ситуацій, які є складовими світового процесу. Трактуючи графічні написи кожної гексаграми, можна зазначити, що спочатку всередині визначеної гексаграми спостерігається розвиток певної ситуації, який поступово спонукає

до розвитку нової ситуації. Автори «Книги змін» вбачали у такому переході розкриття динаміки буття.

Відносно дослідження проблематики нелінійного розвитку у часи Середньовіччя, то це питання, як і багато інших філософських тем, мало представлене у працях мислителів, оскільки філософія того часу була тісно пов'язана із теологією, яка досить часто здійснювала негативний вплив на вільне викладення філософської думки. В епоху Середньовіччя основні напрямки розвитку західноєвропейської філософії перебували під впливом християнського вчення.

Для віруючої людини її життя полягало в очікуванні пришествя Спасителя, тому середньовічні мислителі вбачали поняття розвитку в тому, що події у житті кожної людини і в суспільному житті є неповторними і мають тимчасову спрямованість. Німецький філософ Е. Гуссерль вважав, що у такий спосіб відбулося подолання часової циклічності, а у людської історії появилася початок і кінець (Гуссерль, 1996). В епоху середньовіччя затребуваною була ідея лінійного розвитку суспільства.

Один із філософів середньовіччя арабський мислитель Ібн Хальдун також приділяв значну увагу дослідженню розвитку суспільства, у своїх працях він досліджував етапи розквіту і падіння правлячих династій і утворення цивілізацій. Філософ притримувався емпіричного та релігійного підходу до вивчення соціології та історії, займаючись аналізом розвитку ісламського світу (Fromherz, 2010). Арабський мислитель надавав перевагу лінійному розвитку суспільства у контексті досліджень розвитку та занепаду цивілізацій. Проте паралельно Ібн Хальдун вивчав не лише ідеальну, на його думку, мусульманську державу, але і реальну, в якій її правителі, відійшовши від загальноприйнятих основ мусульманської релігії, впливали на нелінійний розвиток держави.

Розуміння про циклічність розвитку суспільства проявилася у мислителів Відродження. Зокрема, дослідники праць італійського мислителя Н. Макіавеллі вказують на його оцінку об'єктивної повторюваності у зміні правлячих династій та форм державного управління, коли держави, переживаючи безперервні перетворення переходять із стану впорядкованості до безладу, а потім від безладу до

порядку (Назаретян, 2014). Тому нестабільність розвитку держави є визначальною рисою нелінійного суспільного розвитку.

Водночас в епоху Відродження вертикальна ієрархія лінійного відношення онтології середньовіччя, яка виходила із беззаперечного існування Бога, який створив, пануючу над природою, людину, змінюється на горизонтальні, естетичні відносини, у яких Бог, природа і людина займають рівноправні позиції. Відтак поняття Бога втрачає трансцендентність і через пізнання природи стає доступним для людського розуміння. Ідеалами антропоцентристського світогляду епохи Відродження стають ідеї гуманізму, які сприяють становленню школи механіцизму, що розглядає світ як єдиний механізм. Одним із напрямків такого світорозуміння стає ідея про те, що всі явища у світі підпорядковані законам ньютонівської динаміки, які мають універсальний характер (Мощанский, 1989). Проте французький філософ А. Бергсон, критикуючи суть механіцизму, зауважує, що він представляє світ таким, що складається із незмінних частин, які лише переміщуються у просторі, і не визнає біологічну форму розвитку, а тому на думку вченого механіцизм по суті заперечує розвиток історії (Бергсон, 2010). Тому механіцизм, не зважаючи на свої прогресивні ідеї, підпав під критику за лінійну концепцію розвитку.

Виразне відтворення ідеї механіцизму у суспільній теорії відображено у трактаті відомого англійського філософа Т. Гоббса «Левіафан», в якому на прикладі могутньої держави «смертного Бога» Левіафана мислитель висвітлює проблеми утворення та існування держави. Проте Т. Гоббс, керуючись ньютонівськими логічно-математичними принципами, робить нахил на лінійність розвитку суспільства, у автора відсутнє розуміння розвитку та прогресу у соціумі, як історичного процесу (Hobbes, 2009). Відтак філософ не підтримав концепцію нелінійного розвитку суспільства, хоча окремі його ідеї стали основою сучасної теорії раціонального вибору, відповідно до якої релігія, наприклад, розвивається циклічно, а не лінійно.

Водночас філософи-просвітники XVII століття (Ф.-М. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Ж. А. Кондорсе та ін.) зробили спробу поширити на розвиток суспільства ідеї механіцизму, висунувши теорію історичного розвитку і прогресу, рушійною силою якого вважали духовні чинники та моральні цінності окремої особистості,

такі як виховання, освіта, мораль, релігія та ін. Результатом такого погляду на розвиток суспільства став гуманізм, який був наповнений ідеями «свободи, рівності і братства» (Кондорсе, 2011). Ідея прогресу у часи Просвітництва у філософії окремих мислителів розглядалася як лінійна система процесу наближення суспільства до свободи, рівності та справедливості, хоча в основі «парадоксу Кондорсе» лежить циклічність вибору.

Проте подальше розуміння нелінійності пов'язане з науковими працями ряду філософів епохи Просвітництва. Італійський мислитель Просвітництва Д. Віко проводив дослідження розвитку людини і суспільства як рух від варварства до цивілізації. У своїй праці «Основи нової науки про загальну природу націй», Д. Віко стверджує, що цивілізація розвивається повторюваним циклом (рікорсо) трьох епох: божественною, героїчною і людською, кожна з яких проявляє різні політичні і соціальні особливості та характеризується основними мовними зразками. Тому гіганти божественної епохи виведені через метафору людських і природних явищ, розвиток феодальних і монарших інститутів у героїчній епосі втілюється через ідеалізовані фігури, а остання епоха характеризується народною демократією і рефлексією через іронію, оскільки в цю епоху зростання раціональності веде до варварства, тому цивілізація знову повертається до поетичної епохи. Відтак, об'єднаний разом повторюваний цикл трьох епох, який є загальний для кожної нації, у Д. Віко перетворюється на ідеальну вічну історію (Віко, 2018). Науковці, які вивчали праці Д. Віко дійшли до висновку, що мислитель вбачав розуміння людини і суспільства як рух від варварства до цивілізації: «По мірі того як суспільство стає більш розвиненим у соціальному відношенні, людська природа також розвивається, і вони обидва проявляють свій розвиток у змінах, які відбуваються у мові, міфах, фольклорі, економіці та ін.; відтак соціальні зміни призводять до культурних змін» (Hamilton, 1974). Така наукова думка підтримує нелінійну концепцію змін у суспільстві, у розвитку історії.

У сучасному суспільстві нелінійні процеси здійснюють особливий вплив на розвиток світу. Тому нелінійність має не лише своє окреме визначення, а й позитивні та негативні відгуки і оцінки, які залежать від її впливу на розвиток суспільства. Свого часу німецький філософ-просвітник Й.-Г. Гердер у своїх

працях розкрив неспроможність ідеології європоцентризму і лінійності, розробивши підходи різноманіття і водночас єдності культури. Вчений у праці «Ідеї до філософії історії людства» відмітив: «Всюди панує єдність і різноманіття, але для того щоб судити про прогрес чи регрес, у нас не має міри, тому що її не дає нам ні розум, ні точка зору, з якої ми бачимо всю систему. Ми не в центрі – ми в безладній штурханні: як і інші землі, ми несемось у потоці і позбавлені можливості порівнювати щось» (Гердер, 2013). На думку філософа Л. Іоніна, описуючи специфіку і результати досягнень різних країн і народів, Й.-Г. Гердер показав причини багатовекторності культурно-історичного процесу і здійснив одну із перших в історії людства інтелектуальну революцію (Іонин, 2004). Отже, у філософській традиції епохи Просвітництва існували протилежні підходи нелінійного та лінійного розвитку суспільства.

У контексті нашого дослідження слід звернути увагу на подальше просування ідей нелінійності суспільного розвитку. Німецький філософ І. Кант у своїх дослідженнях звертає увагу на те, що наука про людину, як істоту дієву, яка спрямована на досягнення мети, не можлива, оскільки будучи носієм духовного начала і свободи, людина виходить за рамки світу явищ, які підпорядковані причинній необхідності та закономірності. Дослідники наукових праць І. Канта вказують на те, що у праці «Загальна природна історія і теорія неба» мислитель формулює небулярну гіпотезу, на яку проектує, як «соціальну механіку» загальну історію людства (Нарский, 1976). А відтак на прикладі нелінійного розвитку Сонячної системи підтримується ідея нелінійного розвитку суспільства

У подальшому погляди щодо системності розвитку знайшли своє відображення у німецькій класичній філософії та в філософії матеріалізму. Інший німецький філософ, один із творців німецького ідеалізму Г. Гегель розробив концепцію системного розвитку історії людства. Великий мислитель розглядав становлення об'єктивного духу як похідне від руху Абсолютного Духу до Абсолютної Ідеї у процесі осягнення Абсолютної Істини. При цьому К. Маркс, перемістивши систему діалектики Г. Гегеля на активну матерію, розробив теорію соціального розвитку, яка ґрунтувалась на тому, що все у суспільстві є результатом свідомих цілеспрямованих дій людини, але окрема конкретна людина

виявляється відчуженою від результатів своєї діяльності (Гегель, 2019; Гулига, 2001). При тому, що Г. Гегель вершиною розвитку суспільства вважав правову державу, в якій свобода та права людини захищатимуться законом, К. Маркс вбачав покращення розвитку, прогрес у переході суспільства до нового етапу, в якому буде ліквідовано експлуатацію праці капіталом, встановлено справедливість, а суспільство матиме засоби для розвитку (Маркс, 1985). Формаційна концепція розвитку історії К. Маркса або діалектичний матеріалізм (історичний матеріалізм) – це розуміння історії, яка рухається через формації: первісний комунізм, рабовласництво, феодалізм, капіталізм або буржуазне суспільство, комунізм. У Г. Гегеля розвиток історії втілюється у розвитку Абсолютного Духу, але не лінійно, а по своєрідній спіралі, у якій кожен наступний період є більш прогресивним за попередній, але він певним чином повторює попередній розвиток, але на значно вищому рівні. Діалектичний ідеалізм Г. Гегеля стосується в еволюції Абсолютної Ідеї, яка потім втілюється у природі, що має матеріальний характер. Вершиною розвитку природи є людина і її свідомість, а у свідомості людини проявляється Абсолютна Ідея, і людина, стаючи рушійною силою історії, є джерелом прогресу (Гегель, 2019).

Заразом закони діалектики Г. Гегеля виражають зміст суспільного розвитку, кожен із них підтверджує нелінійність розвитку: перехід кількісних змін у якісні – проявляється у впливі внутрішніх та зовнішніх чинників на розвиток суспільства (наприклад, вплив міжнародних акторів); єдності і боротьби протилежностей – вказує на те, яким чином із існуючих протилежних об'єктів вибудовується одна система (наприклад, світ-система складається із найбідніших та найбагатших країн), заперечення заперечень – пояснює циклічність суспільного розвитку, в подальшому знайшов своє відображення у вченні соціальної синергетики (наприклад, революції, збройні конфлікти, які відбуваються у країнах периферії).

Поняття розвитку суспільства безсумнівно відноситься до найбільш важливих категорій, які привертають увагу філософів різних часів. Розглядаючи моделі цивілізаційного розвитку звернемо увагу на думку німецького філософа О. Шпенглера, який стверджував, що розвиток народів здійснюється нерівномірно. У своїй праці «Присмерк Європи» філософ відмовляється від

євроцентричного погляду на історію, зокрема поділу історії на лінійну періодизацію «Стародавній світ – Середні віки – Новий час». При цьому О. Шпенглер представляє ідею про те, що складовими одиницями історії є не цивілізації, а культури, які еволюціонують як живі організми. Тому відставання одних спільнот автор пов'язує із випереджувальним розвитком інших (Шпенглер, 2021). Інший німецький філософ Т. Адорно в середині XX століття переосмислив теорію О. Шпенглера у контексті катастрофічного краху нацистської Німеччини через тридцять років після публікації «Присмерк Європи».

Т. Адорно розглядає розвиток нацизму як підтвердження ідей О. Шпенглера про перемогу силової політики над ринковою. Водночас науковець критикує теорію О. Шпенглера за надмірно детерміністичний погляд на розвиток історії, ігноруючи роль суспільної ініціативи у розвитку світу (Adorno, 1982). Відтак через соціально-філософський аналіз впливу різних зовнішніх і внутрішніх чинників на суспільний розвиток, зокрема силової політики, підтверджено філософську думку про нелінійність розвитку.

Окремі науковці вважають, що погляди О. Шпенглера були підтверджені. Наприклад, індійський вчений, соціолог А. де Рінкур дійшов такого висновку, досліджуючи розвиток Сполучених Штатів Америки, які випередили країни Західної Європи і стали основною країною центру (de Riencourt, 2004). Водночас така думка підтримує концепцію нелінійності розвитку світ-системи.

У подальшому філософська теорія локальних культур О. Шпенглера була переглянута у публікаціях відомого англійського філософа А. Тойнбі, який провів аналогічне дослідження нелінійного розвитку цивілізацій у своїй праці «Дослідження історії». Крім того, вчений вказав на схожість розуміння розвитку суспільства на прикладі розквіту та загибелі цивілізацій з підходами класичних істориків та стародавніх філософів Геродота і Фукідида, які були представниками античної традиції циклізму (Тойнбі, 1995). Відтак проведені у XX столітті наукові дослідження розвитку світових цивілізацій підтвердили концепцію нелінійності розвитку суспільства та світ-системи.

У 2005 році американський історик, один зі ста провідних інтелектуалів світу Д. Даймонд у своїй праці «Згорнути: як суспільства обирають, потерпіти

невдачу чи добитися успіху», досліджує окремі цивілізації з метою отримання користі для сучасного суспільства і визначення, чому вони або розпались, або продовжують процвітати. У праці науковця простежується аналогія з теорією А. Тойнбі про те, як еліти приймають рішення. Д. Даймонд стверджує, якщо еліти ізольовані від проблем суспільства і не активно залучені, вони більш схильні робити помилки, тому еліти не можуть ефективно реагувати на виклики, якщо їх знання, симпатії або власні інтереси не співпадають з рівнем розвитку суспільства в цілому (Diamond, 2011). Хоча праця присвячена дослідженню занепаду історичних цивілізацій, Д. Даймонд зазначає, що сучасне суспільство, розвиваючись нелінійно, постійно зіштовхується з багатьма із старих проблем, які в будь-який момент можуть мати катастрофічні наслідки для всього світу у майбутньому.

Значні зміни у розуміння розвитку суспільства внесли дослідження системи самоорганізації. З початком XX століття виникає концепція системності, яка проникає у природничі науки. Яскравим представником цієї галузі є австрійський біолог К. Л. фон Берталанфі, автор праці «Загальна теорія систем», що стала основою узагальненої системної концепції.

Одним із тих, хто вивчав питання системності, був філософ О. Богданов, який на початку минулого століття, досліджуючи процеси розвитку об'єктів природи і суспільства, розробив концепцію тектології. У цій концепції філософ здійснив спробу розглянути розвиток соціуму як цілісної системи, яка має багато урівноважених елементів. Їх рівновага розглядається як динамічна та рухлива, характерною особливістю якої є те, що протиріччя повинні бути збалансовані, врівноважені один одним і лише таким чином досягається стійкий стан системи (Богданов, 1922). Водночас О. Богданов писав: «...Рано чи пізно, системні протиріччя посилюються до такого рівня, що переважають організаційний зв'язок (системи), тоді повинна настати криза, яка веде або до її перетворення, або до розпаду і краху...» (Богданов, 1922). Такий висновок науковця підтверджує концепцію нелінійного розвитку світ-системи та її постійного поглиблення.

У подальшому природничі науки стали джерелом дослідження нелінійності у соціальних системах. Одним із напрямків розвитку суспільно-гуманітарних наук стали дослідження видатного фізика XX століття А. Ейнштейна, який обґрунтував

у теорії відносності феномен загальної нелінійності світу (Ейнштейн, 2010). Вчений вважав, що простір, час, відповідно до загальної теорії відносності, можуть викривлятися, вирівнюватися, сповільнюватися, прискорюватися або породжувати нелінійні стани фізичної реальності.

Актуалізація дослідження концепції нелінійного розвитку відбулася у 60-х роках ХХ століття. У контексті світ-системного підходу американський філософ і соціолог І. Валлерстайн вводить власне розуміння нелінійності розвитку через поняття кризи – це «...ситуація, в якій кінець існуючої історичної системи неминучий і в якій, відповідно, закладені основи для реального історичного вибору» (Валлерстайн, 2001). На думку вченого орієнтація науковців, які досліджують проблематику розвитку суспільства, на природничі науки ХІХ століття на сьогоднішній день уже не може претендувати на універсальність знання. І. Валлерстайн для деталізації світ-системного аналізу застосував природничу концепцію самоорганізації та змін, розроблену І. Пригожином.

Дослідження, які проводили Г. Хакен, І. Пригожин, Е. Лоренц, М. Ейген, Ф. Такенс та інші науковці, вказали на зростання значущості феномену нелінійного розвитку, що призвело до визнання його як закономірного поняття. Нелінійність розвитку у розумінні науковців характеризує значну кількість соціальних процесів, пов'язаних із нелінійним розвитком суспільства та неможливістю передбачити розвиток країн світ-системи та його наслідки.

У філософських дослідженнях американського ученого-фізика Д. Бома та соціолога Дж. Уррі знайшли відображення ідеї мобільності та нелінійності розвитку соціуму, економічних та соціальних змін у суспільстві (Уррі та ін., 2012). Відтак, дослідження нелінійності переходить у науковий підхід, що розглядає розвиток суспільства через підйоми і спади, кризи та їх подолання, як коливальний або циклічний рух.

Можемо указати, що на початку ХХ століття дослідження соціуму на основі такого підходу проводили М. Кондратьєв та Л. Гумільов. Частково нелінійність розвитку світ-системи в умовах суспільної транзитивності можна пояснити міграційними процесами, зміною чисельності, динамікою рівня життя населення, яка змінюється внаслідок екологічних та економічних криз, а також пасіонарним

поштовхом та станом духу народу. Зокрема М. Кондратьєв виділяв специфічні цикли в 45-60 років як довгохвильові коливання, які свідчать про послідовне витіснення домінуючих укладів, тобто на зміну одному домінуючому технологічному укладу іде інший, який стає домінуючим (Кондратьєв, 2002). Такий підхід до аналізу нелінійності вказує на залежність суспільного розвитку від науково-технічних досягнень та результатів промислових революцій.

Цікавим є погляд на розуміння нелінійності розвитку німецького філософа К. Ясперса, який ввів поняття осьового часу в історії людства, тобто визначеного гранично важливого моменту, який визначає всі інші події. А також вказував на чотири точки біфуркації – переломні соціокультурні моменти у розвитку історії. Науковець писав: «Світова історія, – може виглядати як хаос випадкових подій. У своєму цілому вона здається безладом і плутаниною, як вир під час паводку. Ця плутанина продовжується все далі, від однієї плутанини до іншої, від одного нещастя до іншого, з короткими проблисками щастя, з островами, які деякий час залишаються незайманими штормом до того часу, доки і вони не виявляються залитими водою, все і вся – згідно образу Макса Вебера – одна вулиця, яку диявол мостить зруйнованими цінностями» (Ясперс, 2000). Водночас К. Ясперс, не використовуючи синергетичних підходів, безпосередньо наблизився до розуміння нелінійності розвитку світу.

Поряд із філософськими, історичними та природничими підходами вивчення нелінійності розвитку заслуговує окремої уваги дослідження проблематики нелінійного розвитку в контексті фізико-математичних наук. Створення теорії систем призвело до виникнення міждисциплінарних наук. Так виникла теорія систем управління американського математика Н. Вінера – кібернетика. Пізніше в працях німецького фізика Г. Хакена та бельгійського науковця І. Пригожина було відображено теорію самоорганізації і виникнення, підтримки і розпаду систем різної природи – синергетику.

Дослідження нелінійних процесів науковців І. Стенгерса, І. Пригожина, Г. Хакена призвели до розуміння нелінійності як основоположної ідеї синергетики. Головна ідея синергетики про пошук універсальних законів самоорганізації дозволяє спроектувати результати дослідження лазера, плазми

інших фізичних процесів на соціальні явища, в тому числі розвиток світ-системи. І. Пригожин у своїх дослідженнях виділяє ідею незворотності процесів, які відбуваються у нерівноважних системах. У системах, які розвиваються нелінійно, майбутнє невизначене, воно може змінитися від найпростіших подій. Водночас розвиток майбутнього має бути підпорядкований визначеним закономірностям, які в синергетиці називаються атракторами. Такі атрактори є певними траєкторіями, які найбільш відповідають особливостям і умовам функціонування системи, а в точці біфуркації відбувається так зване «випадіння в атрактор» (Князева, 1994). Тому світ-система, нелінійність розвитку якої залежить від економічних, політичних, моральних та ін. чинників, може зазнавати під їхнім впливом непередбачуваних наслідків та криз.

Розроблений С. Курдюмовим один із напрямків синергетики – теорія режимів із загостреннями – знайшов відображення у дослідженнях соціальних явищ. Відповідно до даної теорії окремі показники системи можуть прагнути до безкінечності, а нерівномірне зростання показників системи є особливим проявом нелінійності. Наприклад, показником фізичної системи, який змінюється нелінійно, є підвищення чи зниження температури. Відтак для соціальних систем такими показниками є зростання кількості населення, рівень соціальної ієрархії та ін. (Куркина та ін., 2013). До того ж, на сьогодні, показниками, які впливають на нелінійний розвиток, можуть бути глобалізаційні процеси, які відбуваються в умовах суспільної транзитивності світ-системи.

У контексті дослідження проблеми нелінійності доцільно звернути увагу на праці української вченої І. Утюж, яка відмічає, що держави народжувалися і помирали, мали систему геополітичних значень, яка включала розуміння того, хто друг, хто ворог, із ким воювати, з ким утворювати коаліцію, чіткий взаємозв'язок між тим, хто є слабким, і тим, хто сильний або агресивний, а тому небезпечний (Utuzh, 2020). В таких умовах країнам периферії стає все складніше, а їх залежність від країн центру та міжнародних фінансових організацій постійно зростає, що поглиблює нелінійність розвитку світ-системи.

В умовах поглиблення нелінійності розвитку світ-системи прикладом нелінійності розвитку українського суспільства є реалізація проєкту «Інтермаріум»,

одного з найбільш суперечливих та складних регіональних інтеграційних проєктів європейської інтеграції України. На думку українського філософа М. Бойченка територіальне сусідство України створює певні передумови, які можуть використовуватися або ні для створення спільних цінностей, які сприятимуть розвитку і захисту спільних економічних, політичних та ін. цінностей (Boichenko, 2020). Проте в умовах поглиблення нелінійності розвитку світ-системи спільні регіональні цінності та значення повинні бути захищені спільними зусиллями як країн периферії так і країн центру.

Відтак, проведений нами аналіз підходів та концепцій науковців показує квінтесенцію та глибину проблеми нелінійності розвитку. Як показує наше дослідження, розуміння суспільної нелінійності у соціально-філософській традиції змінювалося впродовж декількох етапів (Додаток 1). В античний період домінувала думка про нелінійність розвитку світу, проте уже в епоху середньовіччя затребуваною стала ідея лінійності суспільного розвитку. В епоху Відродження ідея нелінійності розвитку соціальних систем знайшла відображення на прикладі повторюваності у зміні правлячих династій. У філософії Нового часу ідеї нелінійності (Дж. Віко, Ж.-Ж. Руссо) й лінійності (К. Маркс) соціального розвитку поєднувалися з ідеями розвитку суспільства по спіралі (Г. Гегель).

У контексті репрезентованого дослідження слід відмітити, що і питання суспільної транзитивності потребує більш детального розгляду. Хоча проблематиці феномена транзитивності протягом останнього століття приділялась увага у працях філософів та соціологів, питання дослідження транзитивності суспільства не входить до авангарду наукового дискурсу і потребує детального соціально-філософського аналізу. Вивченню проблематики суспільної транзитивності присвячені праці окремих фахівців різних галузей, що засвідчує до неї наукових інтерес, - філософів, політологів, соціологів, юристів серед яких Дж. Александер, Я. Балановський, П. Бергер, М. Бойченко, М. Вебер, С. Гантінгтон, О. Данилов, О. Данильян, Н. Ковтун, М. Козловець, О. Конт, Н. Луман, Л. Матвєєва, Т. Парсонс, О. Поліщук, В. Слюсар, Н. Смелзер, Г. Спенсер, І. Утюж, В. Якушик та ін.

Вагомий внесок у дослідження проблематики транзитивності зробив французький філософ і соціолог О. Конт, розробивши концепцію соціальної

статисти та динаміки. На думку вченого, соціальна статика відображає умови функціонування системи суспільства, а соціальна динаміка характеризує закони розвитку та зміни суспільних систем (Конт, 2003). До того ж науковець вбачав, що суспільство перебуває у постійному русі та змінах систем.

Український науковець Я. Балановський, враховуючи математичне поняття «транзитивність», вказує на те, що у контексті філософського аналізу транзитивність є властивістю об'єкта, яка робить його порівнюваним з якісно іншими об'єктами, тому вона виявляється не через те, що якась конкретна властивість переходить від одного об'єкта до іншого, а через те, що здатність об'єкта бути порівнянним з якісно іншими об'єктами призводить до можливості переходу певної сукупності його властивостей до якісно інших об'єктів (Балановський, 2008).

Принципи системного аналізу у дослідженнях проблематики соціальної зміни використовує відомий американський дослідник Т. Парсонс. Науковець, виходить із того, що суспільство – це система, яка має здатність до репродукції, що проявляється у стабільності її основних структурних складових. Т. Парсонс вводить поняття зміни рівноваги суспільства, яка виникає, коли здійснюється вплив будь-яких чинників на рівновагу системи. На його думку, пристосування соціальної системи до змін відбувається завдяки внутрішнім резервам, тому вона залишається незмінною (Parsons, 1966). Проте, на думку науковця, до структурних перетворень системи можуть призвести ситуації, які спонукають до зміни у структурі, тобто у підсистемах суспільства (економічній, політичній та ін.), коли вплив зовнішніх чи внутрішніх чинників настільки сильний, що система уже не може відтворити рівновагу (Parsons, 1966). Такі зміни у розвитку світ-системи в умовах транзитивності суспільства можуть здійснюватися під впливом інноваційних, технологічних, економічних, релігійних, військових та інших чинників.

Суголосну думку висловлює й український філософ О. Данильян, який зазначає: «Стосовно соціальних систем найважливішим чинником, який розсіює, на наш погляд, є соціальні конфлікти, а утворювальним, стабілізаційним чинником розвитку соціумів – соціальна гармонія. У соціальному гомеостазі гармонія (як творче стабілізуюче начало) і конфлікт (як дисипативне руйнівне

начало), виступаючи крайніми станами соціальних суперечностей, відіграють роль двох своєрідних балансирів, сприятливих для динамічної рівноваги і розвитку суспільства та його суб'єктів» (Данильян, 2014). Таким чином стабілізаційні чинники, як і суспільні конфлікти, здійснюють вплив на транзитивність соціуму.

Відомий американський політолог і соціолог С. Гантінгтон для характеристики суспільної транзитивності запропонував використання теорії хвиль демократизації. У концепті «третьої хвилі демократизації» вчений відображає процес глобальної демократизації, який, на його думку, почався в середині 1970-х років: «Протягом п'ятнадцяти років після падіння португальської диктатури в 1974 р., демократичні режими прийшли на зміну авторитарних майже у тридцяти країнах Європи, Азії і Латинської Америки. У деяких країнах відбулася значна лібералізація авторитарних режимів. В інших політичні рухи, які виступали за демократію, набули сили та легальності...» (Huntington, 1993). У такому розумінні поняття «транзитивність» є суголосним до визначення нестабільного стану, соціальних змін у суспільстві або державі.

У контексті дослідження проблематики соціальних змін доцільно звернути увагу на дослідження української вченої І. Утюж щодо зміни світоглядної парадигми моделі багатства, яка базувалася на ідеї «соціальної престижності», побудованої на праці, транзитивність якої була спрямована на суспільне визнання. На думку дослідниці розуміння ціннісної трансформації феномена багатства дає можливість відповісти на виклики поточних кризових ситуацій у сучасному суспільстві, яке все більше наближається до сучасного розуміння буття, в якому багатство стало універсальною цінністю, яка відтворюється в будь-якій системі цінностей, оскільки є основою людського життя (Utiuzh, 2019). Відтак транзитивність у площині філософського та соціологічного знання про зміну парадигми моделі багатства позначає кардинальні зміни у соціальній, економічній, площині розвитку суспільства. У такому розумінні транзитивність характеризує якісний перехід від одного стану системи до іншого.

У контексті нашого дослідження доцільно зауважити, що на думку українського науковця М. Козловця українське суспільство, перебуваючи на шляху до свого якісно нового стану, в якому різні ментальні, релігійні та ін.

моделі життя знаходили можливості для мирного співіснування, потребує реформування й модернізації всіх сфер життєдіяльності, що об'єктивно вимагає історіософського осмислення змісту і першочергових завдань його оновлення (Козловець, 2016). Аналіз праць, присвячених вивченню проблематики транзитивності держави та суспільної транзитивності дозволяє зробити висновок про те, що протягом останніх років науковцями проводилися активні спроби здійснити дослідження феномену перехідної держави. Український науковець, юрист П. Рабінович у процесі теоретичної рефлексії сутності перехідних держав поділяє їх на два типи: «...а) держави, які існують у промислово розвинених країнах соціальноорієнтованого, «соціалізованого» капіталізму; б) держави, які існують у країнах, що переходять від авторитарно-бюрократичного ладу псевдосоціалізму до громадянського суспільства й перетворюються з організації тоталітаризованої влади колишньої партійно-управлінської верхівки на організацію влади більшості населення (зокрема, колишні радянські республіки та історично аналогічні їм держави)» (Рабінович, 2001). До того ж нелінійність розвитку світ-системи тісно взаємопов'язана із процесами, які відбуваються у перехідних державах.

Наприклад, як зазначає український науковець М. Бойченко для суспільств перехідного типу характерним є постійна зміна ціннісних орієнтирів суб'єктів політичної діяльності, а проблема управління нелінійністю різноманіття політичних цінностей має вирішуватися не шляхом відмови від політичної конкуренції, а завдяки встановленню загальноприйнятих правил її реалізації (Boichenko and others, 2018). Тому зміна окремих норм та правил може стати підставою розвитку всього суспільства від лінійності до неінійності, наприклад від тоталітаризму до демократії.

Ще один український вчений В. Якушик у дослідженнях розвитку суспільства підійшов до визначення перехідного суспільства як до самостійного типу. У праці «Держава перехідного типу» вчений провів критичний аналіз теорії і практики революційних перетворень, як складових держави перехідного типу. Автор вказав на те, що існують не лише негативні сторони революційних перетворень, які з часом переростають у неефективні моделі «казарменого

соціалізму», але й на позитивні аспекти, які ведуть суспільство до розвитку (Якушик, 1991). У сучасних умовах поглиблення нелінійності розвитку світ-системи в умовах суспільної транзитивності затребуваною у процесі соціально-філософського аналізу залишається ідея існування дестабілізуючих процесів, які послаблюють можливості інноваційного розвитку окремих країн світ-системи та зумовлюють виникнення у них кризових явищ, а іноді призводять до революційних подій.

Проте на сьогодні впровадження результатів третьої і четвертої промислових революцій не лише впливає на становлення нового типу розвитку суспільства, але й створює певну нестабільність у транзитивному суспільстві. На думку українського філософа О. Горбаня, який займається дослідженням транзитивного суспільства: «...Перестає бути настільки очевидним жорстке розділення періодів стабільних і перехідних. Наростаюча динамічність соціального та економічного життя вимагає перегляду поняття «стабільність». Мінливість стає все більш постійною характеристикою сучасної ситуації, одночасно з цим розширюється спектр форм соціального життя, присутніх в конкретних ситуаціях» (Горбань, 2015). Відтак нестабільність, мінливість, нелінійність розвитку соціуму стають стійкою рисою розвитку сучасної світ-системи та України зокрема.

В контексті дослідження транзитивності українського суспільства слід звернути увагу на праці М. Бойченка, в яких він вказує на демодернізаційні процеси останніх десятиліть у незалежній Україні, як необхідну передумову здійснення для здійснення нової української модернізації з використанням досвіду колишніх республік СРСР, які стали членами ЄС та НАТО. На думку науковця українська модернізація має запропонувати цінності, які визначають привабливі орієнтири для кожного громадянина України (Бойченко, 2018). Відтак в умовах транзитивності українського суспільства таке завдання потребує успішного вирішення, бо без цього будь які зміни в Україні будуть приречені на стратегічний провал.

Українська дослідниця Л. Матвєєва, провівши аналіз наукових досліджень щодо питання транзитивної держави та транзитивного суспільства, робить

висновок про те, що, хоча багатьма соціальними філософами, політологами, юристами та економістами досліджується поняття «перехідного суспільства, держави», «держави перехідного типу» або «транзитивної держави», на сьогодні у державознавстві немає усталених термінів «транзитивне суспільство» та «транзитивна держава», а виявлення концептуальної ідеї щодо розуміння цих категорій сприятиме вирішенню наукової проблематики транзитивності суспільства (Матвєєва, 2015).

У контексті нашого дослідження слід відмітити, що одним із найбільш затребуваних підходів до визначення специфіки розвитку людської цивілізації в ситуації наростаючої соціальної й геополітичної транзитивності є концепція світ-системного аналізу, запропонована американським дослідником І. Валлерстайном. Концепція світ-системи, відома як світ-системний аналіз або перспектива світових систем – це багатoproфільний, макромасштабний підхід до світової історії та соціальних змін, що вивчає не національні держави, а світову систему як первинну одиницю соціального аналізу (Валлерстайн, 2006). Представники світ-системного підходу зазначають, що вказана система стосується міжрегіонального та транснаціонального розподілу праці, який поділяє світ на країни центру (ядра), напівпериферії та периферії світ-системи. Виходячи із світ-системного аналізу, країни центру світ-системи сконцентровані на постійному підвищенні продуктивності та кваліфікації виробництва та значних капіталовкладеннях у нього, а країни периферії зосереджені на низько кваліфікованому, трудомісткому виробництві та видобуванні корисних копалин. Такий стан посилює домінування країн центру (ядра), проте світ-система має динамічні характеристики, які зазнають змін в процесі технологічних та промислових революцій, а тому окремі країни світ-системи можуть з часом втратити свій статус країн ядра, або перейти до нього з країн периферії чи напівпериферії.

Суголосну думку підтримує американська дослідниця, соціолог Дж. Абу-Луход, яка вказує на те, що антична і середньовічна світ-системи мали свої центр, напівпериферію і периферію, які не були постійними, а змінювалися. Також одні і ті ж території могли входити до складу декількох субсистем, які утворювали світ-систему XIII століття (Abu-Lughod, 1989). При цьому на її думку у часи

середньовіччя існувала одна світ-система, яка об'єднувала території Європи, Азії та Північної Африки та передувала європейській світ-економіці.

Найвідоміший аналіз світ-системи здійснив американський філософ І. Валлерстайн, відзначаючи зростання капіталістичної світової економіки з XVI століття, яке, на його думку, відбулося внаслідок тривалої кризи феодалізму. Науковець виділив три основні моделі розвитку суспільства: міні-системи, світ-імперії, світ-економіки (Валлерстайн, 2001). Аналіз таких моделей у просторі й часі дає більш повне та глибоке розуміння феномену нелінійності розвитку світ-системи в умовах суспільної транзитивності.

Низка дослідників світ-системного аналізу вважають, що Західна Європа скористалася своїми перевагами у такій ситуації, отримавши контроль над основною частиною світової економіки, її розвитком та поширенням індустріалізації, що призвело до нелінійності розвитку світ-системи (Halsall, 1997; Lechner, 2001). Хоча в основі світ-системної концепції І. Валлерстайна були соціологічні питання, вона набула міждисциплінарного значення у контексті зростання глобалізаційних проблем та поглиблення нелінійності суспільного розвитку.

Відомий французький історик, один із основоположників світ-системного підходу та представник школи «Анналів» Ф. Бродель, вказував на світ-економіку як систему, яка взаємопов'язує все суспільство, а в період Раннього Нового часу існували світ-економіки, розвиток яких залежав від торговельних та ін. чинників. На думку вченого, світ-економіка має свої складові: визначне місто або центр, другорядні розвинуті громади або соціуми та віддалену від центру периферію. Водночас науковець притримувався думки про те, що всі торговельні комунікації об'єднують такі різні регіони, а також їхні культури, в єдиний спільний макроекономічний простір (Бродель, 1997). Хоча на думку вченого все суспільство взаємопоеднане в одну систему, зростання бідності, економічної відсталості у найбільш бідніших країнах відводить їм місце лише на периферії світ-системи.

На концепцію І. Валлерстайна вплинули філософські та історіографічні школи, зокрема і французька історіографічна школа «Анналів», яка займалася глибоким вивченням історичних феноменів у соціальних науках. Ідеї марксизму додали в концепцію світ-системного аналізу розуміння соціального конфлікту,

зосередивши увагу на процесі накопичення капіталу та конкурентній класовій боротьбі, сукупності та перехідному характері соціальних форм і діалектичному почутті руху через конфлікт і протиріччя, що вказує на нелінійний розвиток світ-системи (Валлерстайн, 2001). Водночас на розвиток теорії світ-системи мали вплив праці К. Полані, М. Кондратьєва, Й. Шумпетера, в яких вони досліджували ділові цикли та концепції трьох основних режимів організації економіки: взаємні, перерозподільовальні та ринкові режими, які І. Валлерстайн перевів у площину міні-систем, світових імперій та світових економік (Валлерстайн, 2006). До того ж на формування світ-системної підходу І. Валлерстайна вплинули теорія залежностей та неомарксистське пояснення процесів розвитку суспільства.

У контексті репрезентованого дослідження слід відмітити, що підхід відомого німецького соціолога та представника світ-системного аналізу А. Франка відрізняється від теорії І. Валлерстайна. Німецький вчений наголошує на позиції існування однієї «Світ-Системи» і заперечує можливість існування в світі одночасно декількох світ-систем. На думку А. Франка єдина «Світ-Система», яка виникла більше 5 тис. років тому, в процесі своєї еволюції охопила весь світ, нерідко змінюючи свій центр. На думку науковця центр «Світ-Системи» тривалий час перебував у Китаї, проте внаслідок змін, які принесли релігія, промислові революції, демократія та ін., перемістився у Західну Європу та Північну Америку (Франк, Джилс, 2014). Економічне зростання, яке відбувається останніми роками у Китаї та у країнах, які називають «далекосхідними тиграми» (Південна Корея, Сінгапур, Тайвань, Гонконг) значною мірою підтверджує позицію вченого про можливе повернення центру «Світ-Системи» на його початкове місце.

На противагу А. Франку І. Валлерстайн у контексті часового терміну увів наступне визначення: «...існує конкретна єдина історична система, яку називаю «капіталістичною світ-економікою», тимчасові кордони якої – з «довгого XVI століття» до даного часу. Її просторові кордони на початку включали Європу (або більшу її частину) і Ібероамерику, але з часом вони розширилися, щоб охопити всю земну кулю». Вчений стверджує, що «...ця історична система зародилась, розвивалась і колись зупинить своє існування (через дезінтеграцію або фундаментальну трансформацію). ... що саме динаміка самої цієї системи пояснює її характеристики,

які змінюються історично. Отже, якщо це система, вона володіє структурами, і ці структури проявляються у циклічних ритмах, тобто механізмах, які відображають і забезпечують повторювання зразків. Але оскільки ця система історична, то жоден із ритмічних коливальних рухів ніколи не повертає її у точку рівноваги, а замість цього рухає систему у різних континуумах, які можна назвати довгостроковими тенденціями цієї системи» (Валлерстайн, 2001). Тоді ж філософ відмітив, що такий розвиток світ-системи у певний момент досягне точки біфуркації, коли відновлення її структурних частин буде не можливе.

Пізніше І. Валлерстайн уточнив свої ідеї та визначив систему світ-економіки, зазначивши: «...не світова система, а система, яка найчастіше може займати меншу площу, ніж весь світ... світ-системний аналіз показує, що до даного часу існували лише два види світових систем – це світові економіки та світові імперії...» (Wallerstein, 2004). Розвиток капіталістичної світової економіки, на думку І. Валлерстайна, наносить шкоду більшій частині населення світ-системи, хоча через її перехідний період наперед прогнозувати майбутню конфігурацію світ-системи не можливо (Wallerstein, 1983). Такий підхід вказує на нелінійність розвитку світ-системи та, водночас, її залежність від поведінки країн центру (ядра) світ-системи із найбіднішими країнами.

Теорії залежності передувала теорія модернізації (розвитку), прихильниками якої у середині ХХ століття були Т. Парсонс та С. Гантінгтон. Відповідно до теорії модернізації всі суспільства проходять аналогічні етапи розвитку і тому, щоб прискорити розвиток відсталих країн, їм потрібно допомогти вийти із економічної відсталості та бідності за допомогою інвестицій, надання нових технологій та більш тісної інтеграції у світовий ринок. А. Франк, один із основоположників теорії залежності відхилив такі ідеї, вказуючи на те, що найбідніші країни не перебувають на початковій стадії розвитку багатих країн, вони мають свою унікальну структуру та властивості і є найвідсталішими членами світової ринкової економіки (Uwazie, 2015). До того ж макродопомога та грошові кредити, надані міжнародними інституціями для найбідніших країн світ-системи, не допомогли подолати їм економічну відсталість.

Крім того, І. Валлерстайн вказує на те, що циклічні ритми розвитку економіки для світ-системи є короткостроковими коливаннями, водночас політичні, соціальні, громадянські тенденції носять більш тривалий та глибокий характер та призводять до економічного зростання або падіння (Wallerstein, 2004). Наприклад, у короткостроковій перспективі зниження заробітної плати призводить до зростання прибутків підприємств, проте у довгостроковій – наслідком такої ситуації стане зменшення попиту на матеріали та продукти, а відтак загострення проблеми недостатнього споживання. І. Валлерстайн робить висновок, що криза, яка може виникнути у системі, за певної сукупності обставин може призвести до падіння системи. Такий підхід до розгляду проблематики розвитку світ-системи вказує на її нелінійність, яка поглиблюється в умовах сучасних глобалізаційних викликів.

Подальший аналіз світ-системного підходу вказує на характеристики, які властиві соціальному життю країн напівпериферії. Позиція І. Валлерстайна у визначенні ознак країн напівпериферії полягає, насамперед у тому, що такі країни водночас мають два завдання: уникнути переходу до периферії та приєднатися до когорти країн центру, ці країни найчастіше використовують протекціоністську політику в економіці. Відтак країни напівпериферії – це суспільства, які перебувають на особливій стадії свого розвитку та розміщені між країнами центру та периферії світ-системи, напівпериферія може виникнути як результат розвитку країни периферії або занепаду країни ядра (Wallerstein, 2014). До того ж на сучасному етапі суспільного розвитку та глобалізаційних процесів країнам напівпериферії не лише стає все складніше перейти до центру, але і втриматися у своїй когорті.

Суголосну думку висловлює американський науковець Ф. Лечнер, який зазначає, що країни напівпериферії характеризує достатньо розвинута економіка, проте вони не виступають лідерами у світовій торгівлі, а, як правило, імпортують з країн ядра та експортують до країн периферії світ-системи. Водночас країнами напівпериферії міжнародні актори не маніпулюють настільки жорстко як країнами периферії. Історичними прикладами країн напівпериферії є Іспанія та Португалія, які з країн ядра світ-системи перейшли до напівпериферії, використовуючи імпортоване ними золото з країн Латинської Америки, для придбання

промислових товарів, які на той час виробляли в Англії, Нідерландах, Франції (Lechner, 2001). Відтак для суспільного життя країн напівпериферії характерна низка проблем, адже на сьогодні стає набагато важче перейти до країн центру, а для периферії – це взагалі неможливо, що поглиблює нелінійність розвитку світ-системи.

Однією із болючих проблем соціального життя для населення країн периферії є основним учасником трудової міграції до країн ядра світ-системи з метою працевлаштування, отримання більшого розміру заробітної плати або соціального доходу. Така ситуація пов'язана з іншою складовою характеристики соціальних реалій країн периферії, зокрема незначним розвитком виробництва та приватного підприємництва, а також великою часткою сільського господарства в економіці таких країн. У периферії така ситуація призводить до соціально-економічної відсталості, яка з одного боку є наслідком, а з іншого боку виникає з наявності великої частки неосвіченого, бідного населення цих країн. Крім того у суспільствах периферії виділяється незначна кількість багатого населення, яка є власником основної частини земельних ресурсів країни, підтримує зв'язки із країнами ядра та транснаціональними корпораціями. Зазвичай такі зв'язки є не вигідними для країн периферії, оскільки посилюють вплив країн ядра та міжнародних акторів, які змушують дотримуватися нав'язаних вимог, часто наносячи шкоду економічному та соціальному розвитку країн периферії. Історично склалося, що країни периферії виникли за межами Європи, а саме у Латинській Америці та Африці нижче Сахари (Halsall, 1997; Lechner, 2001). Враховуючи їхнє постколоніальне минуле та бідність і економічну відсталість, які все важче подолати у контексті сучасних глобалізаційних проблем, змінити своє місце в структурі світ-системи країнам периферії надзвичайно важко.

У ході нашого дослідження слід відмітити, що кардинальні зміни у світовому розвитку, які вплинули на формування сучасної структури світ-системи, були пов'язані із кризою феодальної системи. На цій стадії розвитку країни Європи були зацікавлені у розробці нових технологій для покращення виробництва та підвищення рівня озброєння з метою розширення торгівельних відносин. Використовуючи незначні переваги на ранній стадії капіталізму європейські країни змогли прискорити процес посилення влади та накопичення

багатства, що перетворило їх на країни ядра світ-системи (Halsall, 1997). На сьогодні аналіз питань проблематики боротьби за владу та накопичення багатства вказують на коливання у всіх соціальних сферах країн світ-системи, які пов'язані із відкритою та прихованою конкуренцією центру (ядра) та напівпериферії, що посилюється або послаблюється, та нелінійний розвиток світ-системи.

Крім того, італійський дослідник, один із відомих представників світ-системного аналізу Дж. Аррігі вказує на роль війни, як ключової події, точки біфуркації, від якої залежить зміна місця, флуктуація не лише учасників війни, а й усіх акторів світ-системи. Науковець зазначав: «Історично великі війни були єдиним важливим чинником у підстобуванні інфляційних тенденцій у європейській світ-економіці» (Арригі, 2006). Так Перша Світова війна стала точкою біфуркації у розвитку світ-системи та вивела на перше місце в країнах центру Сполучені Штати Америки. Скориставшись ситуацією, яка виникла у Європі, Радянському Союзі та на Сході після Другої Світової війни, США наростили обсяги промисловості та світового експорту, що дозволило їм збільшити розміри золотовалютних запасів і очолити світову економіку.

Водночас центральне місце серед країн ядра світ-системи США поступово почали втрачати після закінчення «холодної війни». На початку XXI століття ядро світ-системи складають постіндустріальні суспільства, до напівпериферії входять економічно незалежні країни, які проте не мають настільки значного впливу, як країни ядра. Країни периферії – це найбідніші суспільства світу, зазвичай, колишні колонії та пострадянські держави.

Незважаючи на короткий період існування світ-системного аналізу, окремі його елементи були піддані критиці провідними світовими вченими. Однією із основних проблем світ-системного підходу науковці визнавали відсутність визначення теорії соціальних систем, однією з яких є сучасна світ-система. Наприклад відомий дослідник глобальних процесів і соціології Ж. Н. Петерс, підтримуючи головну тезу світ-системного підходу про розвиток капіталістичної світ-економіки з XVI століття, критикував визначення І. Валлерстайна про те, що у світовій економіці не існує ніяких соціальних систем, крім однієї світ-системи, світ-економіки, яка за своєю ознакою є капіталістичною по суті (Pieterse, 1988).

Водночас підхід щодо єдиного економічного розвитку світ-системи лише підсилює концепцію її нелінійності.

Крім того світ-системний аналіз був підданий критиці за визначення появи світ-системи. І. Валлерстайн та Дж. Аррігі стверджували, що світ-система виникає лише через механізм торгових взаємовідносин. Проте на думку американського вченого Р. Бреннера, який у 70-х роках XX століття вступив у дебати з І. Валлерстайном щодо важливості торгівлі у формуванні світ-системи: «Валлерстайн вважає появу торгівлі засобом, який підштовхнув економічних учасників, особливо заможних людей, до трансформації своїх відносин власності з метою збільшення ефективності... Уявлення Валлерстайна про те, що при наявності торгівлі докапіталістичні відносини власності неодмінно розпадуться, просто не доведено» (Бреннер, 2008). Крім того, активно критикуючи теорію світ-системи щодо причин її виникнення, науковець водночас зазначав про можливість зародження капіталізму в окремих країнах, тобто на малих географічних територіях, що також суперечило думці І. Валлерстайна.

На початку XXI століття появилися нова критична концепція світ-системного аналізу про розподіл робочої сили в контексті колоніальності. Хоча з однієї сторони, критикуючи появу ядра світ-системи, представники концепції колоніальності піддають сумніву теорію єдиного сталого розвитку, з іншого боку, вказують, як країни ядра світ-системи та великі, вагомі міжнародні актори чинять вплив на політичний, культурний, релігійний, освітній, соціальний, економічний розвиток та гендерний стан суспільства (Mignolo, 2013). Дійсно від впливу політичних та моральних чинників у багатьох аспектах суспільного розвитку залежить нелінійність світ-системи.

Нової актуальності світ-системний аналіз набув із включенням до світ-системи нових акторів, які утворилися після розпаду Радянського Союзу, та у результаті підвищення ролі нових чинників на розвиток світ-системи, серед яких екологічні проблеми та гендерні підходи. Визначення місця України у складі світ-системи та її розвитку в умовах суспільної транзитивності та глобалізаційних процесів потребують детального дослідження та філософського осмислення даного питання.

У ХХІ столітті спостерігається актуалізація дослідження проблематики нелінійності розвитку світ-системи в умовах суспільної транзитивності в українській науковій парадигмі. Серед науковців сутність феномену нелінійності розвитку в сучасному українському транзитивному суспільстві досліджували М. Бойченко, О. Вознюк, В. Воронкова, Б. Глотов, Н. Ковтун, М. Козловець, О. Корх, М. Левківський, В. Мандрагеля, Ю. Павленко, О. Полисаєв, О. Поліщук, П. Саух, В. Слюсар, І. Утюж та ін.

Водночас недостатня увага вчених до проблематики нелінійності розвитку світ-системи в цілому та України зокрема спричинила вакуум у питаннях вивчення причин та підстав для такого явища. Філософська наука в останні роки оперувала такими поняттями як нелінійність в філософії освіти, філософії економіки, проте причини нелінійності розвитку світ-системи, які обумовлені кризовими явищами в економіці, екології, виробництві, демографічних та міграційних процесах, промислових революціях, не розглядались. Саме складність нелінійності розвитку світ-системи, яка властива всім її частинам, обумовила наявність хвилеподібних змін у її структурі. А системні кризові явища, стрибки, біфуркації ведуть до виникнення глобальних проблем та катастроф. У зв'язку з цим питання нелінійності розвитку світ-системи потребує більш детального вивчення та аналізу.

Наприклад, український науковець, філософ М. Козловець зазначає: «Ми солідарні з тими дослідниками, які вважають, що принаймні інтернаціоналізація (як предтеча сучасної глобалізації) має досить глибокі історичні корені. Дійсно, від так званого «осьового часу» всесвітньої історії людство міцно пов'язане спільністю розвитку. Якщо розглядати історичний процес як рух по спіралі, то глобалізацію можна розуміти як ще один крок на шляху сходження людства до єдиної спільноти» (Козловець, 2009). Крім того науковець вказує на те, що специфіка перехідного періоду сучасного суспільства не дає змоги зробити однозначний розклад соціальної структури українського суспільства, оскільки є динамічною та перебуває у стані становлення, а країна із запізненням вступає в постіндустріальну стадію (Козловець, 2017).

Український вчений М. Бойченко зазначає, що в глобальному масштабі з розширенням міжнародної політики, економіки та інших сфер суспільного життя

дискурс про модель опозиції «Схід-Захід», в якій позначають цивілізаційний статус України, в епоху глобалізації та зростання впливу світових організацій є анахронізмом. На думку науковця, якщо розглядати питання в конкретних суспільних відносинах, то глобалізація не усунула повністю економічні, культурні, політичні відмінності між країнами, проте вирівняла їх як частини єдиного цілого (Boichenko and others, 2018).

У контексті дослідження національних держав, міжнародних відносин та функціонування міжнародних організацій в умовах глобалізаційних процесів українські дослідники Б. Глотов та О. Корх зазначають: «...глобалізація – це, насамперед, нелінійний процес. Світова спільнота вчиться жити в багатогранному, багатомірному багатополлярному світі, в умовах неостаточної визначеності сучасних геополітичних процесів. Якщо 100-150 років тому держави будувалися переважно на фундаменті території, мови, культури, натомість зараз цю роль виконує складний синтез політичних, економічних, ціннісних, культурних, ментальних, інформаційних засад» (Глотов, Корх, 2012). Глобалізаційні процеси є одними із основних чинників нелінійності розвитку країн світ-системи, особливо це стосується країн периферії, які не можуть вплинути не лише на розвиток світового співтовариства, але й важелі впливу на розвиток своєї країни вони доволі часто втрачають під впливом потужних міжнародних акторів та країн ядра, які мають реальну владу у світ-системі.

Український науковець В. Мандрагеля, узагальнюючи дослідження зарубіжних вчених щодо систем розподілу балансу влади між державами у світі зазначає, що такі системи мають тенденції існувати не більше двох поколінь, рухатися від гнучкості (багатополлярності) до жорсткості (двополлярності), формувати союзи держав проти держав гегемонів, руйнуватися в результаті великомасштабного конфлікту та ін. (Мандрагеля, 2002). Крім того, слід врахувати, що новітні технології, які, з одного боку перетворюють світ-систему на один спільний ринок з відповідним балансом влади, з іншого боку призводять до поглиблення фрагментації ринку праці, оскільки потреба у малокваліфікованій робочій силі постійно скорочується, а це в свою чергу поглиблює нелінійність розвитку між країнами центру та периферії, а також між різними соціальними групами у цих країнах.

Українська вчена І. Утюж зазначає, що історичне минуле в Україні використовується для управління суспільством, яке має бути максимально конфліктогенним, як механізм протиставлення ціннісних орієнтацій різних соціально-вікових груп українського соціуму. Ця соціально-психологічна проблема, на думку автора, активно використовується владою в умовах нестабільності, відходу від економічних, реальних матеріалістичних проблем, щоб тримати маси у напрузі, знищити взаєморозуміння, як основу модернізаційних механізмів суспільства, що розвивається, в якому головна парадигма розвитку повина бути «прагматично-футуристичною», а не парадигмою «минулого» (Утюж, 2020).

Із зародженням інформаційного суспільства в Україні розпочався новий етап дослідження нелінійності розвитку світ-системи. Українська дослідниця, філософ В. Воронкова, досліджуючи вплив глобалізаційних процесів на розвиток людства, зазначає: «Провідними стали принципи плюральності і нелінійності, які проектується на науку, мистецтво, політику, філософію. Але саме знання істини як відповідності знання об'єктивному стану світу виступає розмитим, неактуальним, несвоєчасним. В глобальному інформаційному суспільстві на зміну принципам системності, детермінізму і об'єктивності, як принципам кодування інформації, зумовленим характером письмового тексту з його лінійною логікою і причинно-наслідковими зв'язками приходять антиєрархічність, нелінійність, семантичний та аксіологічний плюралізм» (Воронкова, 2015). Відтак вплив досягнень інформаційної революції поглиблює нелінійні процеси розвитку світ-системи в цілому та України зокрема.

Поряд із цим І. Утюж вказує на те, що в сучасних умовах еволюції виробництва виникає нова соціокультурна та «антропологічна» реальність, що призвело до суттєвої трансформації парадигми існування людини, коли традиційні механізми регулювання відносин стають незатребуваними, а потреба в передових інформаційних технологіях постійно зростає (Utiuzh and others, 2020). В умовах поглиблення не лінійності розвитку світ-системи через впровадження досягнень четвертої промислової революції такі трансформації в суспільстві можуть призвести до соціального колапсу.

У контексті Industry 4.0 українська науковиця, філософ О. Поліщук вказує на те, що у теперішньому суспільстві виробництво та обмін набувають іншого вияву, ніж до четвертої промислової (індустріальної) революції, спостерігається відсторонення людини як від процесу безпосереднього виробництва, так і комунікації, взаємодії у процесах обміну цінностями (Поліщук, 2019). Через трансформацію типів виробництва та обміну відбуваються неоднозначні зміни у суспільстві, які впливають на всі сфери життя.

У процесі дослідження проблематики розвитку освіти в сучасному світі у науковій праці «Синергетика освіти» за редакцією українського науковця П. Сауха, дослідники О. Вознюк, М. Левківський та П. Саух в контексті аналізу швидких та непередбачуваних змін у суспільстві зазначають: «Неоднозначність, нелінійність процесів, що відбуваються у цьому світі знаходять відбиток у сучасній науці, яка виявляє розгубленість у вирішенні новітніх проблем у контексті старої логоцентричної системи координат. Зміна фундаментальних засад на всіх рівнях піраміди суспільства детермінувала чисельність наукових фактів, що не вкладаються в усталену систему поглядів і головоломки, які вже не можуть бути розв'язані класичними методами» (Саух та ін., 2004). На прикладі здобуття нових навичок та компетентностей майбутніх працівників поліції українські науковці М. Козловець та В. Слюсар зазначають на необхідності зміни класичних підходів та методів у їх підготовці (Kozlovets, Slyusar and others, 2020). Суголосну думку висловлюють українські вчені, зокрема О. Соколовський, вказуючи на необхідність вивчення професійно важливих якостей співробітників кримінальної поліції, які при виконанні своїх обов'язків перебувають у складних, іноді в екстремальних умовах (Ostapovich V. and others, 2020). Відтак вивчення проблематики освіти актуалізується в умовах транзитивності суспільства

Такий підхід вказує на необхідність поглибленого вивчення чинників, які здійснюють вплив на нелінійність розвитку України в умовах глобалізаційних процесів та суспільної транзитивності, які на сьогоднішній день чітко ще не визначені. На думку І. Утюж сучасна освіта отримала не лише велику кількість нових технологічних інструментів, якими суспільство повинно навчитися ефективно користуватися, а також стала політичною, колекційною та соціальною

технологією (Utiuzh and others, 2020). В умовах суспільної транзитивності та поглиблення нелінійності розвитку суспільства використання нових технологій в освіті необхідно спрямувати на усунення можливої глобальної дегуманізації.

Український вчений Ю. Павленко, досліджуючи глобалізаційні процеси та їх вплив на розвиток України, вказує на нерівноправність учасників світ-системи: «Сутністю глобалізації є перетворення людства в єдину структурно-функціональну систему. Всяка система організована за ієрархічним принципом. Окремі елементи, блоки, субсистеми працюють на забезпечення інших, що є провідними, системоутворюючими. Привертає увагу разюча нерівноправність компонентів, що утворюють глобальну цивілізацію, дедалі більша прірва (за параметрами інформаційно-технологічної оснащеності, якості життя більшості людей тощо) між її провідною ланкою — Заходом, групою найрозвинутіших країн, що вийшли на рівень інформаційного суспільства, і рештою людства, яке дедалі разючіше відстає від світових лідерів» (Павленко, 2005). Крім того за останні роки відчутне поглиблення нелінійності розвитку світ-системи в цілому та України зокрема, що пов'язане із впровадженням досягнень та результатів четвертої промислової революції.

Сутогосну думку висловлює М. Козловець: «До традиційних видів нерівності в глобалізованому світі додається інформаційна. Як лідер у розробці новітніх електронних й інших технологій Захід забезпечив собі майже монопольне право формування інформаційних потоків та контролю над ними. Монополізувавши контроль над інформацією і виробництвом передових технологій, держави світ-системного ядра забезпечили своє інформаційно-технологічне панування на планеті й поставили цим у залежність від себе інші країни. У результаті виникло глобальне протиріччя між Заходом і рештою світу в інформаційно-технологічному відношенні» (Козловець, 2010). Поряд із цим вчений зазначає про те, що специфічне бачення світу, а саме обмеження в часі й просторі, нездатність вибудувати стратегію розвитку, вказують, що в українському суспільстві не сформувалась національна еліта, яка змогла б вибудувати концепцію розвитку країни в контексті глобального світу, який постійно змінюється (Козловець, 2017). Дійсно не розуміння сучасних глобально-цивілізаційних

перетворень, спричинених впровадженням досягнень третьої та четвертої промислових революцій робить практично неможливим перехід бідних країн світ-системи до постіндустріального суспільства.

На думку І. Утюж прискорення темпів науково-технічного розвитку суспільства, «цифровізація» економічної сфери людського життя можуть призвести, з одного боку, до полегшення фізичної праці, заміни її роботами, вивільнення значної кількості часу, а з іншого – до зростання бюджетного навантаження на утримання незайнятого населення, посилення маргіналізації в соціумі, зростання протестів політичного та економічного характеру (Утюж, 2018).

Поряд з цим В. Воронкова зазначає: «На планеті на основі інфотехносфери формується глобальна соціотехноприродна суперсистема, яка приходить на місце біосферної і сприяє перебудові біосферно-природного буття у цілому при активному використанні найновіших, інформаційних, біо-, нано- та інших технологій, приймаючи на себе функції розвитку нових сфер життя» (Воронкова, 2015). Наприклад, українська вчена Поліщук О. вказує на процес урбанізації як на одну із важливих обставин цифровізації суспільства, яка стає кластером соціальної стабільності, створюючи символічне виробництво та обмін у сучасному суспільстві, тоді як інститут родини, релігія, національно-культурна традиція перестають бути ефективним соціальним інструментом (Polishchuk, 2020). До того ж із зростанням впливу новітніх технологій на розвиток суспільства посилюється і контроль та маніпулятивне нав'язування способу життя і цінностей від країн ядра світ-системи та міжнародних акторів, які такими технологіями володіють. Проте такі нав'язування в управлінні державою звужують можливості приймати рішення на користь розвитку суспільства, поглиблюють соціальну поляризацію та все більше дистанціюють одне від одного владу та суспільство, що призводить до зростання нелінійного розвитку світ-системи та України.

У сучасних умовах у науковому дискурсі суспільної активності українська дослідниця, філософ Н. Ковтун зазначає: «У ситуації глобальної транзитивності людської цивілізації на початку XXI століття саме актуалізація соціальної активності і сфери соціальних комунікацій суб'єктів суспільних перетворень має сприяти консолідації, модернізації й реформуванню українського соціуму,

становленню інституцій громадянського суспільства, формуванню почуття дійсної громадянськості й патріотизму. Водночас через консолідацію соціальної активності політичної еліти і суспільства в цілому українська держава має остаточно визначити вектор розвитку, який би відповідав екзистенційним засадам ментальності українського народу, його культурі, традиціям та національним інтересам» (Ковтун, 2018). Відтак окремо можна виділити ментальні, релігійні, культурні, економічні, політичні, демографічні, трудові чинники як такі, що визначають нелінійність розвитку України.

Країни центру світ-системи, які уже вступили до четвертої промислової революції, постійно стикаються з проблемами, які пов'язані із неконтрольованими міграційними потоками, збройними конфліктами, різницею у системах цінностей, та, які з кожним днем все складніше стає вирішувати, як для них так і для країн периферії. Україна, як всі країни периферії, потрапила до ситуації, коли нелінійність і нестабільність розвитку пов'язана із нав'язуваним порядком управління, що не враховує інтереси цих країн.

У контексті аналізу сучасного інформаційного простору українські науковці О. Поліщук, М. Слюсар зазначають, що кризові процеси в суспільстві, які почалися в ХХІ столітті зачепили більшість сфер людського життя, а в умовах прискореного переходу до технологій третьої і четвертої промислової (індустріальної) революцій кількість ситуацій невизначеності у суспільстві постійно зростає (Поліщук, Слюсар, 2020). Нелінійність та нестабільність розвитку поглиблюється як у країнах периферії так і центру та напівпериферії. Коментуючи таку ситуацію, український дослідник О. Полисаєв, наголошує, що Україна не має можливості вчитися на помилках, як раніше, оскільки світова динаміка суспільних трансформацій настільки прискорена, що будь-який прогалиний час позбавить нашу країну майбутнього (Полисаєв, 2016). Водночас автор зазначає, що в Україні є всі необхідні резерви для побудови високорозвинутої держави.

Загалом, у процесі соціально-філософського аналізу феноменів нелінійності і транзитивності розвитку соціальних систем встановлено, що нелінійні процеси у розвитку світ-системи пов'язані з чергуванням в її поступальному розвитку як

порядку, так і хаосу у процесах самоорганізації суспільних структур. Таке чергування завбачує необхідність передбачити специфіку розвитку світ-системи в умовах четвертої індустріальної революції як точці біфуркації сучасного глобалізованого суспільства. Це зумовлює необхідність дослідження методологічного інструментарію аналізу процесів нелінійності і транзитивності у розвитку соціальних систем.

1.2 Методологія дослідження нелінійності розвитку соціальних систем в умовах суспільної транзитивності

Складні суперечливі процеси, які відбуваються у соціокультурному просторі сучасного глобалізованого суспільства, активізують зацікавленість дослідників у площині з'ясування природи нелінійності і варіативності розвитку різних етносів, народів, держав і цілих регіонів. Суперечливість розвитку сучасної цивілізації, що втілюється у взаємодії суспільств традиційного, індустріального й постіндустріального типу, зростанні економічного розриву як між соціальними верствами всередині одного суспільства, так і між різними країнами, регіонами, континентами, поглибленні міжетнічних, міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, і як наслідок, зростанні рівня екстремізму й тероризму, засвідчує не тільки необхідність відходу від лінійного прогресистського розуміння розвитку соціальних процесів, а й завбачує потребу у використанні евристичного потенціалу нелінійних підходів до розуміння еволюції суспільства.

Глобальні трансформаційні процеси у різних країнах світу зумовлені як універсальними загальноцивілізаційними чинниками розвитку, так і унікальними політичними, економічними, історико-географічними, релігійними, демографічними умовами їх виявлення на території національних держав. У зв'язку з цим з'ясування атрибутивних ознак нелінійності розвитку сучасних соціальних систем у ситуації цивілізаційної транзитивності залишається складним і багатоаспектним завданням.

Складність і широкий спектр проблематики, яка піднімається у дослідженні, зумовлює застосування у ньому поліпарадигмального підходу, який дозволив синтезувати у процесі виявлення тенденцій нелінійності і транзитивності у

соціальному розвитку методів історико-логічного, світ-системного, синергетичного і герменевтичного аналізу. Синтез відмінних методологічних підходів дозволив розглянути генезу нелінійності та специфіку її виявлення у розвитку соціальних систем у різні історичні періоди та у різних площинах соціального розвитку (економічній, політичній, релігійній, освітній, науковій та ін.).

Закономірним у такому розумінні є використання у процесі дослідження нелінійності і транзитивності у розвитку сучасного соціуму логіко-історичного підходу. Виявлення синтезу логічних і історичних ознак у соціальних процесах дозволяє розглядати суспільство через призму очищення об'єкту соціально-філософського аналізу від аксидентальних, другорядних ознак. Застосування принципу історизму у процесі аналізу соціальних процесів дозволяє розкрити процеси зародження, становлення, розвитку і занепаду соціальних інституцій у різні історичні періоди.

У широкому розумінні, за слушним висловлюванням К. Поппера, історизм втілює особливий підхід до соціальних наук, згідно з яким принциповою метою цих наук є історичне передбачення, можливе завдяки «відкриттю ритмів, моделей, законів або тенденцій, що є основою розвитку історії» (Поппер, 1992). Хоча історичне минуле суспільства є особливою формою даності, сам соціально-філософський дискурс еволюції соціуму також зазнає закономірних змін.

Якнайповніше вони втілюються в ідеї порушення хронологічних меж існування традиційного (аграрного), індустріального й постіндустріального суспільства у єдиному соціальному просторі сучасності. У ньому на фоні глобальної інформаційної комунікації співіснують начебто вже віджилі в минулому форми суспільного устрою.

У розумінні Дж. Ваттімо такий тип суспільних відносин реалізується в особливій формі суспільного досвіду – «досвіді коливання» (Ваттімо, 2002). Окрім поєднання різних типів виробничих відносин, «досвід суспільного коливання» може втілюватись у співіснуванні в єдиному цивілізаційному просторі рабовласницьких, феодальних і неофеодальних, капіталістичних форм суспільного устрою. Ідея історичної єдності в існуванні сучасної цивілізації реалізується у заявленому дослідженні у процесів впровадження елементів

ринкової економіки у країнах «третього і четвертого світу», які часто вступали на шлях капіталістичної модернізації, перебуваючи не лише на рівні розвитку аграрного традиційного суспільства, а й маючи елементи клановості, жорсткого патерналізму й традиціоналізму, а іноді й рабовласництва.

Логіко-історичний підхід використовується у дослідженні і в площині порівняння різних суспільно-економічних систем у різних хронологічних і просторових площинах. Це порівняння відбувається через співставлення об'єктів, які одночасно містять і подібні ознаки, і відмінності. Водночас логіко-історичний підхід завбачує співставлення суспільних феноменів «у часі (по вертикалі) і в просторі (по горизонталі)» (Подкоритов, 1967). У сфері соціально-філософського аналізу порівняння у хронологічному аспекті у заявленому дослідженні відбувається через співставлення розвитку українського суспільства у різні історичні періоди, зокрема у період пізнього радянського режиму і в умовах незалежності. Часові аспекти порівняльного аналізу використані також у процесі співставлення розвитку постколоніальних країн світу у 60-70-ті роки ХХ ст. з їх розвитком на початку ХХІ ст. Просторовий аспект порівняльного аналізу реалізуються у дисертації у площині співставлення суспільно-політичного, економічного, науково-технічного рівня розвитку країн центру (ядра), напівпериферії та периферії світ-системи.

Затребуваною у процесі соціально-філософського аналізу феномену транзитивності і нелінійності розвитку соціальних систем у глобалізованому суспільстві є й герменевтична методологія аналізу. У сучасному науковому дискурсі герменевтика є не лише основою філософського осмислення феноменів культури у гуманітаристиці, вона стала одним з засадничих методів наукового дослідження. За твердженням М. Соболевої, в якості метафілософії вона виконує критичні функції, наприклад, є основою критики ідеології (Юрген Хабермас), пояснює зміну парадигм у науці (Річард Рорті) або слугує «остаточному обґрунтуванню» («*Letztbegründung*») філософії (Карл-Отто Апель) (Соболева, 2014). Більше того, герменевтика у сучасному науковому просторі стала особливою дисципліною, предметом вивчення якої є процес пізнання в цілому, насамперед, в аспекті вивчення феноменів розуміння й інтерпретації у площині соціальних комунікацій.

Ще у роботах Ф. Шлейєрмахера було обґрунтовано правило герменевтичного кола, яке стало основою герменевтичної стратегії аналізу. У процесі вивчення тексту філософ виділив декілька етапів: - починати слід з загального огляду тексту; - при цьому слід рухатись в обох напрямках – граматичному і психологічному; - продовжувати інтерпретацію можна лише тоді, коли в обох напрямках отримано тотожні результати; - у протилежному випадку, якщо граматична і психологічна інтерпретація містять суперечливі висновки, слід знайти помилку в розумінні (Schleiermacher, 1990). У ХХ ст. під впливом праць Г. Гадамера і М. Гайдеггера правило герменевтичного трикутника почало розглядатися як рух пізнання колом, коли розуміння цілого може формуватися як розуміння його частин. «Іншими словами, щоб віднести деякі фрагменти тексту або конкретні історичні події до якогось цілого, ми маємо завчасно мислити ідею саме цього цілого, а не іншого» (История, 2002). При цьому розуміння одиничного вже включене в структуру історичної свідомості, а відтак, має характер процесуальності. У заявленому дослідженні правило герменевтичного кола застосовується у процесі аналізу теорії світ-системного аналізу І. Валлерстайна, коли специфіка існування світ-системи як соціально-економічного організму може бути пояснена лише на підставі вивчення специфіки розвитку конкретних країн ядра, напівпериферії і периферії світ-системи. З іншого боку, саме явище світ-системи постає об'єктом аналізу лише на підставі її універсальних проявів у розвитку конкретних країн периферії, напівпериферії і центру.

Затребуваною у соціально-філософській парадигмі аналізу феномена нелінійності розвитку сучасного суспільства є й теза Г. Гадамера, що у герменевтичному розумінні текстів різних історичних епох «думати історично – означає здійснити ті зміни, яким підлягають поняття минулих століть, коли ми пробуємо мислити за їх допомогою» (Гадамер, 1988). Отже, історичне мислення з самого початку завбачує процес опосередкування понять минулого категоріями теперішнього часу. Інтерпретатор у зв'язку з цим має не тільки усвідомлювати власну «прив'язаність» до теперішнього, а й прагнути до об'єктивної оцінки минулого.

Методологічно обґрунтованим у заявленому соціально-філософському дослідженні є використання й іншої ідеї Г. Гадамера, а саме переведення ним проблеми розуміння з вузької сфери інтерпретації текстів, у сферу взаємодії між великими соціальними спільнотами – етносами, народами та націями. В інтерпретації мислителя розуміння стає основою «взаєморозуміння» (Гадамер, 1988). Введення категорії «розуміння» у соціально-філософську площину дозволяє у репрезентованому дослідженні інтерпретувати розуміння соціальними спільнотами своєї історичної місії як рушійної сили соціальних перетворень на шляху модернізації. При цьому розуміння стає особливою формою соціальної буттєвості, у межах якої і людина, і соціальні спільноти змушені співставляти власні знання, переконання і практичні настанови з позицією Іншого.

Базовою для дослідження нелінійності розвитку соціальних систем у ситуації глобальної геополітичної і економічної транзитивності є методологія світ-системного аналізу І. Валлерстайна. Ще в середині минулого століття у розвитку людства дослідник виділив особливий етап – світ-економіку, яка містить «три структурні позиції ... – серцевину (центр), периферію і напівпериферію» (Валлерстайн, 2001). Триєдина структура світ-системи як втілення капіталістичного способу виробництва остаточно сформувалася близько 1640 року.

Ключовим положенням світ-системної методології аналізу є ідея про проходження усіма суспільно-історичними системами трьох базових етапів – становлення, розвитку (нормального існування) та структурної кризи (Wallerstein, 2016). У сконцентрованій формі світ-системна теорія містить наступні положення: модерна світ-система співпадає з капіталістичними світ-господарством, метою існування якого є нескінченне накопичення капіталу на основі закону доданої вартості; ця світ-система існує вже більше 500 років, сформувавшись протягом XVI ст.; на перших етапах існування вона охоплювала більшу частину Європи (окрім Російської і Османської імперій) і деякі регіони Північної і Південної Америки; усі регіони світу світ-система інкорпоровала в себе до середини XIX ст.; у структурному контексті капіталістична світ-система складається з центру і периферії, які розвиваються, проходячи циклічні коливання, що зумовлює зміщення центрів концентрації капіталу і влади та поглиблює нерівність у

розвитку різних частин світу. За невтішним висновком І. Валлерстайна модерна світ-система дійде до занепаду, коли нерівномірність її розвитку призведе до закономірного її руйнування і, як наслідок, формування нової світ-системи. У розумінні американського дослідника людство саме зараз перебуває в умовах системної структурної кризи.

На конкурентному характері взаємодії між різними країнами світ-системи акцентує увагу й інший прибічник теорії світ-системного аналізу Ф. Лечнер. Він зауважує, що протягом усієї історії існування світ-системи є група країн центру (ядра), які конкурують між собою за доступ до світових ресурсів та економічне панування над країнами периферії й напівпериферії (Lechner, 2001). При цьому ключовим критерієм домінування у світі деяких країн центру І. Валлерстайн називає здатність конкретної держави виробляти високоякісну продукцію за цінами, нижчими, ніж в інших країнах. Така держава швидко займає домінуючу роль у світовій торгівлі, адже країни периферії будуть купляти товари у неї. Внаслідок цього відбувається концентрація фінансів у країнах ядра світ-системи, фінансові структури яких все більше будуть контролювати світові фінансові ресурси (Валлерстайн, 2001). У перспективі означені тенденції все більше поглиблюватимуть нелінійність у соціальному й економічному розвитку як між країнами центру, периферії і напівпериферії, так і в середині самих країн.

У зв'язку з цим методологічно затребуваною у дослідженні є ідея українського дослідника В. Субботіна, що протягом останніх п'ятисот років капіталізм рекрутував потрібних для господарчої діяльності працівників з сільської місцевості, перетворюючи їх на низькооплачуваний пролетаріат та отримуючи масштабні прибутки. Але згодом пролетаріат добивався підвищення оплати і масштаби прибутку, природно зменшувалися (Субботін, 2018). З часом суспільства центру почали залучати дешеву робочу силу з країн напівпериферії і периферії. Саме цим пояснюється й сучасний «економічний бум» у Польщі за рахунок залучення дешевої робочої сили мільйонів українських трудових мігрантів. Але з часом і такий спосіб зростання доданої вартості вичерпує себе, не даючи можливості зберігати попередні масштаби надприбутків.

Описуючи різні періоди у розвитку світ-системи, І. Валлерстайн визнає стрімкий прогрес колишніх колоній відразу після здобуття незалежності. Однак, цей прогрес змінився, на його думку, глибокою світо-господарською стагнацією, яка призвела до ще більшого поглиблення розриву між розвинутими країнами і країнами периферії світ-системи (Валлерстайн, 2004). Саме І. Валлерстайну належить песимістичне й до останнього часу жорстко критиковане твердження, що «вільний ринок» настільки ж здатний модернізувати економічно відсталі країни, наскільки вітаміни здатні вилікувати лейкемію.

Аргументуючи свою позицію, дослідник виділив низку атрибутивних ознак кризи сучасної світ-системи. Першою з них І. Валлерстайн вважає те, що зростання соціально-економічного розвитку світ-системи вимагатиме збільшення інвестицій, значна кількість яких належить розвинутим країнам Півночі. Закономірно, що капіталовкладення у соціальне буття країни периферії і напівпериферії скоротяться і, як наслідок, такі суспільства приречені на маргіналізацію. Водночас ознаки подальшої деградації світ-системи прямо пов'язані і з подальшим зростанням оплати праці, що призводитиме у перспективі до скорочення накопичення капіталу та зростанням вимог до екологізації виробництва, що змушуватиме підприємців витрачати все більше коштів на виготовлення товарів. У свою чергу демократизація соціального життя країн периферії і напівпериферії з необхідністю призведе до зростання вимог населення щодо зростання життєвого рівня. У зв'язку з цим, робить висновок дослідник, у світі лише посиляться маргіналізації регіонів «Півдня», що ще більше посилить дезорганізаційні процеси у сучасній світ-системі (Валлерстайн, 2004).

У процесі розвитку світ-системи І. Валлерстайн виділив три основні етапи: міні-система, світ-економіка та світ-імперія, аналізуючи перспективи поступу сучасного соціуму (Валлерстайн, 2006). У контексті цього дослідник усі соціальні форми світ-системи поділив на дві ключові групи: якщо соціально-політичні структури домінують над усіма іншими структурами, то це світ-імперія; у випадку домінування соціально-економічних структур доречно говорити про міні-системи або світ-економіку. Описуючи перспективи розвитку соціуму і людства, І. Валлерстайн зауважує, що невідомо, якою буде наступна форма світ-системи.

Але зрозумілим є одне, світ-система, в якій національні держави відігравали ключову роль у процесі забезпечення «нескінченного накопичення капіталу, функціонувати більше не може» (Валперстайн, 2004). Початок ХХІ ст. уповні засвідчив обґрунтованість ідей дослідника, адже, незважаючи на деяку стабілізацію світ-системи після глобальної економічної кризи 2008 р., на сучасному етапі розвитку більшість експертів-економістів прогнозують нову потужну світову економічну кризу і подальшу поляризацію доходів як громадян однієї країни, так і жителів різних країн і регіонів.

Методологія дослідження процесів нелінійності у розвитку світ-системи вимагає визначення сутнісних характеристик держав, які належать до країн центру або периферії світ-системи. Слушними у зв'язку з цим видаються міркування українського дослідника С. Фомішина, який до центру (ядра) відносить промислово розвинуті країни з ефективним ринковим господарством або «соціальним ринковим господарством». Це держави, які мають гнучкі ринкові механізми, здатні адаптуватися до світогосподарської кон'юнктури й освоювати досягнення науково-технічного прогресу та експортують високотехнологічну продукцію. Натомість до суспільств периферії належать держави, що розвиваються і мають, зазвичай, сировинну спеціалізацію, недостатньо ефективні механізми саморозвитку, відносно низький рівень внутрішньої інтегрованості економіки (Фомішин, 2010).

Суголосними з цими міркуваннями є характеристики країн периферії, наведені в антропологічному словнику за редакцією Т. Барфілда. Згідно з ними, країни периферії мають слабкі уряди, нерозвинуту інфраструктуру, недосконалу податкову базу а також є залежними від видобувної галузі або сировинного експорту (Barfield, 1997). У зв'язку з економічною слабкістю і корумпованістю владних структур такі країни легко стають жертвами експлуатації транснаціональних корпорацій з країн ядра світ-системи, які інвестують у видобування корисних копалин у відсталих країнах і використовують дешеву робочу силу.

Зауважимо, що сам «термін» периферія походить від грецького слова *periphēreia*, що перекладається як «коло, дуга, поверхня». У широкому розумінні він позначає місцевість (частину, країни, області тощо), віддалену від центру або окраїну (Семотюк, 2008). Отже, термін «країни периферії» позначає країни, які,

зазвичай, географічно перебувають на межі світ-системи та мають економіку з домінуванням неринкових, позаекономічних, позаінституційних чинників розвитку. Країни периферії самостійно нездатні не те, що використовувати здобутки четвертої технологічної революції, вони часто не можуть скористатися здобутками третьої технологічної революції.

До атрибутивних ознак суспільств периферії належить і їх відсталість та слаборозвиненість. Саме ці ознаки дозволяють інтерпретувати їх у якості суспільства із «країни третього світу». Умовно серед «країн третього світу» виділяють і групу держав, соціальний і економічний розвиток яких невпинно деградує. Це країни «четвертого світу», які були колишніми колоніями або напівколоніями. Здобуття ними політичної незалежності не тільки не призвело до зростання їх економіки, а стало одним із чинників їх деградації.

Окремої уваги заслуговує й визначення сутнісних ознак країн напівпериферії. В інтерпретації І. Валлерстайна країни напівпериферії – це країни, які розміщені між ядром і периферією світ-системи. Вони можуть з'явитися у двох випадках – або як результат розвитку країни периферії, або як результат занепаду країни ядра (Wallerstein, 2014). При цьому ключовим завданням країн напівпериферії залишається перспектива долучення до ядра світ-системи і уникнення падіння до рівня периферії. Слід враховувати й те, що на початку ХХІ ст. країнам напівпериферії не тільки стає все складніше переходити до центру, а й утримуватися у своїй когорті.

Отже, ключовим механізмом існування світ-системи І. Валлерстайн вважає поділ праці, який зумовлює залежність розвитку різних країн і регіонів від економічного обміну з іншими регіонами. У такому розумінні лише «світ-система, на відміну від її частин, є самодостатньою у контексті стабільного забезпечення власних потреб» (Валлерстайн, 2004). Відтак, властивості світ-системи жодним чином не можна редукувати до якостей її частин, адже в її функціонуванні чітко простежується феномен адитивності.

На сучасному етапі розвитку світ, думку І. Валлерстайна, постав перед реальною загрозою глобального хаосу, а тому науковці мають шукати альтернативні стратегії подолання негативних наслідків руйнування світ-системи.

У зв'язку з цим необхідною є поява нової структури знання, яка б поєднувала філософію й природничі науки, нової епістемології, що відкрила б шлях для модернізації капіталістичної світ-економіки (Валлерстайн, 2004). За багатьма параметрами вироблення подібної нової епістемології лежить у площині синергетичної методології наукового аналізу.

Методологія світ-системного аналізу знайшла продовження у значній кількості сучасних наукових досліджень. Як зауважує український дослідник В. Субботін, на основі світ-системного аналізу М. Гардт та А. Негрі сформулювали концепцію глобальної системи як новітньої «Імперії» з «субімперіальним» («периферійно»-експлуатованим) оточенням. Водночас такі дослідники, як економісти, філософи, політологи, культурологи М. Алле, В. Белло, Г. Біллінгтон, М. Біллінгтон, К.-М. Вітт, В. Енгдал, Л. Комп, Л. Ларуш, Дж. Тенненбаум, Р. Фрімен, звертають увагу на посиленні та гегемоністських прагненнях світової фінансовоспекулятивної олігархії та її ролі у стагнаційних явищах суспільного розвитку (Субботін, 2018).

Затребуваність використання методології світ-системного аналізу пов'язана з цілим комплексом причин. По-перше, якщо на рівні дослідження національних держав використовуються такі критерії соціальності, як мова, приналежність до етнічної або національної традиції, то світ-системний аналіз завбачує використання «...спільного поділу праці на території, яка перебуває в єдиному соціально-економічному зв'язку» (Калінін, 2016). На підставі цього світ-системний аналіз дозволяє розглядати людство як єдину цілісну соціальну систему, в якій мовні, етнічні, національні, релігійні, культурні фактори можуть мати опосередкований характер. Прикладом становлення такої системи став розквіт торговельних міст-республік – Ганзейського союзу, Генуї, Венеції та ін.

По-друге, беззаперечною перевагою світ-системного аналізу у площині соціально-філософського дослідження є «збільшення масштабу просторового виміру одиниці аналізу за рахунок критерію єдиного соціально-економічного зв'язку, а також заперечення позаісторичного характеру аналізованої одиниці» (Калінін, 2016). Водночас до виразно уразливих сторін світ-системного

аналізу слід віднести недостатню обґрунтованість розуміння торгівлі як джерела становлення світ-системи та відсутність серйозної бази емпіричних досліджень, які б підтверджували існування світ-системи.

Методологія світ-системного аналізу перебуває у діалектичному зв'язку з синергетичною теорією. На сучасному етапі розвитку синергетика у контексті її міждисциплінарності постає не просто ознакою науки постнекласичного типу, вона втілює в собі якісно новий стиль мислення, своєрідний синтез «...позитивних елементів детерміністичної і ймовірнісної картини світу» (Князева, Курдюмов, 1994). Введення «терміну» синергетика у модерний науковий дискурс пов'язане з лекціями Г. Хакена у Штутгартському університеті, прочитаними у 1969 р. Термін «синергія» (*συνεργία*) у первісному значенні перекладається з давньогрецької мови як «взаємодія». Сам Г. Хакен під синергетикою розумів, з одного боку, взаємодію елементів складних систем, з другого – взаємодію учених у різних галузях знання (Хакен, 1980).

У синергетичній методології дослідження, з одного боку, обґрунтовується позиція, що у будь-якому порядку завжди є елементи нестабільності й хаотизації. З другого боку, хаос розглядається як значною мірою упорядковане явище. Отже, у синергетиці порядок і хаос почали розглядатися не як антагоністичні начала, а як закономірні етапи розвитку будь-яких систем. Базовою для синергетики є й позиція, що механізми утворення і руйнації конкретних структур у будь-якій системі містяться у ній з самого початку. У зв'язку з цим ключову роль у методологічній парадигмі синергетики мають такі поняття, як «відкриті системи», «атрактори», «біфуркація», «флуктуація», «фрактальність», «нелінійність».

Здатними до саморозвитку є дисипативні системи. Характер дисипативності, на думку одного з фундаторів синергетики І. Пригожина, мають відкриті системи, які взаємодіють з іншими системами через постійний обмін енергією та речовиною (Пригожин, Стенгерс, 1994). Еволюція відкритих систем відбувається через порушення станів рівноваги.

Порушення стану врівноваженості у відкритих системах пояснюється у синергетичній теорії за допомогою понять «біфуркація» і «флуктуація». Термін біфуркація є похідним від лат. *bifurcus*, що означає «відгалуження». У широкому

розумінні під «... біфуркацією розуміється умовна точка, критична межа, до якої система перебуває у відносно стабільному стані. У процесі еволюції у точці біфуркації система обирає один з найбільш ймовірних напрямків подальшого розвитку, який отримав назву флуктуації» (Ковтун, 2016). У випадку, якщо сформувалося декілька варіантів ймовірних флуктуацій, то і в природному, і в соціальному середовищі система обирає той напрямок флуктуації, для здійснення якого потрібна мінімальна кількість енергії.

Згідно з І. Пригожиним, деякі флуктуації або навіть комбінації флуктуацій бувають настільки потужними, що система може бути дощенту зруйнована. Але у самій точці біфуркації неможливо точно встановити, чи в результаті флуктуації система набуде ще вищого рівня хаотизації, чи зможе еволюціонувати до стану дисипативної структури з ще високим рівнем упорядкованості (Пригожин, Стенгерс, 1986). Дослідник неодноразово наголошував на тому, що будь-яка відкрита система здатна до спонтанної самоорганізації через взаємодію хаосу і порядку.

Використовуючи у межах світ-системного аналізу синергетичну методологію, І. Валлерстайн поряд з поняттями «біфуркація» і «флуктуація» активно використовує термін «стріла часу», який позначає неможливість повернення історичного часу системи. При цьому американський дослідник описує феномен реставрації, коли у соціальній системі відбуваються спроби повернення попереднього політичного або соціально-економічного устрою. Використовуючи поняття ритмів і темпів розвитку світ-системи, І. Валлерстайн доводить, що в точці біфуркації не тільки відбувається закінчення існування «історичної системи», а й саме в ній закладаються «підстави для реального історичного вибору» (Валлерстайн, 2001). Відтак, будь-яка соціально-історична система в інтерпретації мислителя проходить закономірні етапи еволюції: становлення, розвиток і занепад.

Однак, у жодній соціальній системі через велику кількість змінних неможливо відтворити тотожний устрій, властивий попередній системі. При цьому у точці біфуркації, на думку І. Валлерстайна, система має лише «два взаємовиключні варіанти виходу з кризи, і обидва, цілком реальні» (Валлерстайн, 2006). З такими міркуваннями науковця можна погодитись лише частково, адже соціальна система у точці біфуркації може мати й більше двох варіантів виходу з

кризи. Але при цьому здійснюється той варіант, реалізація якого завбачує використання найменшої кількості соціальної енергії – зусиль суб'єктів соціальних перетворень. Ймовірність реалізації будь-якого з варіантів флуктуації залежить і від того, у наскільки розбалансованому стані перебуває система.

Синергетична методологія наукового аналізу дозволяє розглядати усі системи, і природні, і соціальні, як відкриті, здатні до самоорганізації. Свого часу ще засновники синергетики, представники природничих дисциплін Г. Хакен і І. Пригожин, визнавали принципову можливість використання цієї методології у сфері суспільних наук. Так, Герман Хакен, відомий фізик-теоретик, зауважував, що хоча синергетика і виникла у межах природничих наук, «її найважливіші можливості будуть стосуватися специфічно людських і соціальних процесів» (Князева, 2000). Однак, якщо у природних системах процеси самоорганізації мають більш детермінований характер, то у соціальних системах важко простежити чіткі причинно-наслідкові зв'язки. У соціальних системах напрямки флуктуації з великою ймовірністю визначаються суб'єктивною активністю людини, яка володіє усією повнотою свободи волі. Еволюція соціальних систем співвідноситься з аналізом процесів самоорганізації у контексті виявлення принципу емерджентності, згідно з яким новий стан системи не є простою сумою попередніх якостей, а може кардинально від неї відрізнятись.

До ключових синергетичних принципів розвитку відкритих соціальних систем, насамперед економічних, за твердженням С. Курдюмова і О. Князевої належить принцип «розростання малого», в межах якого ефекти від флуктуації екстремально зростають, кардинально змінюючи систему; принцип межі чутливості системи, за умови подолання якої ефект від флуктуації зростає в рази; принцип дискретності шляхів еволюції, коли у конкретний момент часу проявляється лише конкретний спектр флуктуацій, кількість яких обмежена; принцип допустимості емерджентних (неочікуваних) змін, в межах якого вибір напрямку флуктуації відбувається випадково у точках біфуркації (Князева, Курдюмов, 2002).

Методологічно затребуваним у дослідженні нелінійності розвитку соціальних систем є й принцип «остаточної невизначеності» напрямків їх розвитку у контексті їх відкритості. Як слушно зауважує російська дослідниця С. Бескорвайнова, «ефект

невизначеності» відображає невизначеність уявлень про багатоманіття форм поведінки системи і характер її динаміки. Процес розвитку у такому розумінні постає не стільки як процес пошуку найкоротшого шляху до досягнення поставленої мети, а як процес пошуку і корегування цілей розвитку (Бескоровайнова, 2006). При цьому принцип «остаточної невизначеності», пов'язаний не лише з відсутністю усієї повноти знань про розвиток системи, а й з потенційною неможливістю точно описати її розвиток у майбутньому через варіативність напрямків її флуктуації.

Поряд з цим дослідження нелінійності розвитку соціальних систем завбачує й використання принципу кумулятивного впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на їх функціонування. Мається на увазі те, що якщо «...для простих замкнених систем, заснованих на лінійних принципах взаємодії, реакція на зовнішні зміни цілком прогнозована і пропорційна масштабам висхідних змін (за схемою: малий сигнал на «вході» – малий відгук «на виході») то складна система, яка перебуває у стані нестабільності або невірноваженості, чутлива до дії навіть незначних впливів» (Бескоровайнова, 2006). У зв'язку з цим у соціальних системах, які перебувають у стані глибоких структурних криз, зростає роль стохастичних ймовірнісних чинників у їх розвитку. Виходячи з цього, будь-які прогнози щодо їх подальшого розвитку у середній і віддаленій перспективі мають базуватися лише на визначенні можливих сценаріїв, кожен з яких з певною долею вірогідності може відбутися. При цьому, якщо лінійні детерміністичні підходи цілком обгрунтовано можна використовувати для аналізу соціальних подій на мікрорівні, то на макрорівні соціального аналізу все більше будуть виявлятися нелінійні тенденції.

У площині аналізу модернізаційних процесів у соціальних системах доцільним є й застосування методологічних підходів О. Богданова, який досліджував принцип дезінгресії у функціонуванні відкритих систем. Дослідник запропонував правило, за яким, якщо «сума внутрішніх дезінгресій є більшою суми зовнішньої дезінгресії», то це, незалежно від наступних результатів, не призведе до дезорганізації системи (Богданов, 1989). Цей принцип дозволяє зробити висновок про те, що розпад одних соціальних систем або структур, які виявились неефективними,

у підсумку необов'язково призводить до дезінтеграції системи. У деяких випадках він може мати оздоровлюючий ефект для функціонування системи у майбутньому. З іншого боку, слід враховувати й те, що критична маса таких перетворень всередині системи не може бути надмірною, порівняно з тиском на систему ззовні.

У зв'язку з цим доречно нагадати й знаменитий принцип В. Парето, за яким структурні складові всередині системи можуть мати набагато більшу значущість, ніж можна було б уявити через їх питому вагу у цілісності системи (Кох, 2012). У соціальних системах цей принцип є ще більш значущим у зв'язку з активною соціальною позицією особистості, яка може спонукати соціальну систему до вибору певного напрямку флуктуації.

За усієї обґрунтованості використання синергетичної методології у соціально-філософському дослідженні доречно нагадати й критичні зауваги щодо її застосування. Одним з небагатьох методологічних недоліків синергетики, за твердженням О. Готного, є порушення правила економії мислення, що продукує агностицизм у спробах пояснення причин соціальних змін. Як би дослідники не хотіли уникнути питання про те, що є рушійною силою історичного процесу серед різноманіття фундаментальних факторів, очевидно, що значення флуктуацій, випадкових коливань і відхилень з часом нівелюється у процесі зростання часових інтервалів дослідження (Готного, 2010). Чим довший історичний період охоплює дослідження, тим більше нівелюється нелінійність розвитку соціальних систем і тим більше проявляються лінійні закономірності їх розвитку.

Варіативність напрямків флуктуації у розвитку соціальних систем постає атрибутивною ознакою нелінійності їх розвитку. У науковій парадигмі поняття нелінійності спочатку використовувалося у сфері математичного знання, де нелінійною називалася «характеристика будь-якої функції, яка не може бути представлена прямою лінією» (Великий тлумачний словник, 2012). Термін «нелінійні» у фізико-математичних дисциплінах використовується і для позначення завдань, які мають декілька якісно відмінних способів розв'язків. По аналогії у соціальних науках поняття «не лінійності» застосовується для позначення систем, в яких проявляється можливість реалізації значної кількості напрямків еволюції. Нелінійність постає фундаментальною ознакою відкритих систем, здатних до

перманентного вибору альтернативних напрямків розвитку. Нелінійність у розвитку соціальних систем проявляється і там, де відсутні лінійні залежності у співвідношенні різних її параметрів.

Застосування принципів нелінійності у процесі аналізу соціальних систем має доволі давню історію. Свого часу П. Сорокін, аналізуючи у соціологічній площині історичний процес, зауважував, що усі наявні історичні факти явно протистоять існуванню «якихось універсальних і вічних лінійних тенденцій або якихось універсальних стадій еволюції, які стосуються всього людства, окремих груп і індивідів» (Сорокин, 2007).

У площині постмодерністських підходів до дослідження соціальних явищ аналіз феномену нелінійності якнайповніше знайшов відображення у роботах англійського дослідника З. Баумана, самі назви праць якого засвідчують варіативність і плинність розвитку сучасної людської цивілізації: «Плинна сучасність» («Liquid Modernity, 2000»), «Плинні часи. Життя в добу непевності» («Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty», 2007) та ін. Плинність сучасності тлумачиться дослідником як здатність людей у сучасному світі здійснювати, на перший погляд, мінливі, нецілеспрямовані, обтічні впливи, які як рідина здатні змінювати тверді тіла (Бауман, 2008). «Твердими тілами» у соціально-філософській парадигмі аналізу З. Бауман називає традиційні соціальні інститути, які в умовах сучасності піддаються розмиванню і руйнуванню через потужний вплив, начебто незначних мінливих антропогенних факторів. Якщо лінійність розглядається мислителем як втілення визначеності, оформленості, структурованості соціального порядку з його усталеними соціальними нормами і принципами, то нелінійність пов'язується ним з невизначеністю і непередбачуваністю розвитку сучасних соціальних систем, їх нестійкістю і мінливістю.

Дослідниця П. Амбарова виділила низку атрибутивних ознак нелінійності. Нелінійність містить багатоваріантність і альтернативність шляхів розвитку системи, обумовлені її складністю і поліелементністю; унікальність процесів і явищ; ймовірність, неочевидність, гнучкість, динамізм у розвитку системи (Амбарова, 2014).

Альтернативність і багатоваріантність нелінійності реалізується у площині як прогресивних, так і регресивних змін. Відсутність лінійності, а відтак і

можливості чіткого прогнозування розвитку соціальних систем, посилюють негативні соціальні переживання – невпевненість, страх, тривожність – і як наслідок продукують зростання есхатологічних тенденцій в індивідуальній і суспільній свідомості. Посилення нелінійності, мінливості і варіабельності розвитку сучасних соціальних систем так чи інакше змушує людство вчитися жити в якісно нових умовах перманентних криз.

Якраз з кризовими явищами феномен нелінійності пов'язує у методології світ-системного аналізу І. Валлерстайн. При цьому мислитель застерігає від невинновданого й надмірного використання поняття кризи у межах соціально-філософського аналізу, адже у випадку, коли складну ситуації можна подолати, то «справжньої кризи не було», а були лише труднощі в роботі системи (Валлерстайн, 2004). У контексті синергетичної методології аналізу дослідник вважає, що під час справжньої кризи відбувається кардинальна перебудова соціальної системи з подальшим обранням нового напрямку її розвитку.

Суголосною до розуміння принципової нелінійності розвитку світ-системи є концепція турбулентності соціальних систем Дж. Розенау. Позиціонуючи розвиток світових процесів після розпаду СРСР як турбулентність, американський дослідник розглядає глобалізаційні процеси лише як один з факторів поєднання протилежних тенденцій, які спричиняють трансформаційні процеси перехідного періоду до нової епохи розвитку людської цивілізації (Rosenau, 2003). Дж. Розенау цілком слушно акцентував увагу на часовій невизначеності турбулентності сучасної світ-системи через варіативність і діалектичну єдність протилежних тенденцій у її розвитку: інтеграції й дезінтеграції, універсалізації й партикуляризації, централізації й дезінтеграції.

Нелінійність розвитку соціальних систем співвідноситься й з феноменом їх транзитивності, яка є необхідною умовою будь-якого розвитку, адже саме такі стани системи долають її закостенілість, відкриваючи широке поле можливостей для подальшого розвитку. У такому розумінні хаос як втілення невірноваженості системи і порядок як атрибутивна ознака її цілісності, взаємодіють між собою, стаючи рушійними силами розвитку будь-яких систем.

Значний обсяг явищ, які позначає поняття «транзитивність», з необхідністю зумовлює використання міждисциплінарних підходів до його визначення. Це пов'язане з тим, що транзитивність розглядається у філософському, соціологічному, політологічному й історичному дискурсі як поняття, що характеризує масштабні кардинальні зміни у соціальній, економічній, політичній або релігійній площині розвитку світ-системи.

Поняття «транзитивність», згідно з «Великим тлумачним словником сучасної української мови», походить від латинського слова *transitus* і перекладається як «перехідність» (Великий тлумачний, 2001). Відтак, усі явища, для позначення яких ми використовуємо поняття «транзитивність», мають перехідний характер.

Активне введення поняття «транзитивність» у науковий дискурс у західноєвропейській філософській традиції припадає на 70-ті роки ХХ ст. Однак, до нашого часу у соціально-філософській парадигмі відсутнє усталене визначення понять «транзитивність», «транзитивне суспільство» та «суспільна транзитивність», вкрай необхідне для системного комплексного дослідження нелінійності розвитку світ-системи у добу глобалізації.

У широкому розумінні білоруський дослідник О. Данилов визначав транзитивність як поняття, що позначає процес переходу між двома суміжними станами у розвитку суспільства (Данилов, 1998). Іншими словами, транзитивність характеризує якісний перехід від одного стану системи до іншого. При цьому атрибутивною ознакою суспільної транзитивності є наявність перехідних станів у динамічному розвитку соціальних систем, насамперед, державних.

Принцип транзитивності як атрибутивна ознака простору глобалізованого суспільства широко використовується в одному з магістральних напрямків сучасного філософського дискурсу – постмодернізмі. Так, у тлумаченні Ж. Ліотара, постмодерн розглядається як період руйнівного і впорядковуючого хаосу, під впливом якого відбувається руйнація попереднього устрою і кристалізуються ідеї щодо формування нового світоустрою (Яркова, 2014). Суголосними до транзитивності є й інші концепти постмодерністської філософської парадигми – «реконструкції»,

«деструктуризації», «дереалізації», «децентрації» – у межах яких мінлива сучасність тлумачиться як період переходу до наступного періоду розвитку.

Загалом складність і широкий спектр проблематики, яка піднімається у процесі соціально-філософського дослідження нелінійності розвитку сучасного глобалізованого суспільства з необхідністю обумовили застосування у дисертаційній роботі поліпарадигмального підходу, який дозволив синтезувати методологічні підходи, окреслені у площині історико-логічного, герменевтичного, світ-системного і синергетичного аналізу. Синтез заявлених методологічних підходів дозволив дослідити специфіку виявлення нелінійності у розвитку соціальних систем у різні історичні періоди та у різних площинах соціального розвитку (економічній, політичній, релігійній, освітній, науковій та ін.).

Висновки до першого розділу

Отже, в цілому за останні століття у філософії було запропоновано декілька варіантів розуміння нелінійності розвитку світу та суспільства, які включають взаємодію загального і частин соціуму. При цьому така взаємодія відбувається як багатовимірний, непрямий процес, в якому благополуччя та добробут всього суспільства визначають функції його складових, а від стану, в якому перебувають ці частини, залежить розвиток всього суспільства. Такі ж характеристики нелінійності розвитку спроектовано на нелінійність розвитку світ-системи. Відтак від взаємодії між суспільствами країн ядра, напівпериферії та периферії залежить розвиток всіх соціальних груп та визначається майбутнє світ-системи в умовах суспільної транзитивності. Розвиток окремо взятої країни як центру (ядра) так і периферії не є реалізацією екстенсивної просторової різноманітності, як вважали представники механіцизму, а становить перехід інтенсивного індивідуального розвитку країн центру світ-системи в екстенсивний за рахунок країн напівпериферії та периферії. Проте для найбільш розвинутих країн світ-системи такого зворотного зв'язку не відбувається.

Аналіз наукової літератури та досліджень засвідчує невисокий рівень філософської концептуалізації і систематизації окремих напрацювань, які б дозволили цілісно представити нелінійність розвитку світ-системи як дисфункціональний або

функціональний вимір суспільної транзитивності. У філософських, соціальних, історичних, політичних та економічних дослідженнях нелінійність розглядають як підхід, що визначає розвиток суспільних процесів через механізми підйомів, спадів і криз. Такий розвиток має ознаки коливального, хвилеподібного та циклічного руху.

У репрезентованому дослідженні представлено аналіз хронологічної періодизації наукових уявлень та досліджень про нелінійність розвитку світу (Додаток 1). В античній філософії нелінійність розвитку соціальних систем розглядається через призму праць Гесіода, Геракліта, Платона, в яких на основі ідей про формування космосу (порядку) з хаосу (безладу) робиться висновок про можливість перманентних проявів соціальної хаотизації.

Натомість на період середньовіччя припадає становлення ідей про можливість лінійного розвитку суспільства як руху історії від створення світу до народження Христа, пришествя Спасителя і встановлення Царства Божого на землі в інтерпретації Аврелія Августина. У свою чергу в період Відродження ідеї нелінійності суспільного розвитку втілюються в ідеї про повторюваність зміни правлячих династій Ніколо Макіавеллі та новоєвропейській ідеї повторювальності циклів розвитку окремих націй і цивілізацій Дж. Віко. Поряд з цим ідея лінійності суспільного розвитку у новоєвропейській філософії знайшла відображення у застосуванні ідей механіцизму щодо розвитку соціуму (Т. Гоббс, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Н. де Кондорсе), у формаційному підході до розуміння суспільно-історичного процесу К. Маркса. Натомість у розумінні Г. Гегеля історична реалізація Абсолютного Духу у розвитку суспільства відбувається по спіралі на основі діалектичного закону заперечення заперечення.

Ідеї транзитивності суспільного розвитку знайшли відображення у вченні про нелінійність, циклічність, повторюваність розвитку соціальних систем, культур і цивілізацій М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, Т. Адорно, М. Еліаде, концепції тектології, холізму та емерджентності у розвитку соціальних систем О. Богданова, концепції циклічності розвитку етнічних спільнот внаслідок пасіонарного імпульсу Л. Гумільова, теорії великих циклів розвитку економічних систем М. Кондратьєва, синергетичної теорії самоорганізації природних і соціальних систем

Г. Хакена, І. Пригожина, І. Стенгерс, теорії світ-системного аналізу І. Валлерстайна, концепції позитивного зворотного зв'язку як основи соціальної і майнової нерівності між народами Дж. Даймонда та ін.

Соціально-філософський аналіз дослідження феномену нелінійності у розвитку глобалізованого суспільства завбачує використання і синтез цілого комплексу методологічних підходів: історико-логічного, герменевтичного, світ-системного і синергетичного. Поєднання підходів дає можливість дослідити особливості виявлення нелінійності у розвитку соціальних систем у різних площинах функціонування суспільства (економічній, політичній, релігійній, освітній, науковій та ін.).

Логіко-історичний метод дозволив простежити процеси зародження, становлення, розвитку і занепаду соціальних інституцій у різні історичні періоди. Для цього було застосовано принцип «досвіду коливання» (Дж. Ваттімо), який дозволяє проаналізувати соціальну нелінійність у процесі співіснування в єдиному цивілізаційному просторі сучасності рабовласницьких, феодально-кланових (неофеодальних) і капіталістичних форм суспільного устрою. Логіко-історичний підхід було використано також у площині аналізу спроб демократизації і модернізації через впровадження елементів ринкової економіки у країнах «третього і четвертого світу», які перебували до того на рівні розвитку аграрного суспільства.

Логіко-історичний підхід застосовується у репрезентованому дослідженні і в площині співставлення різних суспільно-економічних систем у різних хронологічних і просторових аспектах. Так, часовий аспект використано у процесі порівняння розвитку постколоніальних країн світу у 60-70-ті роки ХХ ст. з їх розвитком на початку ХХІ ст., співставлення розвитку українського соціуму у період пізнього радянського режиму і в умовах незалежності. У свою чергу просторовий аспект порівняльного аналізу реалізовано у дослідженні у площині співставлення суспільно-політичного, економічного, науково-технічного рівня розвитку країн центру, напівпериферії та периферії сучасної світ-системи.

У процесі соціально-філософського аналізу нелінійності у розвитку сучасного глобалізованого суспільства використано й герменевтичні підходи Г. Гадамера, який розглядає історичне мислення як особливий процес опосередкування понять минулого категоріями теперішнього часу. Засадничий

характер для заявленого дослідження має й переведення мислителем проблеми розуміння з вузької сфери інтерпретації текстів, у сферу взаємодії між великими соціальними спільнотами, що дозволяє інтерпретувати розуміння соціальними спільнотами своєї історичної місії як рушійної сили соціальних перетворень. Розуміння таким чином розглядається як особлива форма соціальної буттєвості, у межах якої і людина, і соціальні спільноти змушені співставляти власні знання, переконання і практичні настанови з позицією Іншого.

Неоднозначність і варіативність чинників соціального розвитку відкриває можливість використання у дослідженні синергетичної методології наукового аналізу, яка дозволяє розкрити не лише спрямованість соціальної еволюції, а й альтернативність сценаріїв її розвитку. У контексті синергетичної методології (Г. Хакер, І. Пригожин, С. Курдюмов) у дисертаційній роботі використовуються поняття біфуркації і флуктуації. Під біфуркацією розуміється умовна точка, критична межа, до якої система перебуває у відносно стабільному стані, а флуктуація вказує на порушення рівноваги соціальної системи, яке формує умови для зміни траєкторії її розвитку. Чим ближчим є розвиток системи до точки біфуркації, тим більш нерівноважною стає система, в якій відбувається ескалація протилежних тенденцій у її розвитку. У точці біфуркації навіть незначні соціальні впливи можуть кардинально змінити напрямок розвитку суспільства. Загалом, синергетична методологія аналізу у соціально-філософському дослідженні є основою новітнього розуміння детермінізму у площині визнання онтологічної заданості нестабільності і нелінійності розвитку природних і соціальних систем.

У площині соціально-філософського дослідження синергетична методологія аналізу завбачує використання ряду пізнавальних принципів: принципу емерджентності, згідно з яким новий стан системи не є простою сумою попередніх якостей, а може кардинально від неї відрізнитися; принципу «розростання малого», в межах якого ефекти від флуктуації можуть екстремально зростати, кардинально змінюючи розвиток системи; принцип межі чутливості системи, за умови подолання якої ефект від флуктуації зростає в декілька разів; принцип дискретності шляхів еволюції, коли у конкретний момент часу проявляється лише конкретний спектр флуктуацій, кількість яких обмежена;

принцип допустимості емерджентних (неочікуваних) змін, в межах якого вибір напрямку флуктуації відбувається випадково у точках біфуркації; принцип «остаточної невизначеності» напрямків розвитку соціальної системи у контексті їх відкритості; принцип дезінгресії у функціонуванні відкритих систем О. Богданова, згідно з яким, якщо сума внутрішніх дезінгресій є більшою суми зовнішньої дезінгресії, то це не призведе до дезорганізації системи; принцип В. Парето, за яким структурні складові системи можуть мати набагато більшу значущість, ніж можна було б уявити через їх питому вагу у цілісності системи. Виходячи з цього, будь-які прогнози щодо їх подальшого розвитку у середній і віддаленій перспективі мають базуватися лише на визначенні можливих сценаріїв, кожен з яких з певною долею вірогідності може відбутися. При цьому, якщо лінійні детерміністичні підходи цілком обґрунтовано можна використовувати для аналізу соціальних подій на мікрорівні, то на макрорівні соціального аналізу все більше виявляються нелінійні тенденції.

Синергетична методологія перебуває у діалектичному взаємозв'язку зі світ-системним підходом у соціальній філософії. У межах світ-системного аналізу І. Валлерстайна розвиток починає тлумачитися не як простий цілеспрямований лінійний процес, а як складний, нелінійний, хвилеподібний процес трансформації суспільства. Ключовим положенням світ-системної методології аналізу є ідея про проходження усіма суспільно-історичними системами трьох базових етапів – становлення, розвитку (нормального існування) та структурної кризи.

У структурному вимірі капіталістична світ-система складається з центру і периферії, які розвиваються, проходячи циклічні коливання, що зумовлює зміщення центрів концентрації капіталу і влади та поглиблює нерівність у розвитку різних частин світу. Людство на сучасному етапі розвитку, згідно з світ-системною теорією І. Валлерстайна, перебуває в умовах системної структурної кризи і напередодні становлення нової світ-системи.

Термін «країни периферії» позначає відсталі і слаборозвинені країни, які, географічно перебувають на межі світ-системи та мають економіку з домінуванням неринкових, позаекономічних, позаінституційних чинників розвитку. Атрибутивні ознаки країн периферії співвідносяться з поняттям «країни

третього світу». Затребуваним залишається й поняття «країни четвертого світу», соціальний і економічний розвиток яких невпинно деградує. У свою чергу термін «країни напівпериферії» позначає держави, розміщені між ядром і периферією світ-системи. Ключовим завданням таких країн залишається долучення до ядра світ-системи і уникнення падіння до рівня периферії.

Методологічно затребуваною у дисертаційній роботі є й ідея, що процеси демократизації, які спонукають громадян країн периферії і напівпериферії вимагати вищих доходів і соціальних стандартів, вступають у суперечність з бажанням капіталістів до необмеженого накопичення капіталів. Відтак, становлення демократичних режимів не завжди відповідає інтересам капіталістів, що призвело до формування гібридних олігархічних і клептократичних режимів у багатьох країнах периферії і напівпериферії.

Світ-системний аналіз І. Валлерстайна привів дослідника до ідеї необхідності стирання дисциплінарних меж між такими науками як економіка, політологія, соціологія та антропологія і вироблення єдиної синтетичної соціальної дисципліни, предметом дослідження якої є не стільки розвиток національних держав, скільки функціонування універсальних соціальних систем в історичній перспективі. Водночас до виразно уразливих сторін світ-системного аналізу слід віднести недостатню обґрунтованість розуміння торгівлі як джерела становлення світ-системи та відсутність серйозної бази емпіричних досліджень, які б підтверджували її існування.

Незважаючи на це, саме теорія світ-системного аналізу І. Валлерстайна дозволяє пояснити з позиції врахування нелінійності, варіативності, нестабільності транзитивність сучасного суспільного розвитку світ-системи. При цьому світ-системний аналіз не може вважатися єдиним універсальним методом соціально-філософського дослідження, а має бути доповнений іншими методологічними підходами. Зокрема, з концепцією розмивання і руйнування традиційних соціальних інститутів в умовах сучасності під впливом, начебто незначних, на перший погляд, мінливих антропогенних факторів З. Баумана, концепцією турбулентності соціальних систем Дж. Розенау, який розглядає глобалізаційні процеси лише як один з факторів поєднання протилежних тенденцій, які спричиняють трансформаційні процеси перехідного періоду до нової епохи

розвитку людської цивілізації: інтеграції й дезінтеграції, універсалізації й партикуляризації, централізації й дезінтеграції.

Беззаперечною перевагою використання світ-системного аналізу у соціально-філософському дослідженні є вивчення людства як єдиної цілісної системи, в якій мовні, етнічні, національні, релігійні, культурні фактори можуть мати опосередкований характер. Це дозволяє використовувати у дослідженні суспільства єдиний критерій соціально-економічного зв'язку між різними за рівнем розвитку країнами.

У репрезентованій дисертаційній роботі поняття «нелінійність» у площині соціально-філософського аналізу застосовується для позначення систем, в яких проявляється можливість реалізації значної кількості напрямків еволюції і там, де відсутні лінійні залежності у співвідношенні різних параметрів функціонування соціальних систем. Натомість транзитивність розглядається автором у площині філософського, соціологічного і політичного знання як поняття, що позначає масштабні кардинальні зміни у соціальній, економічній, політичній або релігійній площині розвитку світ-системи. У такому розумінні транзитивність характеризує якісний перехід від одного стану системи до іншого.

Основні положення 1-го розділу висвітлені у публікаціях:

1. Венцель Н. В. Концептуальні засади соціально-філософського аналізу феномена економічної відсталості. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. Житомир, 2017. № 1 (83). С. 20 – 25.

2. Венцель Н. В. Особливості переходу до INDUSTRY 4.0 в ситуації зростання транзитивності українського соціуму. American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research. New York, 2018. № 3 (10). С. 84 – 89.

3. Венцель Н. В. Феномен четвертої індустріальної революції як чинник зростання нелінійності розвитку світ-системи. Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. Львів, 2018. № 17. С. 21 – 27.

4. Ventsel N. V. Transitional Society in Modernization Conditions Challenges of Forth Industrial Revolution. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир, 2019. № 1 (85). С. 5 – 16. (У співавторстві з Ковтун Н. М.).

5. Ventsel N. V. Conceptual bases of social and philosophical analysis of legal competence of pedagogical workers under the transitivity of Ukrainian society. Collective monograph: Problem Space of Modern Society: Philosophical-Communicative and Pedagogical Interpretations. Warsaw, 2019. P. 141 – 153.

6. Венцель Н. В. До проблеми соціально-філософського аналізу економічної відсталості. Дні науки філософського факультету – 2017: матеріали міжнар. наук. конф. (м.Київ, 25–26 квіт. 2017 р.), Київ, 2017. С. 16 – 18.

7. Венцель Н. В. Економічна відсталість як атрибутивна ознака глобалізаційної кризи сучасності. Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету: матеріали Третьої міжнар. мультидисцип. конф. «Чорноморські наукові студії». (м.Одеса, 19 трав. 2017 р.), Одеса, 2017. С. 176 – 179.

8. Венцель Н. В Трансформація системи цінностей у суспільстві споживання в умовах глобалізації. Глобалізований світ: випробування людського буття: матеріали міжнар. наук.-теор. конф. (м.Житомир, 6-7 жовт. 2017 р.), Житомир, 2017. С. 75 – 77.

9. Венцель Н. В. Поглиблення нелінійності розвитку світ-системи в контексті загострення глобальних проблем соціуму. Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення: матеріали IV міжвуз. наук.-теор. конф. мол. наук. (м.Житомир, 04 груд. 2018 р.), Житомир, 2018. С. 12 – 14.

10. Венцель Н. В. Нелінійність розвитку світ-системи: соціально-філософський аналіз. Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м.Київ, 16-17 серп. 2019 р.), Київ, 2019. С. 50 – 55.

РОЗДІЛ 2.

НЕЛІНІЙНИЙ ХАРАКТЕР РОЗВИТКУ СВІТ-СИСТЕМИ У КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ СУЧАСНОСТІ

Активізація глобалізаційних процесів за останні десятиліття стала одним із основних чинників у розвитку світ-системи. Проте переваги від глобалізації отримують країни центру світ-системи, а перед периферією та напівпериферією постають регіональні та глобальні проблеми, які самотійно вирішити вони неспроможні. Соціально-економічні, соціальні, соціально-політичні, екологічні, енергетичні, демографічні та ін. проблеми, які мають вплив на розвиток світ-системи в умовах глобалізації, є наслідком прискорених глобалізаційних процесів та суперечливих результатів нових промислових революцій. Відтак розвиток сучасної світ-системи під впливом зазначених чинників набуває постійного поглиблення нелінійності та нерівномірності, що негативно позначається в першу чергу на країнах периферії. Проблематика цілісного уявлення про нелінійність розвитку світ-системи, елементів та чинників, які в умовах соціально-економічних, соціально-політичних, світоглядно-релігійних та ін. перетворень впливають на її розвиток, ставить перед науковцями нові завдання, які потребують детального вивчення та глибокого філософського осмислення. Крім того багатовекторні і складні проблеми, які виникають у суспільстві на порозі четвертої промислової (індустріальної) революції, в тому числі соціальні, етичні, соціально-економічні та соціально-політичні, не можуть бути вирішені при виключенні окремих із них та потребують комплексного дослідження.

2.1 Нелінійність соціального розвитку світ-системи у контексті викликів четвертої індустріальної революції

У парадигмі соціально-філософського аналізу у сфері різних наукових дисциплін активно вивчається суперечливий вплив результатів та досягнень четвертої промислової (індустріальної) революції на розвиток світ-системи. У дисертаційній роботі проведено аналіз залежності нелінійності розвитку світ-системи від впровадження новітніх технологій у різних сферах соціального буття.

Ще у новоєвропейській філософській традиції сформувалась ідея щодо важливості впливу науки на розвиток суспільства. Уже в XVII столітті англійський філософ Ф. Бекон розглядав науково-технічні досягнення як один із важливих чинників розвитку суспільства. У своїх дослідженнях науковець розглядав проблему впливу науки та наукових досягнень на суспільний розвиток, зазначаючи, що ключовою метою знань людини і основою її могутності є підкорення природи. Наприклад у праці «Нова Атлантида» Ф. Бекон стверджував, що саме наука забезпечує багатство, здоров'я, безсмертя жителів острова Бенсалем, яким були доступні технічні прилади (Бекон, 1954), частина яких реально була створена лише у XIX-XX століттях.

Суголосну думку у XVIII столітті висловив французький мислитель Ш. де Монтеск'є, який зазначав, що необхідною умовою покращення життя у суспільстві є збільшення виробництва матеріальних благ, розвиток ремесел і землеробства. Дослідник скептично ставився до тверджень тогочасних науковців-моралістів про моральну деградацію людини внаслідок споживання чи використання нових предметів споживання, які виробляє промисловість. Науковець вважав, що матеріальні блага можуть бути небезпечними для особистості лише у разі, коли для їх придбання людиною не використовується праця (де Монтеск'є, 1955). Ідея дослідника була розширена авторами «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел», серед яких редактор видання Д. Дідро, науковці Ж. д'Аламбер, Вольтер, П. Гольбах Ж-Ж. Руссо та ін. Французькі енциклопедисти вважали головною метою своїх наукових досліджень постійне сприяння моральному і науково-технічному розвитку суспільства, підтримуючи думку Ш. де Монтеск'є про те, що праця позитивно впливає на особистість, утверджує і морально її піднімає, автори «Енциклопедії...» готували та надавали розгорнені інструкції про те, як використовувати існуючі та новостворені технології, а також аргументовано доводили, що процес їх створення та використання буде сприяти розвитку суспільства (Філософія, 1994). Сьогодні у контексті вирішення глобальних соціальних проблем людства та у ситуації переходу до четвертої промислової (індустріальної) революції проблема впливу

досягнень науки, новітніх нано- та біотехнологій, виробництва на розвиток суспільства і подолання соціально-економічної відсталості країн «третього і четвертого світу» залишається однією з магістральних проблем соціально-філософського аналізу.

Незважаючи на певну периферійність вивчення явища соціально-економічної відсталості у філософському дискурсі, вона має давню традицію дослідження. А. Сміт ще у XVIII столітті при проведенні лекцій в Единбурзькому університеті, а пізніше у своїй найвідомішій праці «Дослідження про природу і причини багатства народів», розробляючи характеристику системи політичної економії, розглядав поділ праці як основну причину зростання багатства народу (Сміт, 2007). При цьому шотландський мислитель вважав за необхідне надавати громадянам країни економічну освіту, оскільки жодне суспільство, в якому більшість є бідною, не може бути щасливим.

Водночас французький філософ Ж.-Ж. Руссо, який свого часу хоча і був серед французьких енциклопедистів, гостро розкритикував колишніх однодумців, вказуючи на те, що прогрес у суспільстві зумовлює не лише позитивні зміни, а й призводить до зростання нерівності між його членами. У своїй праці «Міркування про походження і причини нерівності між людьми» мислитель звернув увагу на те, що соціальна і правова нерівність зростала пропорційно до розвитку людської цивілізації. Філософ доводив, що спочатку люди не ворогували та жили без примусової праці, тому що дарів природи для них вистачало. Проте з часом у процесі створення перших знарядь праці (вудки, лука, стріли та ін.) та появи приватної власності на землю, а також розвитку технології обробки металів, зокрема заліза, відбулося зростання врожайності та збільшення обсягів продуктів, що дало змогу людям накопичувати їх надлишки. При цьому, на думку Ж.-Ж. Руссо, частина людей виявилась більш щасливою, ніж інші, таким чином з'явилися багаті і бідні (Руссо, 2018). Звісно уявлення Ж.-Ж. Руссо про «золотий вік» буттєвості первісної людини є достатньо суперечливими, проте французький мислитель одним із перших вказав на неоднозначність впливу надлишкового накопичення матеріальних благ та науково-технічного прогресу на розвиток суспільства.

Більше ніж, через двісті років, американський філософ Ф. Фукуяма висловив співзвучну думку: «Проте немає гарантії, що технологія завжди буде

давати настільки позитивні політичні результати. У минулому багато технологічних досягнень обмежили свободу людини. Наприклад, розвиток сільського господарства призвів до виникнення величезних ієрархічних товариств, у яких суттєво простіше стало ввести рабство, ніж в епоху полювання і збирання. Ближче до нашого часу Елі Уітні винайшов бавовноочисну машину, і бавовна стала на початку дев'ятнадцятого століття головною товарною культурою американського Півдня, що призвело до реанімації там інституту рабства...» (Фукуяма, 2004). Відтак в умовах сучасної суспільної та соціально-економічної транзитивності слід звернути більш прискіпливу увагу на співвідношення матеріальних благ та досягнень останніх промислових революцій. Загалом, протиріччя, які виникають у розвитку сучасного соціуму, з одного боку, вказують на колосальні досягнення у постіндустріальному суспільстві, проте, з іншого боку, вони продукують значні виклики та загрози у соціально-політичній, соціально-економічній, соціокультурній, гуманітарній, екологічній сферах світ-системи.

У той же час слід звернути увагу на новітні технології як один з чинників науково-технічного прогресу, який здійснює вплив на суспільний розвиток. Німецький філософ К.Маркс зазначав: «...рабство не може бути скасоване без використання парової машини, тягача і прядильної машини, кріпосне право не може бути подолане без поліпшення сільського господарства ... люди не можуть бути вільними, якщо вони не можуть дістати їжу, воду, одяг і дах у достатній кількості і належної якості...» (Tucker, 1978). Отже, суспільство, в якому машини будуть виконувати основну частину роботи, а люди матимуть достатньо вільного від роботи часу, зможе розвиватися принципово новим шляхом, а не боротися за виживання.

У зв'язку з цим доречним є звернення до аналізу феномена науково-промислових революцій. У соціально-філософській парадигмі під промисловою революцією розуміють перехід на якісно новий рівень розвитку технологій, техніки, засобів виробництва, який призводить до значного зростання продуктивності праці і різкого збільшення обсягів виробництва продукції. У сфері технологічного розвитку західної цивілізації традиційно виділяють три ключові промислові революції. Основою першої промислової революції стала механізація виробництва, другої (технологічної) – відкриття електроенергії, яке пришвидшило розвиток

масового виробництва. Перша промислова революція поряд зі зростанням виробництва зумовила й часткове погіршення життя робітників, зростання безробіття, бідності, появу утопічних ідей боротьби з експлуатацією та пригнобленням, поглиблених капіталізмом, який щойно почав розвиватися.

Сучасний стан розвитку суспільства країн периферії світ-системи можна порівняти із Західною Європою часів першої промислової революції. У країнах периферії, таких як Південний Судан, Малаві, Мозамбік, Бурунді та ін., у яких, за даними МВФ, номінальний ВВП на душу населення є меншим 500 дол. за оцінками на 2021 р. (World, 2021), панують масова бідність, зубожіння села, яке призводить до значної міграції у міста, де їх чекає або безробіття, або малокваліфікована та низькооплачувана праця, експлуатація жіночої та дитячої праці, шкідливі умови на виробництві і невпинна майнова і соціальна поляризація соціуму.

Третя промислова (цифрова) революція, яка була проголошена у другій половині XX століття, відкрила шлях інформатизації й глобалізації економіки. Конкурентоспроможність та продуктивність праці почали залежати від здатності застосовувати та опрацьовувати інформацію, а сам процес вироблення інформації базується на знаннях і науці. Ще за двадцять років до проголошення третьої промислової революції Е. Тоффлер акцентував увагу на важливості вміння опрацьовувати інформацію. На його думку новонароджуване, суперіндустріальне суспільство є тимчасовим та швидкоплинним, тому керівники та високопосадовці мають продукувати координацію дій між командами, які створені на такий короткий час. Водночас через швидке оновлення всіх знань, необхідних як у сфері праці, так і в суспільстві в цілому, надзвичайно важливо вписатися у галузі, які потрібні суспільству (Тоффлер, 2002). Науковець детально описав наслідки «суперіндустріальної революції», визначивши межі пристосовуваності людини до прискорених змін, і, аналізуючи стратегію, яка допоможе людству вижити у таких умовах. На думку вченого прискорення темпів наукових, технічних і соціальних змін порушує біологічну і хімічну стабільність людської раси, що не обов'язково погано, зміни не просто необхідні для життя, вони і є життя (Тоффлер, 2002). Відтак, третя промислова революція створила не лише нову виробничу, але й

соціальну парадигму, в якій можлива безмежна кількість зв'язків між різними видами діяльності у суспільстві, що знайшло продовження у четвертій промисловій революції.

Ідею переходу від третьої цифрової революції до четвертої промислової (індустріальної) революції, відомої як Industry 4.0, було вперше озвучено на Ганноверській промисловій виставці-ярмарці у квітні 2011 р. Проте через всеосяжність концепції Industry 4.0 на даний час відсутнє загальноприйняте визначення її понятійно-категоріального апарату, не встановлено чіткого переліку проблем, пов'язаних із впровадженням її результатів у світі в цілому та у найбільш розвинених країнах зокрема.

Засновник та президент Всесвітнього економічного форуму, професор К. Шваб, проголосивши початок Industry 4.0 на ВЕФ у Давосі в 2016 р., описав її атрибутивні ознаки у своїй книзі «Четверта промислова революція». Науковець провів детальний аналіз досліджень світових експертів у сфері технологій та економіки четвертої індустріальної революції та розкрив ключові трансформативні технології і наслідки наукової революції і ті політичні виклики, які вона ставить перед людством. К. Шваб зробив висновок, що в результаті впровадження Industry 4.0 працівникам із низькою кваліфікацією у розвинутих країнах з часом буде все важче знайти роботу, вони будуть шукати своє місце в країнах, куди не прийшли інновації. Також масове безробіття може спричинити нові соціальні вибухи, оскільки майнова нерівність у світі тільки зростатиме (Шваб, 2016). Звісно технологічна модернізація покращить добробут і підвищить економічну ефективність окремих країн, проте вона не принесе користь усім представникам людства.

У контексті нашого дослідження слід відмітити, що навіть увага самітів Всесвітнього економічного форуму за останні 3-4 роки змістилася з геополітичних та економічних проблем на соціальні ризики та виклики, які виникають у зв'язку зі стрімким розвитком технологій та цифрової валюти. У документі, підготовленому по проблематиці четвертої промислової (індустріальної) революції, який був опублікований на ВЕФ у 2016 році (Hermann, Pentek, Otto, 2016), експерти форуму спрогнозували, що, при подальшому впровадженні Industry 4.0, лінійність і

механічна послідовність державних процесів та жорсткі принципи управління економічними процесами відійдуть у минуле.

У середині XX століття німецько-американський філософ Г. Маркузе зазначав, що «придушення природного, а потім і індивідуального в людині зводить різноманіття всіх його проявів лише до одного технократичного параметру» (Маркузе, 1996). Така загроза існує в суспільстві, яке будь-якою ціною прагне забезпечити лише споживацькі потреби. До того ж країни «золотого мільярду» не обмежують рівень споживання, а результати та досягнення четвертої промислової революції створюють ідеал суспільного існування за рахунок роботизації виробництва, впровадження інтернету речей та інтернету послуг. Такі технологічні досягнення звісно приваблюють країни напівпериферії та периферії, які перебувають на значно нижчому рівні світового споживання та не можуть самостійно не лише перейти до Industry 4.0, а й подолати бідність та соціально-економічну відсталість. Звісно четверта індустріальна революція сама по собі не породжує негативні явища та проблеми, але впровадження її результатів лише у країнах центру, деформація впливу у країнах напівпериферії та периферії, відхилення від соціальних, гуманістичних цілей, призводить до невідповідності її мети соціальним факторам суспільства та поглиблення нелінійності розвитку світ-системи.

На думку багатьох сучасних науковців XXI століття може стати фатальною біфуркаційною точкою розвитку людства і одним із чинників, що має вплив на такий розвиток є впровадження досягнень четвертої промислової (індустріальної) революції, про що неодноразово зазначав англійський вчений, відомий популяризатор науки сучасності С. Хокінг. Науковець говорив навіть про можливе останнє тисячоліття існування життя на Землі (Хокінг, 2004). Відтак досягнення нової промислової революції не лише поглиблюють прірву між тими, хто ними користується та хто не має такої змоги, але й несуть загрозу суспільству.

Хоча у багатьох країнах центру світ-системи вже проголошено перехід до Industry 4.0, на сьогоднішній день досягнення другої та третьої промислових революцій лише частково впроваджені у країнах периферії, які залишаються економічно відсталими. К. Маркс, аналізуючи проблему соціально-економічної відсталості у XIX столітті, розглядав її як об'єктивний природно-історичний

процес і не залишав відсталим країнам іншого шляху, як наслідувати у своєму історичному розвитку шлях, яким пройшли більш розвинуті країни (Tucker, 1978). Проте без зовнішніх інвестицій і продуманої та ефективної підтримки міжнародних організацій країни периферії не справляться з подоланням соціально-економічної відсталості, а впровадження досягнень та результатів четвертої промислової революції у розвинутих країнах лише поглибить нелінійність розвитку світ-системи в соціально-економічній сфері, а, відтак, спричинить соціальну нестабільність.

Аналіз явища соціально-економічної відсталості з необхідністю зумовлює дефініціювання поняття «відсталість». Відмітимо, що його атрибутивні ознаки у контексті методології соціально-філософського дослідження постають одночасно і основою для визначення критеріїв відсталості країн периферії світ-системи. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «відсталість» визначається як стан і властивість об'єкту, який перебуває на нижчому рівні розвитку порівняно з іншими, або як прототип, якому властиві застарілі погляди та уявлення (Великий тлумачний, 2001). На підставі цього, соціально-економічна відсталість визначається нами як нижчий рівень розвитку економіки країн периферії, порівняно з країнами центру або відносно інших регіонів та невисокий рівень науково-технічного прогресу в них.

Соціально-економічна відсталість, бідність і соціальна поляризація у країнах «третього і четвертого світу» в ситуації глобалізації значно розширили свої масштаби, тому що вони стосуються більше двох третин населення всієї планети. За оцінками Світового банку та ООН у світі більше 2,7 млрд. населення живе менш ніж на 2 дол. в день (Tan, 2011). Більшість із них проживають у країнах периферії, проблеми яких нерозривно пов'язані із глобальними (економічними, політичними, екологічними, енергетичними) проблемами та військовими конфліктами, контроль за якими ускладнюється разом з ускладненням виробництва під час нових промислових революцій.

Крім того, для цих країн характерна проблема масової бідності, адже в них проживає майже третина населення планети, що визначає її як глобальну. Бідність є комплексним, соціальним явищем, яке має економічне, культурне і психологічне коріння, її особливості пов'язані з історичними умовами розвитку країни. Заразом

для подолання соціально-економічної відсталості та бідності держава повинна задіяти механізми контролю за цінами на основні споживчі товари та послуги, щоб додаткові кошти, які з'являються у населення внаслідок підняття заробітної плати, не були знівельовані інфляційними процесами та не змусили людину обмежувати себе ще більше у самих необхідних витратах на продукти та медикаменти. Водночас для подолання бідності необхідно забезпечити надання соціальної матеріальної допомоги для малозабезпечених верств населення або безумовного соціального доходу. У багатьох розвинутих країнах як експеримент було запроваджено виплату гарантованого базового доходу (Фінляндія, Італія, Німеччина, США), у ряді країн периферії такий експеримент проведено у 2017-2019 роках (Кенія, Індія). В Україні у січні 2019 року було зареєстровано петицію на сайті Верховної Ради України про введення безумовного базового доходу. Проте введення лише єдиного базового доходу без комплексного підходу до вирішення проблеми бідності не сприяє її подоланню у країнах «третього і четвертого світу», оскільки кошти на такі виплати вони отримують за рахунок міжнародних програм у таких незначних розмірах, що для населення їх вистачає лише на проживання, а не на освіту, перекваліфікування або розвиток власного бізнесу, як це відбувається у країнах центру.

Лауреат Нобелівської премії по економіці А. Дітон, який проводив комплексне дослідження у галузі споживання, бідності і благополуччя, вказував на те, що процес формування глобальної нерівності розпочався 250 років тому і сьогодні він перетворився на великі проблеми. Тоді окремі регіони світу почали випереджати у розвитку інші, а це призвело до сучасної нерівності (Дітон, 2016). Водночас ми звертаємо увагу на те, що не зважаючи на значну кількість індивідуальних критеріїв, які характерні для різних країн, складно підібрати спільні ознаки, які б об'єднували бідні країни в окрему світову підсистему «країн третього і четвертого світу» або країн периферії світ-системи. Хоча термін «країни третього світу», який був запропонований у 1952 р. А. Сові (World, 2018), втратив свій висхідний сенс із падінням Берлінської стіни, його продовжують використовувати для позначення слаборозвинутих, бідних, відсталих країн світу.

Як зазначає українська дослідниця А. Прокоп'єва, ортодоксальна теорія розвитку, в якій досліджуються причини економічної кризи, виходить з того, що економічна відсталість частково зумовлена браком матеріальних ресурсів (таких, як інфраструктура, сировинна база, обігові кошти та матеріальні засоби) та людських ресурсів у формі робочої сили та практичних знань. Фактично йдеться про те, що умовно можна вважати об'єктивними факторами зростання (Прокоп'єва, 2012). Відтак, можна зауважити, що на сучасному етапі розвитку країни периферії з домінуючими індустріальними та аграрними економіками практично уже не в змозі перейти до стадії постіндустріального розвитку, але, водночас, і в країнах центру світ-системи елементи четвертої промислової (індустріальної) революції на сьогоднішній день проявляються досить повільно.

У контексті соціально-філософського аналізу феномену соціально-економічної відсталості в умовах викликів Industry 4.0 заслуговує уваги дослідження міжнародної групи науковців, яку очолював Я. Тінберген. Ще у 80-х роках ХХ століття за результатами досліджень була опублікована праця «Перегляд міжнародного економічного порядку», відома як третя доповідь Римського клубу. У доповіді основні акценти зроблені на дослідженні глобальних проблем людства: гонці озброєння, зростанні чисельності населення, дефіциті продовольства, забрудненні довкілля та ін. Автори сконцентрували увагу на гострих контрастах і протиріччях сучасного світу, які виявляються в істотних відмінностях між бідними і багатими країнами (Тинберген та ін., 1980). Вказані проблеми не лише не подолані, вони набули ще більшої контрастності у контексті поглиблення нелінійності розвитку світ-системи, яка посилюється в результаті переходу країн центру до Industry 4.0.

Досить часто у контексті соціально-філософського аналізу розвитку країн периферії використовують концепцію «циклу бідності», згідно з якою фактори, що колись започаткували бідність, збережуться, якщо не відбудеться втручання ззовні (Payne, 1996). У такому розумінні цикл бідності називають «пасткою розвитку» або «пасткою бідності». «Пастка бідності» – це будь-який самовідновлювальний механізм, через який виходу із бідності не буде (Azariadis, Stachurski, 2005). Пастка посилюється, якщо вона зберігається з покоління в покоління. У країнах периферії є багато факторів, що впливають на «пастку бідності»: обмежений доступ до кредитів і ринків

капіталу, крайня екологічна деградація, яка виснажує потенціал сільськогосподарського виробництва, корумповане державне управління, недосконала система освіти та охорони здоров'я, війни та нерозвинута інфраструктура (Bonds and others, 2009). За таких умов країни периферії, потрапляючи у «пастку бідності» практично приречені до існування у статусі аграрно-ресурсного додатку світ-системи.

Соціально-філософське дослідження феномену соціально-економічної відсталості вказує і на інший парадокс у розвитку сучасного глобалізованого світу. Якщо для країн «клубу золотого мільярду» нагальною проблемою стало хронічне переїдання і огрядність, то більше трьох мільярдів людей у країнах периферії світ-системи потерпають від недоїдання. Наприклад, за даними ООН, лише для жителів Ємена потрібно 2,1 млрд. дол. допомоги на харчування. Єменці, жителі країни, яка вважається однією з найбідніших арабських країн, опинились у такому становищі, насамперед, у результаті збройного конфлікту між урядовими військами та групою «Аль Хусі».

Дійсно по всій земній кулі військові конфлікти і терористичні акти заважають сільському господарству, виробництву продуктів харчування та призводять до неконтрольованих потоків біженців, як, наприклад, це відбувається сьогодні у Сирії та М'янмі через бойові дії, а в Ефіопії через часті неврожаї, які спричинені такими діями. Військові конфлікти змушують мільйони людей залишати свої домівки, що призводить до надзвичайних ситуацій і голоду, оскільки переміщені особи зазвичай не мають засобів до існування, а розраховують лише на гуманітарну допомогу. Слід зауважити, що не тільки глобальна загроза голоду може бути причиною локальних і глобальних військових конфліктів, а й нестача води. Свого часу Індія порушила угоду 1960 року з Пакистаном щодо використання води річки Інд. Цей конфлікт у перспективі може бути причиною повномасштабної війни між двома ядерними державами, який буде ускладнений використанням досягнень четвертої промислової революції, що Індія, як країна напівпериферії, цілком може дозволити.

Водночас слід відмітити, що однією з ключових причин голоду і недоїдання у країнах периферії світ-системи є неконтрольований приріст населення, бездумне народження дітей у таких економічних та кліматичних умовах, де немає

природних ресурсів для їх виживання. За звітними даними ООН у 2016 році голод загрожував чотирьом країнам світу: Нігерії, Сомалі, Південному Судану і Ємену. При цьому коефіцієнт природного приросту в цих країнах один з найвищих. За даними за 2017 рік, Нігерія має приріст 2,58 %, Сомалі – 2,93 %, Південний Судан – 2,72 %, Ємен – 2,33% (United, 2017). За даними Всесвітньої продовольчої програми ООН за 2020 рік кількість голодуючих зросла до 270 млн. осіб, критичною залишається ситуація в Буркіна-Фасо, Ємені, Нігерії, Південному Судані, а у 2021 році у зв'язку з загострення пандемії Covid-19 прогнозується різке погіршення ситуації не лише в країнах периферії, напівпериферії, а й центру світ-системи (The State, 2020). Відтак за висновками міжнародних організацій, якщо народжуваність у країнах периферії буде і надалі безконтрольно зростати, кількість населення цих країн, яка помирає від голоду і недоїдання, в умовах поширення пандемії Covid-19 зростатиме пропорційно.

Заразом, у перспективі, найбагатші країни центру світ-системи будуть ще більше нарощувати обсяги своїх багатств, стаючи все заможнішими та високорозвинутими, в тому числі завдячуючи досягненням четвертої промислової революції, а країни периферії – біднішими. Така ситуація ускладнюється тим, що освічена, багата і сита людина є, зазвичай, доброзичливою, а бідна, неписьменна і голодна, яка постійно бореться за виживання, – конфліктною і агресивною. Відтак наслідком стійкого та тривалого зростання бідності та соціально-економічної відсталості у країнах периферії стає загальносвітова дестабілізація. Серед 4,4 млрд. людей, які становлять лише населення «третього світу», три п'ятих проживають в умовах, які не відповідають навіть мінімальним санітарним вимогам.

Проте у більшості найбідніших країн світу відбувається чіткий поділ суспільства на управлінську псевдоеліту, яка прагне увійти до когорти найбагатших людей планети, та решту населення, яке перебуває на рівні традиційного аграрного суспільства, не маючи змоги через зубожіння, неграмотність та недоступність отримання новітніх технологій перейти до індустріального суспільства. Наприклад, у щорічному світовому рейтингу долларових мільярдерів американського Forbes за 2020 рік, до якого входять 2095 людини планети, Україну представляють шість найбагатших людей, які мають на

рахунках 17,3 млрд. дол. (The World's, 2020). Крім того відповідно до досліджень Світового банку про результати розвитку України за 2017 рік сукупна сума активів трьох найзаможніших людей перевищувала 6 % ВВП України. Це в 5 разів більше ніж у Польщі, майже в 4 рази більше ніж у США, що, на думку фахівців Світового банку, обмежує доступ до економічних можливостей для бідного населення України та ускладнює проведення економічних реформ (Doing Business, 2017). Проте така ситуація прослідковується у всіх країнах периферії, що ускладнює проведення реформ у цих країнах та робить практично неможливим їх перехід до нової промислової революції, а відтак до когорти країн центру.

Відмітимо, що досягнення Industry 4.0 та глобалізаційні процеси, які відбуваються у суспільстві, спричиняють неоднозначні соціальні зміни у світ-системі. На сьогодні більшість проблем суспільства, яке набуло нової сутності, стали спільними для всієї планети, і подолати їх уже неможливо без консолідації спільних зусиль. Водночас очікування того, що глобалізація допоможе подолати соціально-економічну відсталість країн периферії світ-системи, а відтак стабілізує світову економіку та соціальне життя, не здійснилися. Крім того подальший розвиток техніки та впровадження новітніх технологій жорстко ставить проблему використання досягнень четвертої індустріальної революції, оскільки глобальна роботизація, інтернетизація, клонування та втручання у людську ДНК, неконтрольованість мережевої комунікації, вироблення новітніх видів зброї можуть наблизити людську цивілізацію до загрози самознищення.

Ще в середині XX століття французький філософ Ж. Еллюль у роботі «Інша революція» зазначав: «Техніка оточує нас як суцільний безпросвітний кокон і це робить природу зовсім покірною, вторинною, незначною і непотрібною» (Еллюль, 1986). Під впливом четвертої промислової революції зазнають кардинальних змін всі виробничі процеси, відкриваються необмежені можливості для споживання через Інтернет речей, Інтернет послуг, застосування нано- і біотехнологій, впровадження «розумних» будинків та відкриття і розширення «розумних» заводів. Проте, водночас, Industry 4.0 ставить суспільство перед нагальною потребою пошуку компромісу між економічним та соціальним розвитком у країнах центру та периферії світ-системи.

У контексті нашого дослідження слід відмітити, що більшість країн периферії світ-системи на сьогодні перебувають у перехідній стадії від традиційного суспільства до індустріального. Саме для цієї стадії характерне використання «брудних» технологій на виробництві, яке є досить енергоємним, підвищений попит на природні ресурси. При цьому такий перехід до індустріального розвитку відбувається в надзвичайно короткі строки. Цілком очевидно, що прагнення здолати соціально-економічну відсталість тягне за собою і неминучі екологічні проблеми, які в свою чергу загострюються в умовах зростання чисельності населення та збільшення у його складі частки бідних громадян. Слід відмітити, що проблема екологічної кризи є актуальною як для розвинутих, заможних країн, так і для країн «третього світу». При цьому аналіз світової екологічної кризи, розвитку економічних та демографічних подій свідчить, що саме країни периферії у подальшому будуть визначати екологічну ситуацію на планеті. У цих країнах навколишнє природне середовище є основою їх життєзабезпечення, адже переважна більшість населення зайнята в сільському, лісовому, рибному господарствах, які є основними галузями їх економік. Природні ресурси стають об'єктами інтенсивної експлуатації як населенням, яке за своєю бідністю може використовувати лише примітивні засоби господарювання, що призводить до вичерпання природних ресурсів, так і державою та економічними структурами, для яких таке використання ресурсів є найбільш доступним та легким способом накопичення капіталу. Тому у багатьох країнах периферії екологічна напруга обумовлена саме тим, що для інтеграції у світову економіку ними обрана стратегія сировинного приросту.

Ще у середині ХХ століття інформаційні технології, які функціонували не у всіх сферах суспільства, суттєво не зачіпали основи його життєдіяльності та не привертали до себе значної уваги соціуму. Проте ситуація кардинально змінилася через можливість створювати програмне забезпечення для перетворення інформації. З появою Інтернету стало очевидним, що, завдяки інформаційним технологіям, будь-яка інформація суттєво впливає на соціально-економічне життя суспільства та політику. На сьогодні така ситуація має серйозне підґрунтя, оскільки мережа Інтернету охоплює близько 4 млрд. користувачів (Кемп, 2017).

Зростання кількості користувачів Інтернету та вільного доступу до нього дає можливість жителям країни периферії дізнатися про рівень життя у країнах центру та напівпериферії і підсилює їхнє прагнення до такого ж.

З іншого боку, доступ до Інтернету є однією з ключових ознак нерівності доступу до багатств. На кінець 2017 року 90 % людей, які не мали доступу до Інтернету, проживали у країнах «третього і четвертого світу» (Кемп, 2018). У країнах Європи та Америки відсоток користувачів Інтернетом становив 74,8 та 65,5 відповідно. При цьому у країнах Африки лише 19 % населення мають доступ до Інтернету. В Індії, яка посідає друге місце у світі в експорті програмного забезпечення, на 100 жителів припадає один телефон, а рівень доступу до Інтернету становить 0,1 % (Кемп, 2018). Як засвідчують дослідження, у США використовується комп'ютерів більше, ніж у всіх інших країнах світу, а в Токіо стільки ж телевізорів, як у всіх країнах Африки. Більше 90 % усіх користувачів Інтернету проживають у багатих країнах. Житель Бангладеш, щоб придбати комп'ютер має зібрати свою заробітну плату за 3 роки, в той час як жителю з країн «золотого мільярду» для придбання комп'ютера достатньо коштів із місячної заробітної плати.

На суперечливому характері впливу четвертої індустріальної революції наголошують американські науковці Е. Брінолсфссон та Е. Макафі, які вважають, що звичайні робітники, відчують на собі основний тягар змін. Вони отримають зиск як користувачі, але не як виробники. Відтак без втручання держави соціально-економічна відсталість буде лише поглиблюватися і призведе до цілої низки нових соціальних проблем. Нерівність у доходах зумовить нерівність можливостей і позбавить країни доступу до талантів, підриваючи основи суспільного договору (Brynjolfsson, McAfee, Spence, 2014). У такий спосіб будуть підірвані підвалини демократичного устрою суспільства.

Проте сьогодні навіть країни центру світ-системи, вступаючи у четверту промислову (індустріальну) революцію, постають перед загрозою вивільнення мільйонів малокваліфікованих працівників, яка пов'язана із широкомасштабною діджиталізацією та роботизацією виробничих процесів, підсиленими новими формами політичного та економічного управління. Таке масове використання

новітніх технологій у країнах центру найближчим часом загрожує ще більшим поглибленням нелінійності розвитку світ-системи та зубожінням суспільства, як розвинутих країн так і країн периферії, у якому будуть панувати насильство, злочинність, виникатимуть та розширюватимуться радикальні політичні та громадські організації і партії.

Водночас із впровадженням досягнень Industry 4.0 відбувається кардинальне поліпшення транспортного сполучення, засобів зв'язку, професійної мобільності, а відтак пересування людей та поширення інформації, які призводять до зростання міграційних процесів та втрати над ними контролю, як з боку країн перебування, так і з боку мігрантів. У багатьох країнах центру світ-системи за таких умов виникли проблеми ідентифікаційності права на відмінність та неприйняття необхідності переходу до правових вимог та норм більшості демократичного суспільства. Тому несправджені сподівання, глибока недовіра мігрантів до влади, а на рівні всієї системи – країн периферії до «золотого мільярду», ставлять національні переконання у протизагу консьюмеризму, ієрархії цінностей найбагатших країн центру, які диктують своє бачення розвитку світу всьому суспільству.

Крім того, одним із очікуваних результатів четвертої промислової (індустріальної) революції є збільшення тривалості життя у країнах центру світ-системи на фоні прогнозованого скорочення народжуваності. Як окремо взятий фактор така ситуація не є прямою загрозою існуванню людства. Проте соціально-економічна прірва, яка постійно збільшується, між розвинутими країнами та країнами «третього і четвертого світу» може загострити конфлікти між країнами периферії і центру. Водночас постійне значне зростання чисельності населення в найменш розвинутих країнах зумовлює поглиблення соціально-економічної відсталості, яка в умовах відсутності вільних земель, обмеженості та вичерпності природних ресурсів, збільшення недостатності води, продуктів харчування, житла, поширення хвороб, епідемій, бідності, безробіття, виникнення міжнаціональних збройних конфліктів, призводить до формування значних міграційних потоків, які орієнтовані на економічно розвинуті країни.

Особливу проблему у найбідніших країнах при постійному зростанні народжуваності становлять паралельні процеси збереження високого рівня безробіття та неухильного зменшення кількості економічно активного населення, що негативно впливає на структуру суспільства та виділяє в ній легко керований соціальний клас людей, які не мають постійного місця роботи, освіти, перебиваються незначними заробітками та не мають перспективи працевлаштування, так званий «прекаріат». Водночас науковці та економісти, аналізуючи четверту промислову (індустріальну) революцію, прогнозують посилення інтеграції кіберфізичних систем у промислові (заводські) процеси. При цьому для здійснення таких процесів необхідна глобальна база знань та наявність висококваліфікованих спеціалістів, які будуть керуватися не кон'юктурою геополітики, а вищими інтересами виживання людства і гармонійного розвитку суспільства.

Зауважимо, що на сучасному етапі розвитку країни периферії дійсно не мають змоги вступити до четвертої промислової революції, більшість з них перебувають лише на порозі третьої, а то і другої, та не перейшли до постіндустріального розвитку суспільства. У свою чергу впровадження досягнень Industry 4.0 зумовлює й перманентні кризи в соціально-економічному розвитку цих країн, оскільки їх аграрний сектор виявляється несприйнятливим до модернізації, не вистачає кваліфікованої робочої сили, відсутній достатній попит на внутрішньому ринку, а у державному апараті виявляється безгосподарність або корупція. Найбідніші країни світу зі слабкою економікою, з сильно вираженою поляризацією рівнів особистих доходів населення, кланово-кримінальною та олігархічною державною системою управління побудували примітивну модель сировинної економіки, яка залежить від зарубіжних дотацій. Економічна деструкція, що панує в суспільстві, відчуття розпачу у найбідніших верств населення ставить під питання стабільний розвиток соціуму, що позначається на політичних та соціальних процесах. Така модель економіки і пов'язана з нею архаїчна система суспільства не дозволяють країнам «третього і четвертого світу» сподіватися на глибинну модернізацію, надію на яку продукують досягнення четвертої промислової революції.

Для розвитку новітніх технологій у країнах периферії світ-системи просто немає власних ресурсів. Єдиними ресурсами у цих країнах є сировинні джерела,

ринкові інститути, а також людський капітал. Відтак, пов'язані одна з одною проблеми ефективного управління соціально-економічними процесами у цих країнах, державної та екологічної безпеки, здобуття освіти та подолання неграмотності, забезпечення охорони здоров'я, а також питання їх реалізації виходять у країнах «третього і четвертого світу», які прагнуть змінити місце країн периферії на центр та подолати соціально-економічну відсталість, на передній план.

Атрибутивною ознакою соціального розвитку найбідніших країн світу є важка праця більшої частини населення, яке постійно при цьому стає біднішим. У ситуації відсутності можливості покращення реального добробуту в основній частини населення у країнах периферії сформувалась застійна бідність, яку дуже важко подолати. Цей парадокс пояснюється тим, що промислова революція ставить у привілейоване становище найбільш освічені та забезпечені групи суспільства, а також надає вагомий поштовх розвитку тому суспільству, у якого більш високий рівень культури, науки та техніки. Відтак від інформатизації та розвитку новітніх технологій виграють країни центру світ-системи, які ведуть активну боротьбу за нові технологічні можливості та повністю використовують ті переваги, які у них уже є. Розвиток новітніх технологій здійснюється зусиллями незначної частини людей, які проживають переважно у високорозвинутих країнах, тоді як переважна більшість населення планети їх не створює.

На думку української вченої О. Поліщук людство швидко наближається до «точки неповернення», оскільки незабезпечення на мінімально допустимому рівні вітальних потреб кожного члена сучасного суспільства є передумовою його ліквідації (Поліщук, 2017). На тлі впроваджень досягнень четвертої промислової революції, які створюють нову цивілізаційну ситуацію, роботизацію виробництва, зростання безробіття та соціальної напруги, відбувається поглиблення нелінійності розвитку не лише країн периферії, а й світ-системи в цілому. Поряд із цим О. Поліщук зазначає, що теперішні масмедіа, засоби масової інформації, засоби розваги стають вагомим джерелом впливу на уявлення та розвиток суспільства (Polishchuk, 2017). Така ситуація в найбідніших країнах світ-системи ускладнюється відсутністю можливості отримати високий рівень знань, що в умовах Industry 4.0 та суцільної

інформатизації суспільства загострює небажання периферії підлаштовуватися під країни центру та посилює нерівність між ними.

Проте нині країни периферії, які прагнуть соціально-економічного зростання, не мають іншої альтернативи крім озброєння технічною раціональністю, розірвання сировинного бар'єру, подолання корупції в управлінні та зростання рівня науки і освіти. Заразом однією з проблем впровадження досягнень четвертої, а для багатьох країн «третього і четвертого світу» третьої, промислової революції є неграмотність, невідповідність освіти та новий міжнародний порядок у сфері освіти світ-системи. Проте говорити про високий рівень знань у країнах периферії зарано. У найменш розвинутих країнах світу подолання проблеми бідності та економічної відсталості тісно пов'язане із проблемою отримання освіти найбільш бідною частиною населення та подоланням неграмотності. Більша частина їх населення нездатна оплатити витрати, пов'язані з освітою. Навіть якщо освіта надається безкоштовно, витрати на підручники, навчальні посібники і канцтовари, шкільну форму та інші необхідні для навчального процесу речі, конкурують з витратами на продукти харчування, ліки, житло та одяг. На Всесвітньому форумі з освіти у Дакарі в 2000 році на міжнародному рівні було піднято питання про подолання неграмотності у всіх країнах та регіонах світу до 2015 року, що було оформлено у проєкт «Освіта для всіх: виконання наших спільних зобов'язань», але за 5 звітних років жодного із результатів, які були визначені у проєкті, досягнути в повній мірі не вдалося (Final report, 2015). Відтак спроба подолання неграмотності та отримання у всіх країнах світ-системи початкової освіти зазнали краху.

Окрім того, у країнах «третього і четвертого світу» прямим результатом бідності стало й масове використання дитячої праці, яке практично не регулюється національним законодавством. Відтак велика кількість дітей у бідних країнах не можуть відвідувати заняття у зв'язку із зайнятістю домашньою або найманою працею. Особливо це стосується дівчаток і жінок. У зв'язку з цим проблеми доступу до освіти та соціально-економічної відсталості тісно пов'язані зі ще однією глобальною проблемою – проблемою гендерної нерівності.

Суттєво допомогти у подоланні таких проблем можливо через пристосування освіти в окремо взятих країнах або регіонах до їх проблем і

реальності, а не шляхом зовнішнього впливу та нав'язування вирішення питання, що лише загострює небажання найбідніших країн підлаштовуватися під країни «золотого мільярду» та поглиблює нелінійність їх розвитку. Така ситуація ставить нові проблеми перед сучасною світ-системою та вимагає зміни існуючих пріоритетів соціального розвитку. Самі складні проблеми виникають перед країнами периферії, потенційні можливості яких повинні використовуватися у повному обсязі для їх розвитку, а не для постачання трудових і матеріальних ресурсів до країн центру. А суспільства «золотого мільярду» мають переглянути свої пріоритети та ідеологію зростаючого споживання.

Проте на сьогодні відсутність вільного доступу до освіти та належного рівня розвитку науки призводить до того, що більше третини населення планети, яке проживає у країнах «третього і четвертого світу», не тільки не може створювати нові технології, а й користуватися ними. Вони залишаються «відрізаними» від цивілізованого світу, що призводить до виникнення нових глобальних світових проблем. Відтак, оскільки нові технології є недоступними для всіх, вони не створюють рівності прав і можливостей у суспільстві.

Така різка диференціація країн на багатих, заможних і сильних та бідних і слабких призвела до появи сучасного релігійно-політичного екстремізму і тероризму. Учасники екстремістських та терористичних угруповань, не маючи можливості застосувати легітимні способи боротьби з світовим порядком, обирають терор і прикривають свою злочинну діяльність необхідністю захищати національні та релігійні цінності. До початку третьої промислової (інформаційної) революції три чверті населення планети, які проживали у постійній бідності, не володіли усією повнотою інформації, як живуть люди в багатих високорозвинених країнах. Ця ситуація різко змінилася з початком інформаційної революції, коли завдяки телебаченню бідне населення дізналося про існування величезного багатства і побачило розмір прірви, як між різними соціальними верствами одного суспільства, так і між найбіднішими та промислово і економічно розвинутими країнами.

У контексті дослідження слід відмітити, що ще перші промислові революції в Європі зумовили значне суспільне розшарування, що викликало потужний протест проти багатих, численні соціальні протести і як наслідок революції. На

початку XXI століття небезпечний розрив у соціально-економічному становищі між країнами периферії та центру світ-системи створює основу для посилення рівня екстремізму й міжнародного тероризму.

На сьогодні одними із основних чинників, що впливають на характер сучасного екстремізму та тероризму, є протест бідних країн проти стилю життя та промислових революцій, плодами яких вони не можуть скористатися. Крім того – це супротив тиску транснаціональних корпорацій, які активно сприяють впровадженню результатів третьої і четвертої промислових революцій, проте не на території країн периферії, які для них є лише базами дешевої робочої сили та сировинних ресурсів. Таке загострення протиріч між країнами периферії та центру світ-системи активізує кримінальну діяльність націоналістичних структур, яким доступні лише методи терору для впливу на соціальне життя. Як приклад розглянемо Сомалі – державу, яка на сьогоднішній день є найпроблемнішим регіоном Східної Африки та найменш економічно розвинутою країною, на території якої не існує єдиної державності. Найбільшою проблемою цієї країни є експансія місцевих радикальних ісламістів у напрямку інших країн. У 2015 році бойовики сомалійського угруповання «Аш-Шабаш» напали на один із коледжів у кенійському місті Гарісса, у результаті чого загинуло 147 осіб. При цьому збройне угруповання використовує у своїй роботі сучасні мережеві технології, музику, має доступ до Інтернету, завдяки якому пропагує свою діяльність та вербує нових членів. Розвиток новітніх технологічно небезпечних засобів, зокрема біологічної та хімічної зброї, і можливість їх потрапляння до недобросовісних, аморальних людей ставлять все суспільство та його подальший розвиток у залежність від людини-одиначки. На сьогодні жодна державна чи політична система не гарантують довершеної моралі та безпеки від злочинності у соціумі.

У цьому контексті актуальними є ідеї американського філософа Ф. Фукуями про сумнівність результатів розвитку науки і техніки на сучасному етапі суспільного розвитку та гостру потребу впровадження основ моральної відповідальності як конститутивного критерію науково-технічного прогресу. У зв'язку з цим науковець передбачає, що у «постісторичний період немає ні мистецтва, ні філософії, існує лише музей людської історії, який ретельно

охороняється», тому кінець історії сумний: тільки економічний розрахунок, безкінечні технічні проблеми, турбота про задоволення витончених запитів споживача (Фукуяма, 2004). Отже, результати науково-технічного прогресу, які будуть задовольняти лише потреби багатого виробника, не забезпечать сталого розвитку всього людства.

Проведений нами соціально-філософський аналіз співвідношення нелінійності соціально-економічного розвитку світ-системи з проблемою соціально-економічної відсталості країн периферії у контексті впровадження досягнень четвертої індустріальної революції дав змогу встановити, що нелінійність розвитку та соціально-економічна відсталість цих країн базуються на ряді взаємозалежних та автономних чинників.

Загалом, відсталість у розвитку різних країн і регіонів базується на соціально-економічних чинниках, які пов'язані з економічним відставанням, зростаючою нерівністю та застійною бідністю країн; соціально-політичних чинниках, які проявляються у політичному протистоянні, популізмі та демагогії, державній нестабільності, що відволікає значні кошти від вирішення соціально-економічних проблем; інституційних чинниках, які полягають у поширенні корупції, неспроможності органів влади забезпечити сталий розвиток країни, що гальмує її промисловий та аграрний розвиток; енергетичних факторах, які проявляються у нарощуванні дефіциту енергоносіїв, погіршенні умов добування енергоресурсів, сповільненні освоєння та споживання альтернативних енергоносіїв, диспропорції у світовому енергобалансі, залежності відсталих країн від країн, що володіють такими ресурсами; демографічних чинниках, які знаходять відображення у постійному зростанні чисельності населення, його старінні, неконтрольованій міграції, надмірній урбанізації, що обумовлює у відсталих країнах зростання попиту на ліки, продукти харчування, житло, роботу; екологічних, які пов'язані із забрудненням навколишнього середовища, різкою зміною клімату, потеплінням, виснаженням земельних та водних ресурсів, що призводить до глобальних екологічних катастроф (Венцель, 2017). Відтак подолання соціально-економічної відсталості нерозривно пов'язане із подоланням безробіття, бідності, соціальної вразливості, кризи державного управління в енергетичній сфері, які в свою чергу залежать від впровадження результатів четвертої промислової революції у світі.

Водночас у найбідніших країнах, які залишаються за межами індустріального суспільства (переважно це країни Чорної Африки) чи не основним фактором соціально-економічної деградації є діяльність власних урядів, насамперед, у сфері неприйняття або розкрадання іноземних інвестицій, некомпетентному та корумпованому управлінні на державному та місцевому рівнях, незаконному збагаченні політичних псевдоеліт та ін.

Проте уряди країн периферії, які відкрили свої кордони, досить часто, через поширення технологічних змін та ринкових відносин, відчують тиск на свою соціальну політику. У такій ситуації уряди бідних країн виявляються неспроможними контролювати зростання безробіття та бідності, а соціально-економічна відсталість діалектично пов'язана з домінуючими моделями розвитку країн «золотого мільярду».

2.2 Рефлексія нелінійності соціально-політичних процесів в умовах глобалізації

У сучасному світі в умовах посилення глобалізаційних процесів все більше зростає роль соціально-політичних процесів у розвитку світ-системи. Під впливом глобалізації у світ-системі якісно змінюються механізми міжнародної взаємодії у різних сферах соціального буття (економічній, політичній, правовій, релігійній, соціальній, культурній) як у країнах центру, так і периферії світ-системи. Така ситуація суттєво змінює роль міжнародних, регіональних та національних політичних акторів у фінансово-економічних та соціокультурних перетвореннях. Відтак важливість дослідження проблематики залежності найбідніших країн світу від рішень та діяльності міжнародних акторів все більше актуалізується в умовах сучасної суспільної транзитивності.

Характер сучасної епохи визначається не лише глобальними фінансово-економічними проблемами, а й соціально-політичною кризою, яка пов'язана зі зміною світового порядку та упровадженням результатів четвертої промислової революції. Якісними ознаками таких змін є поглиблення нелінійності розвитку, зростання нестабільності та соціальної напруги не лише у найбідніших країнах, а й у країнах центру світ-системи. У таких умовах лише зростатиме роль міжнародних організацій, діяльність яких спрямована на скорочення масштабів бідності і подолання голоду у найбідніших країнах, надання фінансової та

гуманітарної допомоги, уникнення збройних конфліктів та створення сприятливих умов для реалізації міжнародних програм стійкого розвитку.

Водночас, філософське осмислення специфіки діяльності міжнародних організацій має доволі давню історію. Так, один із найвидатніших представників німецького Просвітництва І. Кант розглядав міждержавні і політичні відносини у контексті проблеми співвідношення права і моралі. У праці «До вічного миру» мислитель акцентував увагу на неприпустимості втручання у діяльність іншої держави та оцінював співвідношення політики з мораллю, заявивши про їх уявну «розбіжність» та справжню «єдність», вказуючи що «мораль розрубує вузол, який політика не може розв'язати» (Кант, 1966). У зв'язку з цим кенігсберзький мислитель зазначав: «...Повинен існувати особливий союз, який можна назвати союзом миру (*foedus pacificum*) і який відрізнявся б від мирного договору (*pactum pacis*) тим, що останній прагне покласти кінець якійсь одній війні, тоді як перший – усім війнам, і назавжди. Цей союз має на меті не набуття влади державою, а виключно лише підтримку і забезпечення свободи держави для неї самої і в той же час для інших союзних держав, причому це не створює для них необхідності (подібно до людей у природному стані) коритися публічним законам і їх примусу» (Кант, 1966). Хоча кантівська теза про «вічний мир» базується на ідеї «світової держави», мислитель неодноразово зазначав, що утворення союзу держав може відбутися через укладання пакту між окремими незалежними країнами. Крім того, на думку дослідників праць філософа, він вважав, що така федерація держав повинна прийняти «республіканську конституцію» та обмежуватися «міжнародним правом, тобто повагою універсальної гостинності» (Martin, 1955). Проте наявність міжетнічних конфліктів у сучасному світі вказує на те, що наріжним каменем для втілення ідеї «вічного миру» залишаються територіальні кордони, особливо гостро ця проблема існує у найбідніших країнах.

Хоча у пізніших працях І. Кант зазначав, що «вічний мир» залишається нездійсненою ідеєю, проте принципи, які його наближають, є здійсненими і заснованими на обов'язку, тому орієнтуватися потрібно на цей ідеал (Кант, 1965).

По суті більше двохсот років тому видатний філософ став одним із розробників ідеї європейської єдності та ідеї необхідності роззброєння країн Європи.

Водночас німецький просвітник вважав, що насильницьке втручання у внутрішні справи будь-якої держави є неприпустимим. При цьому І. Кант передбачав, що для дотримання «заборонних законів» необхідний високий моральний та інтелектуальний рівень правителів держав, глибоке почуття відповідальності правлячої політичної еліти (Кант, 1966). У процесі глобалізації і наростання суспільної транзитивності значення кантівської концепції «вічного миру» і «заборонних законів» для збереження миру набуває все більшої актуальності. Цілком обґрунтовано ця концепція розглядається як висхідна позиція лібералізму.

На противагу І. Канту, виходячи з результатів Другої світової війни австрійський філософ Ф. фон Гаєк, обґрунтовував недопустимість утворення наднаціональних або міждержавних органів та міжнародного планування. Такі дії, на думку науковця, можуть призвести до встановлення жорсткої диктатури як втілення ідей соціалістів і націоналістів про утворення великомасштабної території, якою буде керувати раса господарів, що загрожуватиме зростанням суспільної напруги. У випадку, якщо високорозвинуті та заможні нації почнуть силоміць нав'язувати іншим народам свої моральні принципи та ідеї, які для них є чужими, то виникає ризик формування ситуації, коли саме їм доведеться діяти аморально (фон Хайєк, 2005). Думки вченого сьогодні, на тлі поглиблення нелінійності розвитку світ-системи та загострення військових конфліктів, щодо проблеми невтручання у політичні внутрішні відносини країн напівпериферії та периферії зі сторони міжнародних акторів набувають все більшої актуальності.

У процесі заявленого дослідження проведено соціально-філософський аналіз політичних процесів та явищ, які здійснюються або контролюються міжнародними акторами та відіграють визначну роль у політичній сфері розвитку суспільства. До таких організацій, насамперед, належить Організація Об'єднаних Націй (ООН), регіональні інтеграційні утворення (Європейський Союз (ЄС), Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ) та ін.), Світова організація торгівлі (СОТ), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк та інші міжнародні актори.

У період заснування Організації Об'єднаних Націй, яке відбулося після закінчення Другої Світової війни з метою введення універсальних правових норм, захисту проголошених народами прав на самовизначення та деколонізацію, ідея загального миру широко пропагувалася та поділялася більшістю країн світ-системи. В основі тогочасних прагнень суспільства були міркування Т. Гоббса, який вважав, що сила дає право, а за відсутності сильного центрального уряду держави через егоїзм безперервно воюватимуть між собою, отже, пануватиме «природний стан» (Hobbes, 2009). Нині Організація Об'єднаних Націй виступає за повне дотримання норм міжнародного права, закликає держави-учасниці до виконання рішень Ради Безпеки ООН в частині запобігання насильству, відновлення переговорних процесів та мирного врегулювання існуючих збройних конфліктів.

Однак, за слушним міркуванням української вченої Н. Ковтун, на сучасному етапі розвитку міжнародні організації виказують: «...абсолютну неспроможність концентрації колективної волі світового співтовариства щодо дотримання принципів поваги до територіальної цілісності й незалежності держав та превентивного покарання агресора. Іншими словами, воля однієї держави, йдучи всупереч з волінням більшості держав світу, досі визначає міжнародну політику на десятиліття вперед. При цьому ключовою перешкодою гармонізації міжнародних відносин є неефективність механізмів ухвалення та виконання рішень у міжнародних організаціях. Йдеться, насамперед, про право вето постійних членів Ради Безпеки ООН» (Ковтун, 2016). При цьому, не зважаючи на значну кількісну перевагу країн периферії у складі ООН, США, Великобританія, Франція, Китай і Росія через право вето у Раді Безпеки мають вагоміші засоби, щоб відігравати домінуючу роль у роботі цієї організації.

Наприклад, за останні 10 років РФ 18 разів, з них 7 – спільно з Китаєм, використала своє право накладання вето у питаннях захисту власних інтересів, серед яких питання Грузії, становище на Близькому Сході (Сірія), ситуація в Боснії і Герцеговині (на прохання Сербії), ситуація в Боліварській Республіці Венесуела, та двічі щодо Листа Постійного представника України при ООН від 28 лютого 2014 року на ім'я Голови РБ. За той же час США скористалися своїм правом вето 3 рази, щоразу у питанні ситуації на Близькому Сході, включаючи Палестинське

питання (Security, 2019). Заразом накладання вето одним із постійних членів Ради Безпеки ООН блокує втручання Організації Об'єднаних Націй у ситуації, коли фактично порушується міжнародне право в будь-якій країні, як, наприклад, часте використання права вето РФ під час військових дій в Україні та Сирії.

Дискримінаційним фактором у функціонуванні багатьох міжнародних акторів, зокрема, у Раді Безпеки ООН, Органі вирішення спорів у СОТ, Раді директорів МВФ та ін., залишається можливість здійснювати вплив на прийняття рішення. Тому, наприклад, прийняття рішення про визнання збройної акції військовою агресією пов'язують із питаннями внутрішньої політики держав, які є країнами-членами Ради Безпеки ООН. Так, свого часу блокування Російською Федерацією резолюції Ради Безпеки ООН щодо заборони військових польотів над Алеппо призвело до повного руйнування 22 об'єктів світового спадку ЮНЕСКО, 40 тисяч житлових будинків, тисячі шкіл та значної кількості інших об'єктів соціальної інфраструктури. За підрахунками різних міжнародних організацій та спостерігачів в Алеппо загинуло від 21,5 до 31,3 тисяч людей. За даними моніторингової організації Сирійської мережі прав людей (SNHR) близько 3 тисяч людей загинуло внаслідок російського бомбардування Алеппо (UN has, 2016). Відтак, роль ООН у вирішенні питання підтримання миру у світі на сьогодні залишається досить незначною.

Рішення про створення, склад та використання миротворчих місій ООН у зонах конфлікту приймає РБ ООН з метою врегулювання питань, у яких всі сторони конфлікту не змогли досягнути згоди щодо його вирішення та припинення вогню. Проте миротворчі місії ООН не лише часто завершуються невдало, іноді її невтручання призводить до жахливих наслідків. Наприклад, позицію невтручання у справи Камбоджі у 70-х роках XX століття щодо звірств, які вчиняли «червоні кхмери», з одного боку підтримували безпосередньо Китай, який надавав їм фінансову та військову підтримку, та опосередковано США, які таким чином прагнули послабити вплив В'єтнаму у Південно-Східній Азії. А з іншого боку – ООН, у якій місце Камбоджі до 1982 року займали «червоні кхмери». Результатом такої міжнародної політики стало військове вторгнення В'єтнаму до Камбоджі з метою повалення режиму «червоних кхмерів» та звільнення

камбоджійського народу від тиранії Пол Пота. Точна кількість жертв як війни, так і геноциду в Камбоджі, не відома, оскільки відсутні дані перепису населення.

Натомість окремі миротворчі місії ООН, метою яких було вирішення військових конфліктів, на жаль, зазнали провалу. Наприклад, у Боснії держави-учасниці миротворчої місії з самого початку виступали проти збільшення миротворчого контингенту, не бажаючи нести додаткові витрати та ризикувати життям власних солдатів, відкинули можливість нанесення повітряних ударів, побоюючись ескалації військового конфлікту у Республіці Сербській. Результатом такої політики стали напади на солдатів СООН, зупинення доставки гуманітарної допомоги цивільному населенню, а її піком стала різанина у липні 1995 року в м. Сребрениця (Боснія) – сплановане масове вбивство боснійськими сербами близько 8 тис. босняків-мусульман віком 12-77 років. Рішеннями Міжнародного кримінального суду та Міжнародного трибуналу з колишньої Югославії масове вбивство у м. Сребрениця визнані «геноцидом». Проте у 2015 році прийняття резолюції РБ ООН щодо визнання подій у Сребрениці «геноцидом» (Security 2019) було заблоковано Росією на прохання Сербії.

Натомість, замість обмежених втручань та, реагуючи на вбивства цивільних осіб у м. Сараєво (Боснія і Герцеговина), у серпні 1995 року військово-повітряні сили НАТО здійснили бомбардування сербських позицій. Результатом воєнної операції НАТО стало укладення Дейтонської угоди (Дейтонська, 1998) про зупинення вогню та розведення ворогуючих сторін, що призвело до закінчення громадянської війни в Республіці Боснія і Герцеговина 1992-1995 років. Відтак роль міжнародних акторів та країн центру світ-системи у питаннях запобігання виникнення та врегулювання міждержавних та внутрішніх збройних конфліктів не вдається оцінити однозначно.

Крім того, домінуючий вплив країн «золотого мільярду» та міжнародних інституцій проявляється через діяльність МВФ та Світового банку, які регулюють надання допомоги на розвиток і реструктуризацію боргів, Організації економічного співробітництва та розвитку, яка регулює економічні, фінансові та політичні відносини, Північноатлантичний альянс (НАТО), який впливає на військову світову та міжнародну політику. Основна частина перерахованих регулюючих механізмів

фіксується саме у країнах периферії, у яких відбувається найбільша кількість громадянських воєн та збройних конфліктів. При цьому рішення міжнародних організацій доволі часто лише погіршують внутрішню ситуацію у країнах периферії.

З'ясування ролі міжнародних акторів у поглибленні нелінійності розвитку суспільства ускладнюється в умовах впровадження результатів четвертої промислової (індустріальної) революції, здобутками якої користаються переважно країни центру, що не наближує світ-систему до концепції «вічного миру». Відтак перспективи розвитку політичних і економічних відносин, що виникають між країнами центру та периферії світ-системи, залишаються до кінця не визначеними, а інтеграція країн «третього і четвертого світу» у блок країн напівпериферії є маловірогідною. Така ситуація ставить під сумнів незворотність заснування у відсталих країнах справжньої ринкової економіки або вільної торгівлі, які є вимогами міжнародних акторів у політичній сфері розвитку суспільства цих країн. На сьогодні більшість населення країн периферії проживає у сільській місцевості, і залишається незатребуваною в умовах соціально-транзитивності, що ускладнюється надзвичайно низьким рівнем соціально-економічного розвитку, освіти та науки. Внаслідок цього значна частина громадян цих країн не лише не може стати учасником Industry 4.0, а й подекуди скористатися її результатами.

Тривалий час міжнародні актори розглядали підхід щодо забезпечення матеріального добробуту та економічного зростання країн периферії за рахунок надання зовнішньої фінансової підтримки у пріоритетні галузі таких країн, як найбільш дієвий. Така думка була панівною у дослідженнях багатьох вчених. Зокрема американський дослідник П. Самуельсон вважав, що економічно відсталі країни самі не в змозі «самостійно стати на ноги», оскільки їх виробництво перебуває на такому низькому рівні розвитку, який не дозволяє налагодити економіку і створити капітал, необхідний для підвищення загального рівня життя (Samuelson, 1951). Для країн післявоєнної Європи, які були приблизно на однаковому рівні соціально-економічного розвитку, подібне надання фінансової підтримки у межах «Плану Маршалла» було актуальним і цілком виправданим. Водночас аналіз надання фінансової допомоги країнам периферії світ-системи у

сучасних умовах показав, що принципи «Плану Маршалла» не призвели до покращення їх соціально-економічного розвитку, а в багатьох країнах стали причиною поглиблення поляризації суспільства, виникнення збройних конфліктів та поглиблення нелінійності розвитку соціально-політичної сфери.

Відтак, у процесі дослідження встановлено, що хоча міжнародні організації та інституції відіграють зростаючу роль у соціально-політичних відносинах окремих держав, у більшості країн периферії світ-системи їх діяльність залишається непродуктивною через відсутність у них ефективної правової системи та розвинутого громадянського суспільства, поширення корупції та безгосподарності. З іншого боку, втручання міжнародних акторів у внутрішньополітичні кризи у кінці XX – на початку XXI ст. в окремих країнах (Афганістан, Єгипет, Сомалі, Сирія) часто лише підштовхувало їх населення до війн і збройних конфліктів зі значною кількістю жертв, зокрема і серед мирного населення, зростання кількості біженців та неконтрольованих міграційних потоків, руйнування соціальної інфраструктури та малочисельних промислових підприємств, втрати сільськогосподарських земель і родовищ корисних копалин.

Разом із тим стратегічні плани МВФ про надання фінансової допомоги спільнотам із країн периферії світ-системи передбачають збільшення сільськогосподарського виробництва, підвищення продуктивності тваринництва, відміни державної монополії у ряді галузей економіки, ощадливе використання бюджетних коштів, скорочення дефіциту бюджету та активізацію приватного бізнесу. Водночас для впровадження такого плану МВФ країнам периферії потрібно провести реформу адміністративної системи, удосконалити законодавчу і податкову базу. Часто недотримання вимог та рішень міжнародних фінансових організацій та зміцнення ролі політичних сил, які своїми діями не влаштовують міжнародні організації, призводить до запровадження економічних санкцій. Внаслідок таких дій зі сторони міжнародних інституцій соціально-економічна напруга у суспільстві лише посилюється. У кінці XX століття за невиконання пропозицій та недотримання фінансової політики, яку МВФ запропонував у стратегічних планах надання макродопомоги, багато країн Африки були позбавлені міжнародної фінансової підтримки. Тоді ж окремі з найбільш вразливих та

неконтрольованих країн, зокрема, Судан і Сомалі, були оголошені країнами які «не проявляють прагнення до співробітництва».

У процесі соціально-філософського дослідження нелінійності розвитку світ-системи, нами було проведено аналіз використання коштів міжнародних організацій країнами периферії. На його основі було зроблено висновок, що незважаючи на недостатню та низьку ефективність використання кредитних коштів, у країнах периферії світ-системи відбулася диверсифікація промисловості та сільського господарства (Венцель, 2018). Проте, отриманих коштів цим країнам не вистачало для оплати відсотків та сплати отриманого кредиту, тому періодично виникала закономірна необхідність в отриманні нового кредиту. Таким чином, країни периферії потрапили у «хибне» коло зовнішньої заборгованості (Таблиця 1).

Таблиця 1.

Аналіз наявних можливостей щодо погашення зовнішніх боргів та розвитку власної економіки у країнах периферії

Країни	ВВП у номінальному виразі за 2020 рік (дол.млрд.)	ВВП по секторах економіки, %			Населення за межею бідності, %	Населення, яке проживає на суму 1,9 дол в день, %	ВВП за паритетом купівельної спроможності на душу населення, Int \$	Загальний державний борг за 2020 рік, % до ВВП
		Сільське господарство у ВВП, %	Промисловість у ВВП, %	Послуги у ВВП, %				
Гамбія	2,08	33,0	8,7	58,3	48,6	10,3	2384	73,9
Гвінея-Бісау	1,65	55,7	13,2	31,0	69,3	68,4	2409	78,08
ЦАР	2,72	43,2	16,0	40,8	62,0	65,9	1013	42,23
Ліберія	3,37	34	13,8	52,2	50,9	44,4	1602	56,95
Півд. Судан	4,46	Дані відс.	Дані відс.	Дані відс.	76,4	76,4	825	46,97
Сьєрра-Леоне	4,42	51,5	14,9	33,6	56,8	43,0	1771	70,37
Еритрея	2,25	12,3	29,4		69,0	Дані відс.	1862	175,58
Гвінея	16,34	19,7	38,4	42,1	43,7	36,1	2731	42,28

Нігер	15,9	44,3	14,9	40,8	40,8	45,4	1320	44,52
Руанда	10,63	30,9	17,6	51,5	38,2	56,5	2458	66,05
Респуб-ліка Конго	12,02	9,3	51,0	39,7	63,9	77,2	1132	90,46
Сомалі	5,37	60,2	7,4	32,5	Дані відс.	68,6	941	Дані відс.
Судан	35,83	39,6	2,6	57,8	46,5	12,2	4082	211,66

Джерело: сформовано автором за даними (World, 2021; The World, 2021; Poverty headcount, 2021; Poverty, 2021; Gross, 2021)

Відтак, покращити соціально-політичну сферу розвитку суспільства найбідніших країн лише через надання фінансової допомоги та кредитів міжнародними фінансовими організаціями неможливо, так само, як і подолати проблеми економічної відсталості та соціально-економічного розвитку країн «третього і четвертого світу», а тим більше їх переходу до постіндустріального розвитку з використанням результатів четвертої індустріальної революції.

Як засвідчує проведений аналіз, отримання фінансової макродопомоги у багатьох випадках призводить до ще більшої дестабілізації суспільства. Уряди країн периферії, вступаючи у соціально-політичні відносини через надання згоди на виконання вимог, які встановлюють фінансові міжнародні організації, частково втрачають важелі управління, як в економічній так і в політичній та соціальній сфері. Надання фінансової підтримки дозволяє міжнародним акторам посилити тиск на країни напівпериферії та периферії, що призводить до загострення між ними конкуренції за міжнародні інвестиції. У свою чергу такий підхід посилює нелінійність розвитку соціально-політичної сфери суспільства зокрема та світ-системи в цілому.

Функціонування Міжнародного валютного фонду (МВФ) є прикладом впливу міжнародної інституції не лише на соціально-економічні, а й на соціально-політичні відносини та процеси у країнах периферії. Такий вплив здійснюється через рішення МВФ, які контролюються Радою директорів. Прийняті рішення про умови надання допомоги вказують на необхідність покращення управління світовими фінансовими потоками. Особливо ситуація загострилася після останньої фінансової кризи, яка сталася у 2008 році, та показала неефективність моделі регулювання та контролю за валютно-фінансовою системою, яка існує у міжнародних

відносинах світ-системи, зі сторони МВФ та країн центру, які входять до «Великої сімки» і «Великої двадцятки». Звісно розбалансованість міжнародних фінансових потоків, які існують у країнах периферії світ-системи у вигляді інвестицій, фінансової допомоги та кредитів, існувала протягом досить тривалого часу, тому перекрити шкоду, яку нанесла фінансова криза, у цих країнах набагато важче, ніж у країнах центру. Водночас слід зауважити, що рішення МВФ приймаються із врахуванням вимог найбагатших країн світу, які є незмінними країнами-учасниками Ради директорів (США, Японія, Німеччина, Великобританія, Росія, Китай, Саудівська Аравія, Франція), тому подолати їх гегемонію у соціально-політичних відносинах та в соціально-економічній сфері країнам «третього і четвертого світу» неможливо.

У контексті нашого дослідження відмітимо, що вимоги, які висуває МВФ при наданні фінансової допомоги, встановлюють жорсткі правила для країн периферії. Це означає, що допомога надається для країни лише, якщо вона буде проводити політику реструктуризації, яка включає приватизацію державних підприємств, скорочення заходів соціального захисту, зменшення інфляції, скорочення дефіциту бюджету, підвищення комунальних тарифів. Проте виконання найбільш важливими країнами світу таких жорстких вимог у більшості випадків призвело лише до погіршення розвитку політичної сфери суспільства, а також їх соціально-економічного розвитку (Додаток 2).

Водночас, у контексті заявленого дослідження слід відмітити, що керівництво окремих країн периферії (Андорра, Замбія, Ефіопія, Уругвай) самотійно або керуючись вимогами міжнародних фінансових організацій впроваджують концепцію ліберальної економіки. Проте вони прагнуть забезпечити соціально-політичний та соціально-економічний розвиток суспільства зазвичай за рахунок експорту продукції, незважаючи на загострення внутрішньої соціально-економічної кризи, наслідком якої є зростання соціальної нерівності. Хоча такі рішення продиктовані фінансовою елітою транснаціональних корпорацій (ТНК) та урядових міжнародних акторів, вони не об'єднують країни периферії в єдиний економічний блок з країнами центру та призводять до загострення у соціально-політичних відносинах, а відтак до поглиблення нелінійності розвитку світ-системи.

Суттєвий вплив на розвиток країн периферії в умовах глобалізаційних процесів мають транснаціональні корпорації, як-от Apple Inc., Bayer AG, Electrolux, Royal Dutch Shell, Samsung, Tesco PLC, які формують політику світових фінансових ринків. Саме фінансові ринки найбільшою мірою охоплюють усі сфери, навіть політичну, існування світ-системи, про що свідчать наслідки міжнародних глобальних фінансових криз, як, наприклад, під час Азійської кризи у 1998 році, світової фінансово-економічної кризи або Великої Рецесії у 2008 році, Європейської боргової кризи у 2010 році та ін. Проте самі кошти, залучені ТНК у світовий обіг, не є власністю жодної із країн, і головну користь від їх обігу отримують країни центру світ-системи. Однак наслідки фінансових криз найбільшу шкоду спричиняють країнам напівпериферії і периферії. На сучасному етапі розвитку транснаціональні корпорації здійснюють діяльність у більшості країн світ-системи, розміщуючи там свої філії або здійснюючи окремі фази трудомісткого виробництва, впливаючи на соціально-політичну сферу розвитку суспільства країни-реципієнта.

Натомість міжнародні фінансові організації свій вплив у країнах світ-системи на розвиток соціально-політичних відносин здійснюють через надання фінансової допомоги, встановлюючи свої правила для отримання кредитних коштів та стратегії їх використання, часто не зважаючи на суспільні вимоги країн периферії про визнання національної ідентичності та самостійності, що призводить до міжнаціональних конфліктів, проявів екстремізму та терористичних актів, які поглиблюють нелінійність розвитку суспільства та соціально-політичних відносин.

Зауважимо, що вплив міжнародних акторів на прийняття значних історичних рішень країнами світ-системи є нерівнозначним. Найбагатші країни, які є учасниками таких міжнародних організацій, відіграють більш значну роль, що проявляється в їх участі в утворенні міжнародних інституцій, в офіційно визначених процедурах роботи та процесі прийняття рішень. У таких складних умовах країни периферії, які не володіють достатнім фінансовим ресурсом, мають низький ступінь диверсифікації виробництва, у структурі їх ВВП переважає видобувна промисловість, а успішне ведення сільського господарства залежить від кліматичних умов, не мають можливості впливати на політичні та фінансові рішення міжнародних акторів, а відтак самостійно вийти з тривалої кризи.

Водночас країни периферії у вирішенні вказаних проблем уже звикли покладатися на допомогу міжнародних організацій та інституцій, незважаючи на можливі ускладнення від наданої допомоги та зовнішнього втручання.

Натомість країни центру та напівпериферії звертаються за кредитами до МВФ у разі масштабних та серйозних обвалів економіки чи фінансових криз. Наприклад, під час Азійської фінансової кризи (1997-1998 роки) Республіка Корея (країна напівпериферії), один із чотирьох Східноазійських тигрів, втративши практично всі іноземні інвестиції, результатом чого стало масове банкрутство корейських компаній та банків, вимушена була звернутися до МВФ. Розмір кредиту, який отримала Південна Корея у 1997, був найбільшим за всю історію існування МВФ на той час та становив 57 млн. дол. (Подъем, 2000). Результатом використання отриманого кредиту стала структурна перебудова економіки країни, що, з одного боку, призвело до значного скорочення працівників великих компаній та корпорацій, а з іншого – до збільшення інвестицій у модернізацію технологічної сфери промисловості. У 2001 році кредит МВФ був погашений повністю, тому у 2008 році, коли почалася Світова фінансова криза, Південна Корея не зазнала фінансових та соціальних втрат, на відміну від багатьох країн центру і напівпериферії. Серед них Італія (країна центру), яка зі своїм кредитним навантаженням майже не справляється самостійно, отримуючи нові суми для погашення відсотків за раніше отримані кредити. Незважаючи на їх значні суми (від 8,11 млрд. євро у 2009-2010 роках до 23,48 млрд. євро у 2016 році) (Італія, 2019) та чіткі вимоги МВФ у країні існує високий рівень безробіття та бідності, поширена політична корупція та організована злочинність (Unemployment, 2019), що становить проблему не лише для Італії, але й для всього ЄС.

У цілому, втручання міжнародних фінансових акторів на сьогодні не сприяє відкритості та ефективності соціально-політичних відносин як країн центру, так і країн «третього світу», і не допомагає їх виведенню зі складу країн периферії. Частіше ми спостерігаємо зворотній процес перерозподілу існуючого у цих країнах бізнесу та робочих місць (Єгипет, Південний Судан), втрати територіальних кордонів (Республіка Судан, Південний Судан), зміни торгових мереж та шляхів у зв'язку із виникненням військових конфліктів (Руанда, Сомалі) та встановлення

монополії на ті види зовнішньої торгівлі, які залежать від видобування корисних копалин у цих країнах (Нігерія), що, звісно, ускладнює зовнішні політичні відносини та поглиблює нелінійність розвитку світ-системи.

Водночас слід відмітити, що рішення урядів найбідніших країн керуватися вимогами МВФ або Світового банку для отримання фінансової підтримки, а саме: дерегуляція, приватизація, відкриття ринків та ін., вказують на вибір ними ліберального напрямку управління економікою. Проте переходу країн периферії, внаслідок такого вибору, до країн центру та, навіть, до країн напівпериферії не відбулося. Навпаки успішні трансформації так званих «Азійських тигрів» були здійсненні авторитарними режимами практично без участі МВФ та інших міжнародних акторів, або за умови швидкого повернення отриманих кредитів без пролонгації їх дії.

У 70-х роках ХХ століття при впровадженні світ-системного аналізу І. Валлерстайн виходив із важливості успішного проходження постколоніального відродження країнами периферії. Проте розпад колоніальних імперій не став кінцем у боротьбі між найбагатшими країнами за важелі впливу у світі, а багато конфліктів, маючи політичний характер, приховують економічні цілі міжнародних акторів. Наприклад, війна в Афганістані дозволила США закріпитися у тій частині світ-системи, яка має нафтові інтереси та утримує їх торгові мережі. Свого часу за таким само принципом відбувся колоніальний поділ Африки і Південно-Східної Азії між розвинутими країнами світу. Водночас сучасні глобалізаційні процеси структурують геополітичну реальність світ-системи, тому механізм впливу країн центру, ТНК, урядових та неурядових міжнародних акторів на політичні, економічні та соціокультурні відносини країн периферії значно відрізняється від впливу колоніальних держав. При цьому розпад колоніальних імперій вивів на новий рівень впливу міжнародні фінансові актори та транснаціональні корпорації, які не є підвладними лише політичним або економічним силам світ-системи в особі країн «золотого мільярду», а створюють нову геополітичну реальність, яка поглиблює нелінійність розвитку світ-системи.

Саме на цю ознаку сучасного суспільного простору звертають увагу американські вчені Р. Кохен і Дж. Найя. Вони зазначають, що, міжнародні

організації є не просто самостійними акторами міжнародних відносин, які діють незалежно, а й активними провідниками власних інтересів, здатними виявляти проблеми міжнародного характеру і виносити їх на розгляд світової спільноти. У зв'язку з цим, міжнародні організації створюють можливості формування коаліцій між різними державами, що, на думку науковців, особливо важливо для найменш розвинутих країн, які не здатні повноцінно підтримати широкомасштабні міжнародні зв'язки і розвивати коаліційні відносини один з одним (Cohen, Nye, 1989). В умова глобалізаційних процесів комплексна взаємодія міжнародних акторів та високорозвинутих країн з країнами периферії переходить у якісно нову форму, у процесі якої для країн «третього і четвертого світу» ключовим питанням залишається забезпечення державних інтересів і національної безпеки.

На сьогодні міжнародні організації прямо підтримують політику структурного коригування фінансової системи країн периферії світ-системи через вимоги, які вони висувають при оформленні та наданні кредитів найбільш бідним країнам. Таке становище ускладнюється в умовах входження країн центру до четвертої індустріальної революції, коли новітні технології та пристрої виконують більшість робіт, замінюючи малокваліфікованих працівників. Новий розподіл праці набирає все більшого поширення і поступово починає наносити шкоду країнам напівпериферії та периферії. Крім того поширення нових технологій та впровадження роботизації у виробничі процеси призводить до того, що нечисленні філії ТНК переміщуються з однієї країни «третього світу» або бідного регіону до іншого за рішенням керівництва такої мультинаціональної компанії, яке не зважає на внутрішні соціальні потреби бідної країни та поглиблює нелінійність розвитку політичної сфери суспільства.

Звісно впровадження досягнень останніх промислових революцій веде до підвищення продуктивності праці, яке призводить до покращення якості продукції та зниження виробничих витрат, що, через зменшення вартості випущеної продукції, сприяє попиту споживачів. Проте постійне зростання нових технологій на виробництві спрямоване на скорочення найманої праці, оскільки великі транснаціональні корпорації закономірно надають перевагу інвестиціям у новітні технології, а не

збереженню робочих місць. Це поглиблює соціальну нестабільність та створює напруженість у соціальному житті.

Водночас ні МВФ, ні Світовий банк не зацікавлені у розвитку соціально-політичних відносин через надання фінансової підтримки країнам периферії для розвитку нових технологій, науки та освіти у цих країнах. Така ситуація веде до зміцнення країн центру світ-системи та зростаючої залежності багатьох країн напівпериферії та периферії. Крім того у багатьох країнах ситуація безробіття ускладнюється через вплив торгових урядових міжнародних організацій. Наприклад, країни периферії світ-системи, вступаючи до СОТ, стають не лише учасниками геополітики, але і гострої міжнародної конкуренції, до якої їхні підприємства абсолютно не готові та витримати яку не здатні, що призводить до ліквідації малоконкурентного виробництва та масового вивільнення працівників. На сьогодні функціонування контролюючих органів у складі СОТ є прикладом створення корпусу експертів із представників найбагатших країн світу, які, спираючись на норми міжнародного торгового права, ухвалюють часто політизовані рішення, які вказують на підтримання національних та суспільних міркувань тільки своїх країн.

Відтак рішення міжнародних фінансових інституцій впливають на послаблення претензій найбідніших країн на національну і політичну самостійність, а також економічну незалежність. На основі дослідження гегемонії економік країн центру світ-системи І. Валлерстайн зазначає, що суверенітет держав-націй – це «ідеологічний міф», оскільки держави ніколи не були незалежними від ринків, які з ХІХ століття зводилися проти імперій (Wallerstein, 1998). Така ситуація підсилює нелінійність розвитку світ-системи та залежність найбідніших країн від економічної політики країн «золотого мільярду».

Звісно становлення незалежності країн периферії не обмежується лише рішеннями міжнародних фінансових акторів. Неурядові міжнародні інституції, релігійні конфесії, діаспори, стихійні міграційні процеси призводять до звуження влади найбідніших країн, яка традиційно базується на ідентифікації громадян за національною територією. Тому уряди багатьох країн втрачають контроль над окремими регіонами та місцевими громадами, які поступово підпорядковуються лише мультинаціональним інституціям. Відтак державний суверенітет країн

напівпериферії та периферії світ-системи поступово вимушено поступається місцем компромісу, який встановлюють ТНК, а держава втрачає свою монополію на представництво законних інтересів суспільства. Така ситуація набуває поширення у найбідніших країнах, на території яких є значні поклади видобувних корисних копалин (Південний Судан, Республіка Конго, Нігерія).

Варто наголосити, що більшість країн периферії, не зважаючи на формальне рівноправ'я у сфері міжнародних відносин, все більше опиняється під впливом найбагатших країн, які або обіцяють гарантії безпеки, або шляхом економічного тиску або військових дій змушують дотримуватися їх політики у міжнародному просторі. До такого типу відносин належать стосунки США та країн Латинської Америки (Нікарагуа, Венесуели) або Росії з країнами пострадянського простору (Білорусією, Грузією, Вірменією, Україною та ін.).

Ось чому, досліджуючи вплив соціально-політичних чинників на розвиток суспільства, слід відмітити величезну нерівність доступу до прийняття стратегічно важливих рішень між країнами центру та периферії світ-системи, політичні ресурси яких обмежені, а інтереси надзвичайно різні, що призводить до поглиблення нелінійності розвитку світ-системи. Таке розшарування між країнами центру та периферії проявляється у багатьох аспектах, зокрема, збільшення нерівності в доходах, у доступі до освіти, охорони здоров'я, соціальних послуг та забезпечення, до культури, та, що найбільш важливо, до громадянської позиції.

Звісно зубожіння населення та економічна відсталість не пояснюють всі соціально-політичні процеси, які відбуваються у суспільстві. Проте неактивна громадянська позиція вказує на нерозуміння діючих фінансових та соціальних механізмів, нав'язаних міжнародними акторами, і втрату довіри населення до внутрішньої урядової політики. Така інертність часто призводить до зниження участі політичних партій у демократичних процесах (Додатки 3, 4, 5), послаблення виборчої активності населення, яка замінюється релігійною діяльністю або збройними конфліктами.

Водночас навіть активна позиція та протести населення країн периферії кардинально не впливають на нелінійність розвитку світ-системи, оскільки прийняття історично важливих рішень залишається за найбагатшими країнами

світу, транснаціональними корпораціями та міжнародними інституціями. Результати впливу міжнародних організацій, через надання фінансової допомоги та умови її отримання, вказують на глибоку прірву між соціальним життям країн центру світ-системи та периферії. Зазначена обставина мала б посилювати розуміння країнами центру відповідальності перед найбіднішими країнами за руйнівні наслідки у політичних і соціокультурних відносинах, які ведуть до загрози виникнення нових релігійних, міжнаціональних збройних конфліктів. Відтак країни центру, міжнародні інституції повинні нести більшу відповідальність за те, що країни периферії, які безперервно отримують кредити у формі фінансової допомоги, та прагнуть нових технологічних засобів, які самі не виробляють, стають залежними від своїх кредиторів і водночас повстають проти їх тиску і насадження ліберальних цінностей.

Важливого значення у процесі дослідження нелінійності соціально-політичних процесів у просторі постіндустріального суспільства набуває з'ясування ролі держави у міжнародних відносинах. У контексті намагання покращити політичну сферу розвитку суспільства, наслідком чого може стати подолання економічної відсталості, уряди бідних країн повинні забезпечити підтримку конкурентоспроможності своїх підприємств, захищаючи водночас національні інтереси суспільства. Проте виникає парадокс, коли, виконуючи вимоги міжнародних організацій щодо лібералізації економіки, приватизації та дерегламентації, національні уряди починають активно підтримувати та просувати на міжнародні торгові ринки національні підприємства. Якщо багаті країни можуть собі дозволити збільшувати економічну силу, не порушивши ліберальних процесів у своєму суспільстві, то країни «третього і четвертого світу», особливо ті, які прагнуть перейти до постіндустріального суспільства, залишаються сам на сам перед вирішенням проблеми ліберального управління.

Більше того під впливом діяльності міжнародних акторів відбуваються суттєві зміни у сфері геополітики. Тепер країнам центру (США, Японії, країнам ЄС) не обов'язково володіти значною військовою потугою для впливу на соціально-політичні відносини бідних країн, достатньо інспірувати уряди цих країн, культурні, соціальні та фінансові інституції, громадські організації та активістів.

Свого часу третя інформаційна революція сприяла відкриттю віртуальних кордонів між країнами, внаслідок чого демократичні держави втратили свою інформаційну закритість у контролі за зовнішніми політичними відносинами. І навпаки, із зростанням науково-технічного рівня у найбідніших країнах зростає суспільна небезпека протиправних дій із застосуванням інформаційних технологій. Така ситуація постійно ускладнюється тим, що поширення новітніх технологій може призвести до незворотних наслідків у державному управлінні та політичних і фінансових відносинах країн периферії.

Водночас виникає парадокс, який полягає в тому, що відкритість інформації дає змогу населенню найбідніших країн світ-системи дізнатися про рівень життя, соціальний захист, освіту та охорону здоров'я у країнах центру. Вільний доступ до інформації призводить до зростання міграційних потоків у країни центру світ-системи, підсиленого бажанням досягти кращого рівня життя, правового захисту та безпеки. Проте досить часто мігранти не мають бажання інтегруватися у соціокультурний простір країн, які їх приймають, та віддають перевагу прихованим методам міграції щоб уникнути оформлення віз, на які не мають коштів, військової служби та перепису. Такі дії ускладнюють перебування мігрантів у країнах центру, в які вони переселяються, але саме ці країни, будучи членами ООН та ЄС, закладають у міжнародні програми, які включають політичну сферу, принципи створення умов політичного та економічного розвитку та зменшення бідності у зв'язку зі скороченням кількості економічних мігрантів. На сьогодні значна кількість міжнародних інституцій займається розв'язанням міграційних проблем, в тому числі біженців. Проте, у зв'язку з тим, що окремі держави-учасниці (Греція, Данія, Італія, Угорщина) висловлюють кардинально непримиренні позиції щодо прийняття біженців, процес врегулювання міграційної проблеми на міжнародному рівні буде складним і тривалим.

Крім впливу на економічні, соціальні, трудові відносини країн периферії світ-системи міжнародні інституції здійснюють втручання в соціально-політичні відносини цих країн. Такий процес відбувається на фоні процесу автономізації великих міжнародних інституцій, таких як МВФ, ЮНІСЕФ, Світовий банк, СОТ та ін. Водночас спостерігається піднесення міжнародних інституцій, які займають

міжурядовий та міжнаціональний простір, або прагнуть впливати на світову громадськість та розвиток суспільства, серед них Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК), Організація економічного співробітництва та розвитку, Африканський Союз (АС) та ін. У контексті нашого дослідження відмітимо, що існуюча система міжнародних відносин на сьогодні уже застаріла, адже вона створювалася одразу після Другої Світової війни, коли у світі було близько 30 незалежних держав. Нині у складі світ-системи є близько 200 незалежних, визнаних міжнародною спільнотою, держав. Водночас 300 міжнародних інституцій, які функціонують сьогодні, здійснюють вплив, вважаючи себе компетентними у вирішенні міжнародних конфліктів, економічних криз та соціальних суперечок.

Наприклад, Світовий банк та МВФ, які були засновані ще у 1944 році, дедалі більше прагнуть втручатися у соціально-політичні події країн, яким вони надали фінансові позики, орієнтуючись на оцінки минулої політики. Міжнародні фінансові інституції систематично вдаються до стратегії позик на певних умовах, примушуючи країни периферії світ-системи реструктуризувати їх економіку, провести бюджетне та податкове реформування, лібералізацію торгівлі, приватизацію. Проте такі заходи напряду або через фінансову кризу призводять до зростання безробіття, зубожіння та нерівності, посилення економічної відсталості та поглиблення нелінійності розвитку суспільства.

Щодо впливу на розвиток суспільства неурядових міжнародних організацій, таких як «ХАЙЕС», «Лікарі без кордонів», «Грінпіс», «Фонд спасіння дітей», «Amnesty International» та ін., то їхня роль у світовому публічному просторі в умовах суспільної транзитивності набирає все більшої ваги. Звісно, ці організації не спроможні забезпечити усі гарантії суспільства в демократичних процесах світового масштабу. Проте вони здатні мобілізувати активістів для забезпечення гуманітарних цілей, наприклад, захисту біженців, боротьби за чисте довкілля, профілактики та боротьби з інфекційними хворобами у найбідніших країнах світу, попередження порушення прав людини.

2.3 Релігійні чинники нелінійності розвитку світ-системи в ситуації соціальної транзитивності

Розвиток сучасної світ-системи залежить не лише від соціально-економічних та соціально-політичних чинників, які здійснюють вплив на соціально-економічний стан країн периферії, а й від світоглядно-релігійних та моральних факторів, які визначають соціально-культурні та національні ознаки суспільства. Вплив світоглядно-релігійних чинників на нелінійний розвиток світ-системи в умовах суспільної транзитивності тісно взаємопов'язаний із сучасними глобалізаційними процесами. Інтенсифікація релігійних факторів ставить перед науковцями нові завдання та виводить дослідження проблематики впливу світоглядно-релігійних чинників в існуванні сучасного соціуму в авангард наукових розвідок.

Філософське осмислення ролі світоглядно-релігійних факторів та місця релігійних інституцій у різноманітних сферах суспільного розвитку має включати напрацювання різних дисциплін, які вивчають проблематику впливу світоглядно-релігійних чинників на рівень бідності та економічної відсталості, та комплексний підхід для її подолання. Водночас актуалізація впливу релігійних інституцій та чинників на нелінійність економічних та політичних відносин світ-системи потребує детальнішого вивчення вказаної проблематики. Дослідженням впливу релігійних факторів на розвиток суспільства присвячені праці багатьох філософів, теологів, істориків та соціологів. Зокрема вивченням впливу релігії та релігійних чинників на розвиток соціальних систем у різні часи займалися Микола Кузанський, Вольтер, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант та ін.

Проте останні десятиліття стали особливим етапом розвитку світ-системи і засвідчили відкрите протистояння і взаємозв'язок традиційної та інноваційної, західної та східної моделей цивілізацій, які вивели роль релігії та світоглядно-релігійних чинників на якісно новий рівень науково-філософського дослідження. На сучасному етапі наукового аналізу вивченням впливу релігійного фактору у глобалізованому світі займаються М. Ахмад, С. Амін, Т. Алі, Р. Барро, П. Боетке, Інглхарт, Т. Куран, Р. МакКлірі, В. Слюсар, О. Соколовський та ін.

Сучасні комплексні наукові дослідження дозволяють глибше вивчити вплив світоглядно-релігійних чинників на нелінійний розвиток світ-системи через їх взаємозв'язок із соціально-економічними, соціально-політичними та соціальними факторами. При цьому окремі політичні проблеми набувають соціального значення лише після надання їм релігійного змісту, тоді як релігійні прагнення знаходять своє втілення у політичних намірах соціуму. Відтак проблематика взаємозв'язку і впливу релігійних чинників на нелінійність розвитку світ-системи в умовах суспільної транзитивності в контексті глобалізаційних процесів все більше актуалізується та потребує детального вивчення. Водночас ігнорування ролі релігійних інтенцій на розвиток сучасних економічних, політичних, правових, соціальних відносин може призвести до поглиблення нерівномірності та нелінійності розвитку світ-системи та окремих її регіонів.

Концептуально важливе значення у вивченні впливу релігії на суспільний розвиток мають праці представників цивілізаційного підходу щодо розуміння соціальних процесів, серед яких Ф. Бенетон, Ф. Бродель, М. Мосс, А. Тойнбі, С. Франк, С. Хантінгтон, О. Шпенглер та ін.

Характерним для цивілізаційного підходу є протиставлення цивілізації, яка є зовнішньою, утилітарною технічною стадією розвитку, та культури, яка постає як ідеал минулих часів, що базується на християнському гуманізмі, духовності та творчості. Не зважаючи на критику окремих аспектів сучасного для них суспільства, представники цивілізаційного підходу у переважній більшості впевнені у світлому майбутньому людства, яке вони пов'язують із зверненням суспільства до релігійних та моральних цінностей. У контексті нашої наукової роботи та аналізу цивілізаційних теорій актуальними залишаються концептуальні положення англійського вченого А. Тойнбі, який у дослідженні історичного розвитку східних цивілізацій вказав на вплив релігійності та релігійних чинників на розвиток східних цивілізацій. На думку науковця, творча меншість, погляди і думки якої знаходять відображення в релігії, стає одним із рушійних механізмів старої цивілізації і одночасно авангардом для виникнення нової (Тойнбі, 1995). Водночас прихильники цивілізаційного підходу, насамперед А. Тойнбі та

О. Шпенглер, припускають можливість занепаду цивілізацій, ігноруючи ідею єдиного розвитку історії, роль історичних чинників, які вплинули на формування релігій, та факти панування в окремі періоди релігійних доктрин, які не сприяли активному суспільному розвитку.

Італійський дослідник С. Сігеле, вивчаючи витoki поведінки натовпу, звернув увагу на те, що релігійні чинники мають негативний вплив на розвиток суспільства. У своїй праці «Злочинний натовп» вчений зазначав: «Переконання деяких політичних і релігійних сект доходять іноді до того, що перетворюються, так би мовити, в епідемічне божевілля. Починаючи від стародавніх арабських і індійських дервішів до демономаньяків середньовіччя, яких останні залишки зустрічаються ще й тепер в Італії; від крикунів, перфекціоністів, шекерів Північної Америки до штундистів, шалапутів і скопців Росії; від народних мас, очолюваних Юдою Голонітом і Теудою, що передують виникненню християнства, до тих, які передували відродженню Німеччини, у всьому цьому ми маємо нескінченну різноманітність моральних епідемій, епідемічних психозів, які спочатку вражають нас завдяки своїй жорстокості і мерзенності, але які, будучи досліджені, є по суті хворобливим перебільшенням акту навіювання, що є самим загальним законом соціального світу» (Сігеле, 1896). Звісно «причини шаленства», до яких на думку вченого з одного боку доводить ентузіазм будь-яких людських зборів, а з іншого – осуд, не є домінуючими у релігійному впливі на нелінійний розвиток світ-системи, проте вказують на необхідність поглибленого вивчення цього фактору в умовах суспільної транзитивності.

На думку французького соціолога Г. Лебона «...не слід забувати, що на зорі історичних часів всі політичні і соціальні установи базувалися на релігійних віруваннях...» (Лебон, 1995). Відтак на думку вченого разом із новою релігійною ідеєю народжується нова цивілізація. При цьому Г. Лебон вважав, що епоха кінця XIX століття була однією з критичних, оскільки людська думка готувалася до нових змін, в основі яких «... були два головних чинники. Перший – це руйнування релігійних, політичних і соціальних вірувань, які дали початок всім елементам нашої цивілізації; другий – це виникнення нових умов існування і абсолютно нових ідей,

які стали наслідком сучасних науки і промисловості» (Лебон, 1995). Відтак, вважаючи наступаючу епоху «ерою мас», перехідною та анархічною, Г. Лебон звертає увагу і на релігійні чинники, які поглиблюють нелінійність розвитку світ-системи і ведуть до змін у суспільстві.

У 20-х роках ХХ століття німецький філософ та протестантський теолог Е. Трьольч здійснив спробу пояснити зміни впливу релігійних факторів на реальність соціального життя шляхом опису історичного розвитку ролі релігії у суспільстві. Науковець доводив, що Ренесанс в Італії у XVII столітті та наукова революція стали поштовхом для початку нового історичного періоду, який триває зараз, а протестантизм відклав його, а не підштовхнув. Він розглядав протестантизм як просту модифікацію католицизму, в якій збережено католицьке формулювання проблем, вирішення яких протестантизм пропонував по іншому (Troeltsch, 1958). Е. Трьольч зазначав, що зміни у суспільстві є загрозою для християнства (Blackwood, 1985). На сьогодні такі тенденції знайшли відображення в окремих країнах центру світ-системи, в яких по мірі суспільного розвитку релігія змінюється, але не зникає.

Водночас зміна релігії може призвести до переходу країн з напівпериферії і навіть периферії до країн ядра, відтак світоглядно-релігійний фактор є одним із домінуючих у нелінійності розвитку світ-системи. Німецький філософ М. Вебер у своїй праці «Протестантська етика і дух капіталізму» вказує на те, що релігійна раціоналізація сприяла змінам в економічній поведінці людини, які призвели до появи «духу сучасного капіталізму» (Вебер, 1994). Така зміна стала одним із чинників нелінійного розвитку багатьох країн світ-системи. При цьому науковець зазначає, що ще в давньому Вавилоні, Індії, Китаї існували елементи капіталізму, тому він не є виключно новоевропейським культурним продуктом. Занепад традиції до прагнення наживи поєднуючись із впровадженням підприємництва на думку М. Вебера «...не стали головними орієнтирами господарської діяльності. Саме таке ставлення до придбання було однією з найбільших внутрішніх перешкод, які виникли перед пристосуванням людини до передумов упорядкованого буржуазно-капіталістичного господарства...» (Вебер, 1994). Тому М. Вебер вважав, що виховання молоді у традиційному дусі заважало адаптуватися до соціальних

викликів епохи модерну, і, навпаки, ті, хто «...отримали специфічне релігійне виховання, зокрема в пієтистських колах... найбільш підходяща для навчання новим методам праці... відчуття «обов'язку по відношенню до праці» у них особливо часто поєднуються з великою хазяйновитістю, умінням рахувати заробіток, а також із тверезим самоконтролем і поміркованістю, що значно підвищує продуктивність праці». Саме в цьому науковець вбачає «...найсприятливіший ґрунт» для виникнення відношення до праці як до самоцілі, «...як «покликання», необхідного для капіталізму...», створення найкращого шансу для подолання рутини традиціоналізму через релігійне виховання (Вебер, 1994). При цьому М. Вебер, зазначаючи, що католики робили добрі вчинки для спокути своїх гріхів, що впливало, на їх думку, на вічне життя, підводить до концепту «покликання»: «Професія як покликання – це те, що людина повинна приймати як Господнє веління, те, чому вона мусить “покоритися”; таке розуміння є панівним у лютеранському вченні, хоча тут виступає й інша думка, згідно з якою професійна діяльність є головним завданням, яке поставив Бог перед людиною» (Вебер, 1994). У цьому випадку релігійна свідомість стала тим чинником, який поглибив нелінійність розвитку світ-системи, вивівши країни, у яких набув поширення протестантизм, у центр світ-системи, оскільки віросповідна приналежність стала причинно-наслідковою дефініцією економічних процесів.

На початку XXI століття американські соціологи Р. Інглхарт та П. Норріс, проаналізувавши дані, зібрані у 78-ми країнах світу за останні двадцять років минулого століття, розглядають релігійність та вплив релігії на суспільний розвиток у праці «Священна і світська: релігія і політика у всьому світі» у значно ширшому контексті. Науковці стверджують, що релігійний фактор виявляє себе переважно серед найбільш незахищених верств населення, особливо у найбідніших країнах і неспроможних державах, які зіштовхуються із небезпечними для життя ризиками (Inglehart, Norris, 2004). Отже, при дослідженні проблематики світоглядно-релігійних чинників у контексті поглиблення нелінійності розвитку світ-системи, слід окремо приділити увагу їх впливу на розвиток економіки, подолання бідності та економічної відсталості.

В умовах глобалізаційних процесів, які відбуваються у сучасній світ-системі, змінюється парадигма вивчення проблематики впливу світоглядно-релігійних чинників на економічний, політичний та соціальний розвиток суспільства. В інтегрованому дослідженні філософи та економісти П. Боеттке, Л. Іаннаксон, Д. Макклоскі та Д. Ніл зробили висновок про те, що економічне осмислення допомагає суспільству в інтелектуальних спробах оцінити, яким чином релігійні системи віросповідань та релігійні організації легітимізують і координують соціальну взаємодію, забезпечують або мир і процвітання, або конфлікти і бідність. На думку науковців, релігія є носієм традицій, які визначають характер соціуму, тому дослідження, які будуть базуватися лише на економічному поясненні добробуту одних країн і бідності інших, не дадуть адекватної оцінки впливу релігійних чинників на суспільну поведінку (Iannaccone, Neal, Boettke, McCloskey, 2005). Відтак, аналізуючи вплив світоглядно-релігійних чинників на нелінійність розвитку світ-системи, необхідно враховувати конструктивістські схеми суспільних взаємовідносин та системи економічних відносин.

Поряд з тим, соціологічні дослідження Р. Барро, Р. Інглхарта та Р. МакЛіри показали, що навіть у разі відсутності прямого зв'язку між економічною продуктивністю та релігією, різноманітні фактори поведінки суспільства, які детерміновані релігійними ідеями та переконаннями, певним чином впливають на економічне розвиток. У ході дослідження американський науковець Р. Інглхарт звернув увагу на те, що потреба суспільства в безпеці спонукає звертатися до релігії. На думку вченого, економічний розвиток у багатьох країнах підвищив рівень соціальної і економічної безпеки проте призвів до секуляризації і зменшення народжуваності в цих країнах (Inglehart, Welzel, 2005). За таких умов релігія не є обов'язковим атрибутом розвитку економіки та суспільства у країнах центру світ-системи. Проте у країнах периферії рівень економічної та соціальної безпеки постійно знижується, що посилює позиції світоглядно-релігійних чинників у країнах «третього і четвертого світу», та призводить до зміцнення релігійних ідей та цінностей. Водночас релігійні норми, які спонукають до збереження сімейних

цінностей і традицій, стримують технологічний прогрес та економічний розвиток суспільства, поглиблюючи нелінійність розвитку світ-системи.

Сучасні глобалізаційні процеси значно посилюють нерівномірний та нелінійний розвиток, сприяючи не збагаченню суспільства в цілому, а вирішенню проблем країн центру за рахунок ресурсів периферії. Така ситуація призводить до поглиблення світової дисгармонії, протистоянь та непорозуміння між країнами світ-системи та міжнародними інституціями, загострення міжрелігійних конфліктів та проявів екстремізму. Глобалізація як процес, що вирівнює та нівелює форми існування і розуміння світ-системи, хоча і має позитивні аспекти, які полягають в інтеграції ринків праці, можливості спільного вирішення глобальних та локальних проблем, водночас вона безповоротно поглиблює поляризацію найбідніших і найбагатших країн і народів. У ході нашого дослідження проблематики впливу світоглядно-релігійних чинників в умовах глобалізації на нелінійність розвитку світ-системи слід відмітити показники аналізу, проведеного вченими-соціологами, які вивчали зв'язок між релігійністю населення та рівнем ВВП на душу населення, та встановили його зниження у найбільш релігійних країнах світу. Відповідно у країнах з високим рівнем доходу показник релігійності знижується. Водночас, наприклад, в Україні, яка за 2010 рік займала 105 місце по рівню ВВП на душу населення у світі, релігійними себе вважали близько 46 % населення (Crabtree, 2010), уже в 2020 році за рівнем ВВП Україна займає 110 місце (World, 2021), а релігійними себе вважають 67,9 % (Юраш, 2020). Між рівнем релігійності населення та економічним розвитком у країнах периферії прямий зв'язок прослідкувати досить проблематично, хоча у багатьох країнах центру світ-системи такий прямий зв'язок існує. Наприклад, рівень релігійності найбагатших країн центру (США, Канада, Німеччина, Великобританія, Данія та ін. (Додаток 2)) є одним із найвищих у світі. Проте слід зауважити, що потужне зростання економіки та рівня добробуту в країнах центру та напівпериферії, які перебувають під впливом протестантизму, спонукали до росту відчуття безпеки, поширення консьюмеризму, соціальної та географічної мобільності, а відтак до секуляризації та появи тенденції до збільшення кількості атеїстів. Наприклад, у

Чехії – країні напівпериферії, в якій друге місце по кількості віруючих займає група протестантів, а третє – Чеська гуситська церква, яка підтримує тісні відносини із протестантами, найбільшу частину населення за результатами перепису 2011 року, а саме близько 80 % (Релігійні, 2014), становлять особи, які не сповідують жодної релігії або ті, що відмовилися відповідати на питання віросповідання, крім того 30 % заявили, що взагалі ні у що не вірять. Хоча з одного боку головна ідея протестантизму полягає в працелюбстві і чесності, оскільки праця богоугодна справа, а відсутність праці – гріх, що призвело до потужного економічного зростання, з іншого боку – наслідком такого економічного зростання стало зростання атеїзму та секуляризації суспільства. Саме секуляризація призвела до заперечення аскетизму і поширення концепту суспільства масового споживання.

При цьому М. Вебер у своїй праці «Протестанська етика і дух капіталізму», яку ми згадували раніше, позиціонував релігію як один із ключових факторів розвитку суспільства та вказував на вирішальне значення Реформації у процесі виникнення капіталізму. Філософ, провівши аналіз соціальної стратифікації, відмінних ознак та характерних особливостей розвитку цивілізацій, стверджував, що протестантські, насамперед кальвіністські, релігійні ідеї здійснили значний вплив на соціальні інновації та розвиток економічної системи Заходу. На його думку протестантизм змінив у суспільній свідомості ставлення до економічної діяльності і накопичення багатства, оскільки досягнення успіху в таких справах трактувалося протестантами як «ознака Божого благословення» (Вебер, 1994). Водночас М. Вебер вважав, що крайній аскетизм у використанні коштів на придбання предметів розкоші є перешкодою для споживання нажитого багатства, тому він буде допомагати продуктивному використанню коштів у якості подальших інвестицій. Проведений філософом аналіз релігії сприяв розумінню проблематики впливу світоглядно-релігійних чинників на економічний розвиток суспільства, а протестантизм знайшов своє відображення у «протестантській етиці», яка здійснила вагомий внесок у розвиток сучасної світ-системи.

У контексті нашого дослідження проблематики впливу світоглядно-релігійних чинників на нелінійний розвиток світ-системи затребуваними

залишаються положення вченого про те, що аскетичний протестантизм є одним із вирішальних факторів у становленні індустріального суспільства. М. Вебер у праці «Господарська етика світових релігій», вивчаючи проблематику розвитку матеріальної сфери суспільства, звернув увагу на те, що лише Європі вдалося здійснити ривок та піти шляхом індустріального розвитку, в той час як розвиток Сходу пішов у іншому напрямку. На думку автора, Реформація, визнавши працю істинною службою Богові, змінила ставлення до неї та призвела до інтенсифікації господарського життя, а відтак до соціально-економічного прориву Заходу (Вебер, 2017). У дослідженнях багатьох учених (П. Бергера, Л. Гаррісона, С. Гантінгтона та ін.) у контексті дослідження та розвитку ідей М. Вебера висувається позиція про те, що протестантські цінності здатні сприяти розвитку громадянського суспільства, зміцненню суспільних інституцій, економічному розвитку, розширенню політичних свобод та подоланню корупції.

У контексті дослідження проблематики впливу світоглядно-релігійних факторів на нелінійний розвиток суспільства, слід відмітити, що аналіз взаємозв'язку релігійних чинників і розвитку світ-системи свідчить про те, що, дійсно, окремі найбільш розвинуті та заможні країни центру є протестантськими. Наприклад, серед країн, які перебувають у першій двадцятці по номінальному ВВП на душу населення за оцінками МВФ на 2021 (Додаток 2), є сім (Норвегія, США, Данія, Ісландія, Швеція, Німеччина, Фінляндія) (World, 2021), населення яких переважно сповідує протестантизм. Водночас країни центру, у яких переважає населення католицького віросповідання, мають дещо нижчі показники соціально-економічного розвитку (Франція, Італія, Іспанія та ін.) (World, 2021) (Додаток 2). До країн із значною кількістю католицького населення належать і окремі країни напівпериферії (Бразилія, Аргентина, Мексика та ін.) (Додаток 2). Водночас серед країн периферії світ-системи (Додаток 2) значна частина православні: Білорусь, Вірменія, Грузія, Румунія, Україна та ін.

Розвиток сучасних країн центру світ-системи підтверджує основні положення праць М. Вебера та А. Тойнбі. Протестантизм став одним із тих чинників, який зумів забезпечити формування системи соціального буття з суспільною мобільністю та розшаруванням у країнах центру, що базується на

розширенні виробництва за рахунок стрімкого технологічного зростання з метою отримання максимальних прибутків від грошових інвестицій. Натомість однією із основних перешкод для ефективного та успішного економічного розвитку у країнах Сходу були культурний традиціоналізм, релігія та менталітет.

На сьогодні у науковому дискурсі напрацьована значна кількість статистичних даних, які підтверджують думки цих вчених. Такі дослідження є підставою стверджувати, що причини бідності, економічної відсталості країн периферії світ-системи полягають не лише в економічних, політичних демографічних, технологічних факторах, але й у тому віросповіданні, якого дотримується більшість населення країни. Наприклад, за даними МВФ перші позиції у рейтингах країн по номінальному валовому внутрішньому продукту (ВВП) не змінилися, у списку із значними показниками залишаються переважно протестантські країни, наприклад за оцінками МВФ у 2021 році на першому місці залишається США з показником 22675 млрд. дол. (Report, 2021). Дійсно такий аналіз вказує на позитивний вплив релігії на соціально-економічний розвиток країни. Водночас вивчення ролі релігії та впливу релігійних факторів на сучасні соціально-політичні та економічні процеси у світ-системі свідчить про їх трансформацію у різних країнах світ-системи.

Починаючи ще із середини XIX століття, моральні та ціннісні фактори країн центру, в тому числі і релігійні орієнтири, стикаються та переплітаються з елементами розвитку країн напівпериферії та периферії світ-системи. Такий процес не є рівномірним, вплив світоглядно-релігійних чинників на країни центру стосується переважно духовної, філософської та естетичної сфери суспільного розвитку. Поряд з цим ціннісні орієнтири та світоглядно-релігійні фактори, властиві країнам центру, проявили себе у країнах напівпериферії в економічному, науковому та технологічному розвитку. Експорт окремих економічних цінностей (отримання прибутку, прискорення розвитку) та раціонального знання, яке орієнтоване на практичну корисність, тісно пов'язаний із протестантськими ідеями, які пришвидшили розвиток окремих країн, вивівши їх із периферії. Відтак релігійні цінності інноваційних країн центру переорієнтували економічний розвиток багатьох східно-азійських країн. Водночас традиційні світоглядно-релігійні

чинники країн Азії допомогли зберегти їм власні орієнтири на внутрішню незалежність та удосконалення, не рахуючись із зовнішнім економічним та політичним впливом. Саме тому у деяких країнах центру (Японія) та напівпериферії (Південна Корея, Китай, Індія) не відчувається домінуючого впливу західних цінностей та орієнтирів на суспільний розвиток.

З рівнем соціально-економічного розвитку країн центру світ-системи, у яких переважна частина населення є протестантами, можна асоціювати показники розвитку окремих країн Азії. Так звані «Далекохідні» або «Азійські тигри» (Гонконг, Південна Корея, Сінгапур і Тайвань), які у недалекому минулому належали до країн периферії світ-системи на сьогодні стали одними з найуспішніших індустріальних країн. За окремими показниками економічного та технологічного розвитку вони перейшли до ряду постіндустріальних країн, серед яких США, Японія та країни ЄС. Процес інновації та модернізації супроводжувався зростанням релігійності населення у цих країнах. Наприклад, понад 25 % населення Південної Кореї перейшли в протестантизм. Причинами таких процесів у країні, яка в середині ХХ століття була однією з найбідніших у Східній Азії, стали катастрофічні події, пов'язані із тривалою війною, економічною відсталістю та бідністю. Така ситуація змінилася 25 років тому із поваленням диктатури у Південній Кореї та обранням нового президента країни – пресвітера сеульської церкви. За такий час, керуючись авторитетом, активністю та моральними чинниками, протестанти змогли таким чином вплинути на суспільний та економічний розвиток, подолання корупції, політичні та соціальні процеси, що країна стала одним із «Далекохідних тигрів», ввійшовши до когорти постіндустріальних країн світ-системи.

Поряд із цим показники номінального валового внутрішнього продукту (ВВП) (Додаток 2) та індексу процвітання (Додаток 3) інших країн групи «Азійських тигрів» також схожі із такими ж показниками протестантських країн, проте переважна частина населення цих країн є прихильниками буддизму. Економічний розрахунок у них був зроблений на виробництво конкурентоздатної експортно-орієнтованої продукції, яке потребувало значних трудових ресурсів, що забезпечило високу трудову зайнятість, та незначних капіталовкладень, які

економіка цих країн могла дозволити. Відтак успіхам «Азійських тигрів» сприяли працьовитість та старанність населення, вихованого на цінностях буддизму, які «...побороли головну перешкоду розвитку будь-якої країни – корупцію, та відмовились від найбільш капіталоємних та непомірних витрат на озброєння та мілітаризацію» (Венцель, 2018). Водночас паралельні інвестиції в економіку та людський ресурс, стали фундаментом економічного дива Гонконгу, Сінгапуру і Тайваню. Крім того ці країни були своєчасно підтримані іноземними капіталовкладеннями, що заохочувалося їхніми урядами шляхом послаблення податкової бази бізнесу, встановлення жорсткого контролю за дотриманням міжнародного законодавства, посилення покарання за прояви корупції та порушення норм вітчизняного законодавства та міжнародних договорів. Науковці пов'язують такий розвиток країн із ментальністю їх суспільства, яка ґрунтується на споглядальних принципах східних релігійно-етичних систем та ідеях традиціоналізму та патерналізму, слухняності, працелюбстві та пошані до старших.

Разом з тим в умовах Industry 4.0 лише перерахованих чинників для створення нових технологій стає недостатньо. Зміни, які відбуваються у процесах духовного розвитку східно-азійського та тихоокеанського регіону, у зв'язку із складним та специфічним соціально-економічним середовищем, викликає значну зацікавленість у науково-філософській спільноті. На сьогодні релігійні та світоглядні чинники населення східно-азійських країн здійснюють вагомий вплив на динаміку модернізаційних та інноваційних процесів і соціальних перетворень. У ході наростаючої глобалізації та посилення технологічних змін у світ-системі представникам східних цивілізацій потрібно переосмислювати екзистенційні проблеми буття, національні традиції та цінності, змінюючи відношення до економічних і трудових відносин та принципів конкуренції. На думку українських науковців: «Інноваційні успіхи країн напівпериферії азійсько-тихоокеанського регіону значною мірою пояснюються відповідною трудовою і соціальною етикою, зокрема працелюбством, прагненням до самореалізації, умінням самообмежуватися та вірністю традиціям» (Венцель, 2018). Відтак буддизм, конфуціанство, даосизм активізують мобілізаційні зусилля соціуму, сприяючи

підвищенню ефективності технологічного, економічного та соціального розвитку цих країн. Разом з тим інтеграція і синтез традиційних релігій Сходу виробили дієвий синтез релігійно-моральних цінностей та переконань, світогляду та ідеології, які сприяли становленню раціонального типу управління і господарювання, а також довели, що використовувати їх можуть не лише протестанти.

Схожа ситуація за останні десятиліття простежується і в південно-азійському регіоні. Одним із виразних прикладів переходу із країн периферії до напівпериферії є Індія, яка не просто стає одним із геоекономічних центрів світ-системи, а й відновлює економічні та політичні позиції, які були втрачені нею протягом останніх століть через іноземні загарбання та британську колонізацію. На її території збереглася стародавня національна релігія – індуїзм, яку на сьогодні сповідує близько 80 % населення країни (Population, 2011), не зважаючи на масштабні багаточисельні релігійні зіткнення, які відбувалися протягом всього історичного розвитку держави. Водночас у країні існує значна кількість факторів, які стримують більш ефективний інноваційний розвиток країни, серед них вагомі соціальні відмінності населення, які пов'язані із світоглядно-релігійними чинниками та кастовою дискримінацією, які призводять до значного майнового розшарування та нелінійного суспільного розвитку. Наявність такого стримуючого тиску традиційних релігійних цінностей та ідеологій переплітається зі значною поліетнічністю та багатоконфесійністю Індії та стримує її розвиток на фоні сучасного соціально-економічного та технологічного розвитку країн центру світ-системи. Проте поміркований гармонійний підхід до поєднання релігійного традиціоналізму та науково-освітнього і технологічного модернізму, багатовекторних міжнародних відносин і зовнішньоекономічних зв'язків, чіткого дотримання державної стратегії подолання бідності та неграмотності, а також забезпечення підтримки подальшої модернізації та експортно-орієнтованої конкурентоздатної продукції, що уже відбулося в «Азійських тигрів», за наявності демократичної системи, стійких суспільних інституцій та громадянської позиції сприяє подальшому соціально-економічному розвитку Індії та доводить, що успішно використовувати його можуть не лише католики і протестанти.

Суголосну думку висловлює український вчений М. Козловець, зазначивши, що «Ісламська, далекосхідна та індуїстська культури пережили велике «потрясіння», спричинене могутнім всепроникним опроміненням західною цивілізацією, внаслідок чого вони змінили свій егоцентричний погляд на світ... Буквально на наших очах відбувається «реісламізація» Близького Сходу, «індуїзація» Індії, «повернення в Азію» Японії, не говорячи про конфуціанську культуру Китаю» (Козловець М. (2009). При цьому в країнах напівпериферії, у яких поширено іслам, конфуціанство, буддизм та індуїзм, не знайшли підтримки ідеї рівності, свободи та лібералізму, що вказує на поглиблення нелінійності розвитку світ-системи.

Поряд з цим серед країн, які здійснили ефективний перехід від периферії до центру або, навіть, напівпериферії немає православних країн. У православ'ї, як найбільш ортодоксальній та консервативній гілці християнства, не уповні знайшли відображення принципи раціоналізму і прагматизму, притаманні протестантизму, в якому навіть бажання бути бідним прирівнюється до бажання бути хворим та засуджується як таке, що завдає шкоди славі Божій. Натомість у православ'ї матеріальне багатство протиставляється духовному багатству, навіть підтримується жебрацтво. Водночас православ'я під впливом візантійської традиції увібрало в себе й елементи східного, азійського фаталізму, безвідповідальності влади перед народом, її абсолютистським пануванням над суспільством та особистістю. Відтак, у православній світоглядній парадигмі наявні орієнтації людини на невисокий рівень суспільної ініціативності та особистої відповідальності, що значно гальмує соціально-економічний розвиток країн периферії та часто призводить до економічних криз, суспільних заворушень та революцій.

У зв'язку з цим слухними видаються міркування українського філософа С. Дацюка: «Православ'я закріпилося у найвідсталіших країнах. Православ'я зв'язує нас по руках і ногах і не дасть нам творити не те що нову цивілізацію, але навіть будь-які цивілізаційні зміни. Цивілізаційні трансцендентні орієнтири мають вироблятися поза православ'ям. Можливо тут ще якимось можна використати досвід католицизму чи протестантизму, але лише в тому разі, коли це не буде призводити до конфліктів з православ'ям» (Дацюк. 2019). Відтак православ'я, на

відміну від протестантизму і католицизму, не має чіткої концепції щодо соціально-економічного розвитку, трудових відносин та моралі, впровадження сучасних технологій управління та достатньо категорично відноситься до впровадження новітніх нано- та біотехнологій. У більшості православних країн суспільство орієнтується на традиціоналізм, який базується на національній культурі, сформованій релігійною духовністю.

Разом з тим не слід ігнорувати і той факт, що у країнах центру світ-системи, які є християнськими, в останні десятиліття відмічається зв'язок між зростанням соціально-економічного розвитку та рівнем зростання атеїзму серед населення. Такий зв'язок обумовлений тим, що тривале соціально-економічне зростання та підвищення рівня життя, розвиток новітніх технологій та поширення комфортних умов проживання зменшують суспільні та індивідуальні запити на духовні цінності та підтримку, яку надає релігія. Водночас в сучасних умовах суспільної транзитивності ще рано говорити про стійкий тривалий зв'язок між соціально-економічним розвитком та рівнем атеїзму. Як свідчать статистичні дані міжнародних організацій (Crabtree, 2010), існує лише чотири країни, у яких атеїсти складають основну частину населення, серед них Швеція та Японія, які належать до країн центру світ-системи, Чехія – напівпериферія, В'єтнам – периферія.

Разом з тим американські науковці Р. Інглехарт та П. Норріс звернули увагу на те, що населення у країнах периферії, в яких існує постійна загроза невиліковних хвороб та ранньої смертності, низький рівень життя, бідність та економічна відсталість, залишається таким же релігійним як і раніше. Натомість окремі країни напівпериферії та країни центру світ-системи, в яких спостерігається зростання секуляризації, характеризуються не лише значними економічними та технологічними досягненнями і заможним суспільством, але й низьким рівнем народжуваності, на відміну від країн «третього і четвертого світу», що призводить до зниження приросту населення та його старіння. Як відмічають Р. Інглехарт та П. Норріс наслідком такої тенденції є те, що заможні суспільства стають більш світськими, а світ в цілому – більш релігійним, крім того постійно зростаюча прірва між системами цінностей багатих і бідних країн призводить до постійного

зростання релігійних відмінностей (Inglehart R. F., Norris P. 2004). Відтак зниження рівня релігійності не є всесвітньою тенденцією, а проявляється лише у заможних країнах світ-системи.

Водночас в останні роки в умовах сучасної суспільної транзитивності з'явився новий фактор зростання рівня релігійності, який пов'язаний із переходом до четвертої промислової (індустріальної) революції. Одним із суперечливих наслідків Industry 4.0, поряд із новітніми технологіями, роботизацією та діджиталізацією, є посилення неконтрольованих міграційних процесів, паралельно з якими відбувається формування закритих етнічних діаспор та взаємопроникнення етносів і соціокультурних традицій. Результатом таких тенденцій є ускладнення міжцивілізаційних і міжетнічних відносин, яке загрожують загостренням міжрелігійних конфліктів, екстремізму, руйнуванням ознак цивілізації та їх занепадом. На сьогодні така небезпека існує в країнах периферії світ-системи.

Соціальна та економічна кризи, які останні десятиліття існують у країнах периферії, стали вагомим поштовхом для еволюції ісламу. XX століття стало періодом кардинальної модернізації ісламу, проте в ньому зберігаються правила Корану, які визначають норми і закони суспільного життя. У цих питаннях іслам має особливий вплив, який, наприклад, відсутній у християнській церкві, що призвело до блокування критично важливих змін в економіці, торгівлі, накопиченні капіталу, спадковому праві та ін. Наприклад, традиційне неприйняття в ісламі концепції юридичної особи ускладнило процедуру утворення приватних бізнесових структур, на початку XX століття це призвело до того, що майже всі великі комерційні структури на Близькому Сході належали іноземцям або місцевим релігійним меншинам. Водночас, на відміну протестантській доктрині, в ісламі збереглась традиція підтримки тих, хто не працює. Одним із п'яти стовпів віри є закят, який у багатьох сучасних мусульманських країнах перетворився на державний податок, але, водночас, є одним із засобів забезпечення соціальної справедливості у мусульманських країнах через перерозподіл доходів. Разом з тим такий підхід формує у суспільстві традицію виправдання бідності та жебрацтва.

Поглиблення нерівномірності та нелінійності розвитку світ-системи стало вагомим поштовхом до еволюції африканського ісламу. На сьогодні з тих, хто

сповідує іслам, лише 18 % проживає в арабських країнах. Разом з тим у північно-західній частині Африки проживає близько половини всіх мусульман світу. Активне поширення та посилення впливу ісламу у країнах «третього і четвертого світу» обумовлене особливостями його системи. Іслам є достатньо «молодою» релігією, водночас войовничою, з наступальним характером та динамічною, гнучкою і тотальною, яка охоплює всі сфери суспільного життя. Тому прихід до влади у багатьох країнах Африки ісламських реформістів пов'язаний із лозунгами, які включали «створення морального кодексу суспільного порядку, зменшення соціальної нерівності, право на працю для всіх» (Bayart, 1993). Водночас в сучасних глобалізаційних умовах важливим чинником зростання у країнах Африки кількості населення, яке сповідує іслам, є політична доцільність та економічні причини.

Наприклад, нафтодобувні країни Близького Сходу зацікавлені у зміцненні позицій ісламу, тому здійснюють політику безвідсоткового кредитування та надання грантів країнам, у яких населення сповідує іслам. Як наслідок у тих країнах, які, після здобуття незалежності, будували свої зовнішні економічні та політичні відносини з країнами Перської затоки, кількість мусульман зросла більше, ніж у два рази.

На сьогодні, коли входження країн периферії Африки до системи міжнародних відносин країн центру не відбулося, саме завдяки релігійному фактору вони залишаються світовим контингентом та підтримують зв'язки із світом. Демографи-мусульмани у країнах південної Африки стверджують, що іслам є найбільш швидкозростаючою релігією на материках, що підтверджується статистичними даними: у Південно-Африканській Республіці кількість мусульман з 1991 року зросла у 6 разів, у Руанді кількість мечетей з 1994 року збільшилась у 2 рази (Itano, 2012). Водночас такі зміни викликають поглиблений інтерес до проблематики поширення ісламу в країнах периферії Африки, у яких значна частина населення є християнами.

Подальше поширення ісламу в багатьох країнах периферії Африки, в яких раніше переважало християнство та існували конфесії корінних народів, призводить до чисельної міграції християнського населення. Наприклад, у Південно-Африканській Республіці саме цей контингент забезпечив високу якість праці та управлінських процесів у виробництві, що сприяло економічному

розвитку країни, створенню та впровадженню нових технологій у сільське господарство, промисловість та інші сфери.

У зв'язку з таким розвитком подій у християнських країнах центру світ-системи традиційно проявляється турбота та хвилювання. До того ж у країнах периферії Чорної Африки є два напрямки ісламу. Перший, вважаючи себе бойовим, очищеним, критикує традиційну владу, другий – радикальний ісламізм, який одночасно бореться проти влади, корупції, глобалізації, імперіалізму та інших релігій. Сьогодні ісламські угруповання, під впливом радикальних ісламістів Сходу, стають значною силою на африканському континенті. Проте звинувачення лише радикальних організацій в активізації ісламського радикалізму в окремих країнах Субсахарської Африки є передчасним. Причина такої радикалізації полягає у жахливій бідності, невиліковних хворобах та недостатності медичного обслуговування, постійному голоді, нестачі питної води, а також політичній нестабільності, яка посилюється на всіх рівнях влади через корупцію. Проте саме така ситуація призвела до поширення у країнах центру християнства. Обрана суспільством релігія формувала його духовну основу та етику праці, внаслідок чого різні країни світу виявилися по-різному готовими до модернізації соціального життя та інноваційного розвитку матеріальної сфери буття суспільства, що відобразилося на нелінійності розвитку світ-системи.

Наприклад український вчений О. Соколовський вважає важливими умовами сучасних релігійних трансформацій загальноцивілізаційні зрушення, зумовлені переходом до постмодерного суспільства, глобальною глобалізацією, кризою європейської цивілізації, процесом секуляризації, пандемією COVID-19. На думку науковця ці процеси призвели до загальної «антропологічної революції», яку переживає сьогодні світове співтовариство, одночасно актуалізуючи як екзистенційні проблеми, так і розуміючи ризики та труднощі подолання пандемії (Sokolovskyi O., 2020).

Водночас в умовах суспільної транзитивності все більшої ваги світоглядно-релігійні чинники набувають у процесі вироблення громадянської думки та формування громадянського суспільства, що знаходить відображення в інституалізації релігійних інституцій на рівні міжнародних організацій як одних із

повноправних учасників сучасної геополітики. У сучасних міжнародних відносинах простежуються тенденції культурно-інтентифікаційної кризи, яка пов'язана із активними глобалізаційними процесами та неконтрольованими міграційними потоками. Зазвичай трудовим мігрантам та біженцям, які належать до різних культурних традицій та релігійних віросповідань, досить важко асимілюватися та інтегруватися у культурі країни, до якої вони переселилися. Переселенці-мусульмани не проявляють бажання до асиміляції, як це відбувається у західноєвропейських країнах центру світ-системи (Франція, Німеччина, Італія, Данія та ін.). Така ситуація загрожує збереженню європейської цивілізаційної ідентичності і ще більше загострюється через низький рівень народжуваності у країнах центру та релігійну заборону обмеження народжуваності для мігрантів.

Поряд із цим, в умовах сучасних глобалізаційних процесів, релігія і світоглядно-релігійні чинники є одним із можливих факторів для збереження національно-культурної ідентичності, своєрідності, унікальності, який не дозволяє країнам центру просто нав'язати периферії свою систему стандартів та цінностей. Посилення міжнародних конфліктів, до яких призводить боротьба за сфери впливу у сучасній світ-системі, а також високий рівень новітніх нано-, біо- та військових технологій викликають постійно зростаючу тривогу та потребують могутньої системи захисту миру. Укріплення такої системи можливе за рахунок дотримання законодавчих і регламентних норм міжнародного права та високого рівня релігійної толерантності у суспільстві, що може забезпечити рівність як у соціумі так і між країнами.

Висновки до другого розділу

Таким чином у репрезентованому дослідженні на основі соціально-філософського аналізу розвитку сучасної світ-системи встановлено, що нелінійність розвитку та соціально-економічна відсталість країн периферії базується на цілій низці чинників, серед яких соціально-економічні, які пов'язані з економічним відставанням, зростаючою нерівністю та застійною бідністю країн. Водночас прискорення науково-технологічного прогресу супроводжується поглибленням соціально-економічної відсталості та нерівності, змінами в організації праці, які призводять до погіршення соціального захисту, загострення збройних конфліктів

та поглиблення нелінійності розвитку світ-системи. При цьому безпосередній вплив Industry 4.0 на розвиток світ-системи проявляється не лише у зростанні безробіття або у залежності суспільства від використання новітніх технологій. Впровадження результатів четвертої промислової революції за абсолютно короткий проміжок часу призвело до того, що країни центру здійснили вагомий крок у роботизації, діджиталізації, утворенні «розумних» заводів та будинків. Водночас активне впровадження результатів Industry 4.0 не лише законсервовує країни периферії у їхньому статусі та поглиблює нелінійність розвитку світ-системи, але й впливає на розвиток суспільства в країнах центру, поглиблюючи соціальну нерівність через нерівномірний розподіл матеріальних та нематеріальних ресурсів.

Встановлено, що активне впровадження досягнень четвертої промислової революції має не лише позитивні наслідки для суспільства, а й негативні, оскільки швидке введення роботизації, автоматизації діджиталізації, нано- та біотехнологій в умовах ринкової економіки може призвести до економічних (зростання споживання електроенергії та інших ресурсів), соціальних (зростання безробіття), особистісних (доступ до будь-якої інформації про людину) втрат не лише у країнах периферії, а й у країнах центру світ-системи.

У першу чергу такі втрати будуть проявлятися у зростанні масового безробіття у таких сферах, як фінанси, торгівля транспорт, сільське господарство та видобувні галузі. Тому для уникнення різкого зростання масового безробіття урядам усіх країн світ-системи доречно звернути увагу на розширення сфери охорони здоров'я, соціального забезпечення, освіти і науки і формування з їх працівників «нового середнього класу» постіндустріального суспільства.

При цьому, якщо зростання масового безробіття у країнах центру є наслідком переважно структурної перебудови економіки та пришвидшеного впровадження новітніх технологій Industry 4.0, то в багатьох країнах напівпериферії і периферії зростання безробіття пов'язане із поглибленням соціально-економічної відсталості, а часто й відсутності виробництва. У репрезентованому дослідженні соціально-економічна відсталість визначається як нижчий рівень розвитку економіки країн периферії, порівняно з країнами центру світ-системи. Крім того

соціально-економічна відсталість країн периферії проявляється у нерівній можливості доступу до фінансових та інформаційних ресурсів.

Окрім цього зростання нелінійності розвитку сучасної світ-системи прямо пов'язане не тільки з поглибленням соціально-економічної відсталості у країнах периферії і напівпериферії, а й зі зростанням загроз голоду, стихійної міграції, ескалації виявів екстремізму й тероризму, погіршенням екологічної ситуації, що загрожує у підсумку переростанням локальних конфліктів у глобальні. Водночас нівеляція нелінійної розвитку і соціально-економічної відсталості країн периферії світ-системи залежить і від подолання проявів корупції у них та спроможності органів влади найбідніших країн забезпечити сталий розвиток, від можливості нарощування ними обсягів енергоносіїв, покращення умов добування енергоресурсів, освоєння та споживання альтернативних енергоносіїв. У підсумку це могло б відкрити можливість для цих країн подолати соціально-економічну відсталість і залежність від інших країн, а, відтак, забезпечити їх соціальну стабільність.

На підставі проведеного соціально-філософського дослідження доведено, що нелінійність розвитку світ-системи та соціально-економічна відсталість країн периферії базується і на соціально-політичних чинниках, які проявляються у політичному протистоянні, популізмі й демагогії, соціальній нестабільності, що відволікає значні кошти від вирішення суспільно значущих проблем розвитку країн, які розвиваються. При цьому міжнародні урядові, неурядові і некомерційні міжнародні та наддержавні політично-економічні організації, інтегровані в суспільно-політичні та соціально-економічні процеси, сприяють поширенню у країнах периферії таких глобалізаційних процесів, як міжнародний поділ праці, міграція капіталу, трудових ресурсів, зближення культурних традицій. Відтак аргументовано, що важливими чинниками зростання нелінійності розвитку глобальних соціальних систем є зростання соціально-економічної відсталості країн периферії світ-системи через величезні боргові зобов'язання, надані у відповідності до жорстких вимог міжнародних фінансових організацій, та їх доіндустріальний тип розвитку, який базується на добуванні корисних копалин або продажу сировини, ціна на які коливається не на користь бідних країн.

У зв'язку з цим діяльність міжнародних акторів, які впливають на соціально-політичну сферу розвитку усіх без виключення держав, потребує кардинального реформування, в напрямку нівеляції зростання нелінійності і нерівності у соціальному й економічному розвитку різних країн, нівеляції соціальної поляризації, та активізації зусиль на глобальному рівні щодо досягнення колективної безпеки, дотримання прав людини, підсилення миру та суверенітету між країнами периферії, напівпериферії та центру світ-системи.

У дисертаційній роботі поглиблено розуміння суперечливого впливу світоглядно-релігійних чинників на розвиток суспільних інституцій в сучасному світі. З одного боку, в ситуації нестабільності і транзитивності глобальних соціальних процесів простежується стале зростання кількості віруючих людей у світі за рахунок зростання кількості населення в країнах Африки і Азії, де домінує іслам. З іншого боку, структурні зміни в соціально-економічному розвитку світ-системи, пришвидшений перехід до інноваційних технологій рівня Industry 4.0 у країнах її центру, сприяє загостренню конфліктів на рівні протистояння економічно відсталих і економічно розвинутих країн, причинами яких є не лише політично-економічні протистояння, а й міжкультурні та міжрелігійні антагонізми.

Результати проведеного соціально-філософського дослідження впровадження механізмів четвертої індустріальної революції у суспільний розвиток країн периферії, напівпериферії і центру сучасної світ-системи підтверджують висновок М. Вебера, що причини відсталості і розвитку різних країн криються не лише в історичних, географічних, демографічних й економічних чинниках, а й у тій релігії, яку сповідує більшість населення країни. На сьогодні до найбільш розвинутих країн центру світ-системи належать сім країн (Норвегія, США, Данія, Ісландія, Швеція, Німеччина, Фінляндія), населення яких сповідує переважно протестантизм. Поряд з цим серед двадцяти найбільш розвинутих країн світу немає жодної православної країни. Якщо в протестантизмі прагнення бути бідним засуджується, а праця людини і досягнення нею багатства проголошується богоугодною справою, то у православ'ї матеріальне багатство протиставляється духовному багатству, возвеличується аскетизм та матеріальна бідність.

Співмірними до рівня розвитку протестантських суспільств на сучасному етапі розвитку є показники індексу процвітання країн, які перебувають під впливом релігійних і етичних ціннісних настанов конфуціанства або буддизму. Працьовитість, старанність, аскетизм, патерналізм дозволили країнам, які, насамперед, належать до «азійських тигрів», долучитись до країн напівпериферії світ-системи, вийшовши з периферії.

Значною мірою саме релігійно-моральні світоглядні позиції населення дозволили ряду країн периферії перейти до рівня суспільного й економічного розвитку напівпериферії (Південна Корея, Китай, Індія), а в інших законсервували економічну відсталість та доіндустріальний стан соціально-економічного розвитку (Південний Судан, Руанда). Релігійний екстремізм, який на сьогодні є однією із основних загроз сталого розвитку суспільства, базується на невдоволенні маргіналізованого й збіднілого населення країн периферії світ-системи. У багатьох країнах Африки і Азії на фоні бідності, голоду, нестачі прісної води, представники радикального ісламізму одночасно ведуть боротьбу проти соціальної і майнової несправедливості, влади, чиновників, корупції, інших релігій, імперіалізму та глобалізації.

Нелінійність і суперечливість розвитку суспільства на сучасному етапі розвитку засвідчує і той факт, що у країнах ядра світ-системи, які зазвичай є християнськими, простежується чітка тенденція до зростання рівня атеїзму. Високий рівень економічного розвитку та якості життя, комфортні умови проживання і новітні технологічні досягнення зменшують потребу окремої людини і суспільства в цілому в духовній підтримці, яку дає релігія. У дисертаційній роботі обґрунтовано позицію, що в умовах кардинальної трансформації суспільного розвитку під впливом четвертої індустріальної революції духовно-моральних чинників (патерналізму, аскетизму, слухняності і працелюбності) недостатньо для створення новітніх технологій і фундаментальних відкриттів у науці. Вони обов'язково мають поєднуватись з виваженою і ефективною політикою владних еліт, які здатні переосмислювати

національні традиції і екзистенційні проблеми буття, змінюючи ставлення населення до економічних, трудових відносин і принципів конкуренції.

Основні положення 2-го розділу висвітлені у публікаціях:

1. Венцель Н. В. Вплив четвертої індустріальної революції на нелінійність розвитку світ-системи у контексті світових глобалізаційних процесів. Українська полоністика. Житомир, 2017. №14. С.16 – 25.

2. Венцель Н. В. Феномен четвертої індустріальної революції як чинник зростання нелінійності розвитку світ-системи. Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. Львів, 2018. № 17. С. 21 – 27.

3. Ventsel N. V. Achievement and risks of the fourth industrial revolution in conditions of increasing of globalization processes. Norwegian journal of development of the international science. Oslo, 2018. № 18 (3). P. 41 – 45.

4. Венцель Н. В. Соціально-філософський аналіз діяльності міжнародних організацій у контексті поглиблення нелінійності розвитку світ-системи. Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Київ, 2018. № 134 (7). С. 264 – 268.

5. Венцель Н. В. Релігія і релігійність як фактор нелінійності розвитку світ-системи в умовах глобалізації. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. Житомир, 2018. № 1 (84). С. 9 – 14.

6. Ventsel N. V. Transitional Society in Modernization Conditions Challenges of Forth Industrial Revolution. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир, 2019. № 1 (85). С. 5 – 16. (У співавторстві з Ковтун Н. М.).

7. Венцель Н. В. Новий середній клас як фактор нівеляції соціальної невизначеності в умовах модернізаційних викликів Industry 4.0. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир, 2020. № 1 (87). С. 86 – 99. (У співавторстві з Ковтун Н.М.).

8. Венцель Н. В. Реалізація прав жінок країн «третього світу» у глобалізаційній кризі сучасності. Гендер. Екологія. Здоров'я: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20-21 квіт. 2017 р.), Харків, 2017. С. 45 – 47.

9. Венцель Н. В. Тенденції розвитку сфери освіти в ситуації транзитивності сучасного суспільства. Освіта і наука: філософські, історичні та соціальні засади: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28-29 лист. 2017 р.), Харків, 2017. С. 36 – 38.

10. Венцель Н. В. Социально-философский анализ влияния религиозных факторов на нелинейность развития мир-системы в контексте глобализации. Религия и общество – 12: сборник тезисов XII Междунар. науч.-практ. конф. (г. Могилев, 12-17 март. 2018 г.), Могилев, 2018. С. 9 – 11.

11. Венцель Н. В. Нелінійність процесу становлення інформаційного суспільства у країнах «третього і четвертого світу». Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (м.Дніпро, 12 квіт. 2018 р.), Дніпро, 2018. С. 40 – 43.

12. Венцель Н. В. Новітні виклики інформаційній безпеці суспільства у контексті впровадження результатів четвертої індустріальної революції. Наука III тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи, розвитку: матеріали II міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м.Бердянськ, 26-27 квіт. 2018 р.), Бердянськ, 2018 р. С. 12 – 13.

13. Венцель Н. В. Зростання рівня безробіття у контексті соціальних викликів четвертої промислової революції. Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення: матеріали V міжвуз. наук.-теор. конф. мол. наук. (м.Житомир, 04 грудня 2019 р.), Київ, 2020. С. 123 – 125.

14. Венцель Н. В. Зростання нерівності у сфері доступу до медичних послуг у контексті четвертої промислової революції. Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині): матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. (м.Запоріжжя, 20-21 лют. 2020 р.), Запоріжжя, 2020. С. 13 – 15.

15. Венцель Н. В. Нерівномірність використання новітніх технологій у медичній сфері у контексті четвертої промислової революції. Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині): матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м.Запоріжжя, 18-19 лют. 2021 р.), Запоріжжя, 2021. С. 12 – 14.

РОЗДІЛ 3.

НЕЛІНІЙНІ МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНОЇ ТРАНЗИТИВНОСТІ

У сучасному світі одночасна активізація глобалізаційних процесів та впровадження технологічних інновацій четвертої промислової (індустріальної) революції у країнах центру зумовили поглиблення нелінійності розвитку світ-системи і призвели до закономірного соціального і економічного переформатування повсякденного буття суспільств із країн напівпериферії. При цьому Industry 4.0 стала втіленням, з одного боку, пришвидженої технологізації сучасного світу, а з іншого – одним із чинників нелінійності його розвитку. Водночас вона стала уособленням незворотності суспільної транзитивності і в країнах периферії, до яких належить і Україна.

Актуальність дослідження впливу зовнішніх та внутрішніх чинників, які впливають на нелінійність її розвитку пов'язана не лише із значним економічним та технологічним відставанням розвитку українського суспільства, а й з військовими діями на Сході України, анексією Криму, тривалим і суперечливим процесом становлення демократичного суспільства в нашій державі. Ще одним чинником нелінійного розвитку України та її відсталості є демографічна криза та безпрецедентні темпи трудової міграції українського населення до країн ЄС, які зіграли суперечливу роль в економічному розвитку країни в умовах суспільної транзитивності. Сучасне українське суспільство потерпає від цілого комплексу національних багаторічних структурних проблем, серед яких економічна, політична, екологічна, енергетична, міграційна нестабільність, а також і від якісно нових соціальних, економічних та технологічних, безпекових викликів, з якими зіткнулися усі країни світ-системи. До них належать проблеми зменшення рівня зайнятості населення у сфері малокваліфікованої праці, неконтрольоване зростання безробіття, що співвідноситься із відтоком висококваліфікованих фахівців, економічною нерівністю, відсталістю та бідністю, запобігання поширенню коронавірусної інфекції COVID-19. На нашу думку, до характерних чинників, які мають вплив на нелінійність і транзитивність розвитку сучасного українського суспільства,

відносяться результати четвертої індустріальної революції, вплив міжнародних організацій, транснаціональних компаній та ситуація перманентної нестабільності у релігійній сфері, що потребує системного філософського вивчення і осмислення.

3.1. Нелінійність розвитку соціально-економічної сфери українського суспільства у контексті соціальних викликів четвертої індустріальної революції

Впровадження результатів четвертої промислової (індустріальної) революції у сфері технологічних інновацій, як уже зазначалося, здійснює визначальний вплив не лише на економіку країн центру світ-системи, а і на розвиток всіх країн світу. Незворотні трансформації, які відбуваються у цифровій, технологічній, фізичній, біогенетичній галузях через впровадження елементів Industry 4.0, зумовлюють стрімкі і часто болісні зміни в усіх сферах життя українського суспільства.

Дослідження проблематики соціальних наслідків впровадження результатів четвертої індустріальної революції на сьогодні ще не набули системності, проте окремі її аспекти знайшли відображення у зарубіжній та українській науковій парадигмі. Так дослідження використання технологій Industry 4.0 та їх впливу на вирішення проблеми протистояння «центру-периферії» стали предметом наукової зацікавленості зарубіжних філософів, соціологів та економістів, серед яких Е. Брінолсфссон, І. Валлерстайн, Е. Макафі, Х. Маккіндер, Е. Тоффлер, С. Хокінг, К. Шваб та ін. Разом із тим проблематиці визначення особливостей впливу науково-технічного прогресу та досягнень третьої і четвертої промислових революцій на розвиток українського суспільства присвячені праці В. Воронкової, А. Гальчинського, В. Гейця, Б. Данилишина, С. Дацюка, М. Згуровського, П. Калити, Н. Ковтун, О. Поліщук, О. Сосніної та ін.

Проте вивчення проблематики впливу результатів Industry 4.0 на розвиток сучасного українського соціуму, який потерпає від багаторічних суспільних викликів має включати дослідження якісно нових соціальних проблем, серед яких відтік висококваліфікованих спеціалістів, зменшення рівня зайнятості

малокваліфікованих працівників, подальше прискорення зростання економічної відсталості, безробіття та бідності серед значної кількості громадян України.

Як уже зазначалося в п.2.1 досягнення першої та другої промислових революцій, такі як електрика, радіо, телефон, аероплан та інші винаходи внесли зміни не лише у виробництво, а й у побут населення. Однак на рівні законодавства в Україні досі не знайшли вирішення такі суспільно важливі проблеми, як необхідність впровадження вільного підприємництва і конкуренції, які були характерні ще для першої промислової революції. При цьому переважна кількість великих українських підприємств перебуває технологічно на рівні другої промислової (технологічної) революції. Саме ці обставини є ключовими перешкодами для успішного подолання Україною бар'єру перед четвертою індустріальною революцією та поглиблюють нелінійність і непрогнозованість розвитку сучасного українського суспільства.

Результатами першої та другої промислових революцій, разом із прискоренням економічного зростання та підвищенням продуктивності праці, які призвели до покращення рівня життя населення, стали зростання безробіття та порушення політичної рівноваги у суспільстві. Завдяки результатам третьої промислової (цифрової) революції, яка стартувала в середині XX століття, став можливим перехід виробництва до застосування інформаційних технологій та формування постіндустріального суспільства (Рифкин, 2017). Така ситуація стала підґрунтям для переходу основних прибуткових центрів у таких галузях як автомобілебудування і легка промисловість від виробничих підрозділів та філій, які розміщені у країнах напівпериферії та периферії, до центрів наукових досліджень та розробок у країнах центру світ-системи. Ці тенденції чітко простежуються і щодо України. Так у країни периферії і напівпериферії розвинуті країни світу активно переносять «брудні» виробництва, наприклад такі, як хутряні фабрики.

Наприклад, за останні роки на територію України з країн ЄС були переміщені декілька десятків хутряних фабрик, що, окрім серйозної репутаційної шкоди, завдає значних збитків державі через забруднення земельних і водних ресурсів. За неофіційними даними на території нашої країни діє 37 хутряних фабрик. Водночас у Великій Британії та Австрії діяльність таких ферм повністю

заборонена, у Сербії з 2019 року діє заборона на розведення і вбивство тварин для виробництва хутра, Данія, Бельгія та Естонія планують повністю відмовитися від хутряних ферм (Не носи, 2019). Загалом в окремих країнах ЄС (Іспанія, Німеччина, Швеція) більшість таких підприємств уже закрилась.

Початок Industry 4.0 і активне впровадження елементів роботизації і діджиталізації виробництва вкотре засвідчив відчутне відставання соціально-економічного розвитку України від інноваційного типу розвитку країн центру. Криза правової доктрини і демократичних інституцій за останні 25 років так і не дала можливості незалежній Україні скористатися новітніми технологічними та науковими здобутками та швидко увійти в постіндустріальну епоху і зайняти рівноправні позиції серед розвинутих країн світу.

На думку популяризаторів четвертої індустріальної революції її характерними ознаками є повна автоматизація виробництва, ліній та виробів, які взаємодіють між собою та із споживачами у межах концепції Інтернету речей (Шваб, 2016). Отже, такий підхід забезпечує виготовлення продукції зорієнтованої на конкретного споживача та на його потреби. Однак в Україні впровадженню основних елементів Industry 4.0. заважають не лише економічна та технологічна відсталість, але й постійно зростаюча бідність українського суспільства, що поглиблює нелінійність та соціальну транзитивність розвитку сучасного українського суспільства.

Один із авторів концепції постіндустріалізму, американський філософ, Е. Тоффлер у своїй праці «Третя хвиля» зазначав: «...Світ, який виникає з величезною швидкістю, через зіткнення нових цінностей і технологій, нових геополітичних відносин, нових стилів життя і способів комунікації, вимагає абсолютно нових ідей і аналогій, класифікацій і понять» (Тоффлер, 1999). Результати і досягнення Industry 4.0 дійсно здійснюють значний вплив на соціальний розвиток та трансформацію сфери матеріального виробництва країн світ-системи. При цьому мобілізація українського суспільства у напрямку науково-технологічного прогресу відбуваються у надскладних геополітичних та соціально-економічних умовах.

У процесі заявленого дослідження слід відмітити, що соціально-економічний розвиток країн світ-системи з початку індустріалізації був

неоднорідним, результатом чого стала постійно зростаюча технологічна прірва між країни ядра, напівпериферії та периферії. Разом із тим зростання продуктивності праці внаслідок впровадження результатів третьої та четвертої промислових революцій відбулося падіння попиту не лише на малокваліфікованих працівників, а й на інженерно-технічних робітників і службовців. Навіть у сфері фінансів, виробництва та бізнесу послабилась централізація управління та посилились нелінійні зв'язки і відносини. Ці процеси з різним рівнем інтенсивності відбуваються у всіх країнах світ-системи. У той час, коли країни «третього і четвертого світу» досі використовують традиційні технології першої та другої промислових революцій, країни ядра, а поряд з ними й окремі країни напівпериферії, успішно переходять від третьої інформаційної до технологій четвертої індустріальної революції. Використовуючи досягнення цих революцій, країни центру світ-системи експортують у найбідніші країни наукомісткі та високотехнологічні товари і послуги, зокрема, комп'ютери, новітні гаджети та мобільні телефони, програмне забезпечення та ін., отримуючи при цьому надвисокі фінансові прибутки.

У країнах центру світ-системи технології перших промислових революцій впроваджувалися поступово, іноді протягом декількох десятиліть, як у виробництві так і в побуті населення. Натомість технологічні інновації Industry 4.0 захоплюють практично усі сфери розвитку суспільства зі швидкістю, яка розвивається у геометричній прогресії, одночасно змінюючи як промислову сферу, так і щоденний побут людини, економічний та соціальний устрій. У зв'язку з цим країнам периферії і напівпериферії швидко впровадити технології Industry 4.0, «перестрибнувши» третю цифрову революцію, надзвичайно складно. Україна, як незалежна держава, яка після розпаду СРСР, успадкувала індустріально-аграрну економіку, разом із нею отримала і доволі сумнівні перспективи для успішного конкурування у світовому ринку. Наприклад, одним із важливих досягнень третьої промислової (цифрової) революції, яке набуло подальшого розвитку в умовах Industry 4.0, стало виведення високоефективних сортів зернових культур, зокрема пшениці, які з середини XX століття почали активно вирощувати саме в країнах напівпериферії (Індії, Мексиці) та периферії (Колумбії, Пакистані) (Фюкс, 2016).

Проте Україна навіть на їх фоні так і не змогла належним чином пришвидшити темпи технологічного оновлення сільського господарства та вступити до широкомасштабного використання інновацій третьої цифрової революції.

Утім навіть впровадження вище згаданих технологій не дає однозначно позитивного результату для країн, які розвиваються. Так, за твердженням німецького науковця Р. Фюкса, з одного боку, виведення нових високопродуктивних сортів рослин, яке потребує розширення зрошувальної системи, збільшення використання пестицидів, добрив і новітньої сільськогосподарської техніки, може призвести до значного зростання обсягів виробництва продуктів харчування та забезпечити ними постійно зростаюче населення планети. Проте, з іншого боку, зазначає вчений, – активне впровадження новітніх технологій у сільському господарстві може призвести до порушення водного режиму ґрунтів, засолення, перетворення донедавна родючих ґрунтів на пустелю, забруднення важкими металами та ін. (Фюкс, 2016). Отже, з одного боку, українській економіці вигідно впроваджувати інноваційні технології і збільшувати експорт сільськогосподарської продукції, залучаючи іноземних інвесторів та отримуючи фінансову допомогу міжнародних донорів. Але, з іншого боку, значною загрозою для України стає подальша аграризація економіки держави та зростання потенційних ризиків загострення екологічних проблем, пов'язаних із забрудненням навколишнього середовища через порушення режиму використання ґрунтів та неконтрольоване використання мінеральних добрив та різних типів отрутохімікатів.

При цьому найбільшою загрозою для соціально-економічного розвитку України є посилення тенденцій аграризації економічної сфери і подальше перетворення нашої держави в аграрно-сировинний придаток для розвинутих країн світу. За статистичними даними обсяг сільськогосподарського, лісового та рибного господарства у структурі ВВП України у цінах базового 2016 року у 2010 році становив 7,95 %, 2019 році – 9,06 %, 2020 році – 9,31 % (Національні рахунки, 2021). Означені тенденції будуть лише посилюватися в умовах Industry 4.0, адже країни периферії, які орієнтуються на сировинний сільськогосподарський експорт по заниженим цінам, порівняно зі світовими цінами, та з низькою доданою

вартістю, потрапляють у неоколоніальну залежність від країн «золотого мільярду» та опиняються в ситуації безперервного кола бідності. Відтак країни центру світ-системи, які виробляють та експортують високотехнологічні товари, будуть багатіти, а Україна, експортуючи сільськогосподарську продукцію – біднішатиме. При цьому в нашій країні такий стан ускладнюється перманентною девальвацією гривні і зменшенням доходів населення, а відтак і постійним зростанням бідності серед населення та масовою трудовою міграцією найбільш активного населення.

Як уже зазначалося у підрозділі 2.1 досягнення третьої та четвертої промислових революцій свого часу призвели до різкого скорочення смертності у країнах центру та напівпериферії світ-системи. При цьому процеси емансипації та лібералізації законодавства у сфері сімейних цінностей у західному суспільстві стали підґрунтям різкого скорочення народжуваності. Ці тенденції уповні простежуються і в Україні. Очікуване різке зменшення чисельності населення у країнах ядра світ-системи (Німеччині, Франції, Японії та ін.) відбувається на фоні швидкого зростання населення у країнах периферії, особливо у найбідніших країнах Африки та Азії, які й на початку XXI століття потерпають від нестачі продуктів харчування. У таких умовах Україна, впроваджуючи досягнення четвертої індустріальної революції у переробну промисловість, має реальну можливість покращити розвиток сільськогосподарської галузі та підвищити рівень зайнятості населення, значна частина якого була задіяна у сільському господарстві. Так, за статистичними даними, у 2015-2020 роках агросектор займав 12,06 – 9,31 % ВВП України і приніс майже 38 % валютних доходів (Національні рахунки, 2021). Відтак, на перший погляд, досягнення позитивних результатів у сільськогосподарському секторі виробництва – це реальний шанс для України стати країною-експортером готових продуктів харчування у країни периферії та забезпечити ними внутрішній ринок споживання.

Однак, навіть прискорена новітня модернізація аграрного сектору України у перспективі матиме суперечливі соціальні наслідки. Свого часу іспанський науковець, спеціаліст у галузі інформаційного суспільства М. Кастельс наголошував, що нові технології, системи виробництва та нова організація

світової торгівлі ліквідують сільське господарство, у якому зайняті близько двох третин населення планети. Тому суспільство й спостерігає масовий «вихід» сільських робітників із аграрних регіонів, які вливаються у тіньову економіку перенаселених мегаполісів, що перебувають на межі екологічної катастрофи (Castells, 1999). Проте в ситуації прискореного переходу країн периферії до технологій Industry 4.0 до екологічної катастрофи може призвести, як стрімке нерозважливе впровадження новітніх технологій у сільськогосподарському секторі, так і прискорення розвитку легкої промисловості, внаслідок чого може зростати кількість відходів життєдіяльності тварин.

Зауважимо, що ще до впровадження технологій четвертої промислової революції країни центру світ-системи активно переносили шкідливі виробництва у країни периферії. На сучасному етапі розвитку наша держава також стала країною-реципієнтом для таких виробництв. Так, наприклад, за останні роки з країн ЄС на територію України активно переміщуються хутряні фабрики, які відходами свого виробництва наносять шкоду земельним та водним ресурсам країни. Подолання негативних наслідків такої політики можливе, на нашу думку, через перетворення тваринницьких підприємств і птахофабрик в екоферми, а хутряних фабрик – через часткову заборону та шляхом прийняття національного екологічного законодавства, суголосного до правових норм країн центру світ-системи (Венцель, 2018). Відтак розвиток сільськогосподарського сектору в Україні може стати ефективним фактором зростання української економіки не лише за умови результативного застосування досягнень Industry 4.0, а й за умови впровадження прозорості й ефективної національної екологічної політики.

Неоднозначність впливу результатів Industry 4.0 на розвиток українського суспільства і української держави пов'язана також зі структурною перебудовою системи споживання енергетичних ресурсів. Перехід більшості країн світу до технологій четвертої промислової революції, за твердженням Р. Хейнберга, збігся з початком «сланцевої революції», важливим елементом якої є промислова експлуатація ефективних технологій добування газу з покладів сланцевих порід (Heinberg, 2013). Саме такі технології, але у значно менших масштабах, використовуються для добування легкої нафти. Новітні ефективні технології

добування газу із покладів сланцевих порід почали активно використовувати спочатку у країнах центру світ-системи (США, Канада). Однак, з часом на третє місце у такому видобутку вийшла країна напівпериферії (Китай). В Європі найбільш промислово важливі поклади сланцевого газу є на території як країн центру (Франція), напівпериферії (Польща), так і на території країн периферії (Україна, Росія) (Мельникова та ін., 2012; Дмитриевский, 2010). Разом із тим видобування сланцевого газу містить значні екологічні виклики і ризики та є набагато дорожчим, ніж видобування газу традиційними технологіями. Через загрозу виникнення екологічної кризи та економічну нерентабельність його добування заборонено у Франції, Болгарії та призупинено в Німеччині, Нідерландах та окремих штатах США (Heinberg, 2013). Відтак, для України, яка має значні запаси сланцевого газу, його видобуток може бути доцільним лише для задоволення власних місцевих потреб за умови, що геологорозвідувальні роботи та його видобуток будуть економічно вигіднішими, ніж обслуговування газопроводів щодо перекачування газу, видобутого за традиційними технологіями. Також ключовим критерієм доцільності видобування сланцевого газу має залишатися критерій екологічної безпеки.

В умовах суспільства епохи постіндустріалізму технологічні досягнення Industry 4.0 у перспективі можуть допомогти вирішенню енергетичної кризи, загроза якої, через обмеження ресурсів вуглеводнів та шкідливий вплив від їх спалювання на навколишнє середовище, постійно зростає у країнах світ-системи, в тому числі і в Україні. При цьому слід враховувати, що за умови досягнення країнами периферії рівня використання енергоносіїв країнами центру світ-системи, людство очікує глобальна екологічна катастрофа. Разом із тим, навіть за умови збереження теперішньої різниці у використанні енергоносіїв загострення соціальних протиріч та поглиблення нелінійності розвитку країн периферії і центру світ-системи залишається неминучим. Це пов'язане, насамперед, зі значним технологічним відривом розвинутих країн світу від рівня розвитку країн, які розвиваються.

На початку XXI століття Єврокомісія прийняла цілу низку рішень про заходи щодо економії первинних енергоресурсів (Energy, 2017). Згідно з ними у країнах центру світ-системи планується переведення перевезень на великі відстані

на водний та залізничний транспорт замість автомобільних доріг. Окрім того, з метою економії первинних енергоресурсів та забезпечення екологічних заходів у країнах ЄС планується до 2050 року позбутися всіх автомобілів з бензиновими та дизельними двигунами, що підтверджується оптимістичними статистичними даними Світового банку (BP Statistical, 2017), які засвідчують, що за останні роки відбулося значне сповільнення рівня енергоспоживання у країнах ЄС.

Натомість уряд України планує досягти енергозбереження на рівні 9% порівняно з ситуацією у 2005-2009 роках до 2020 року. При цьому було імплементовано ключові європейські директиви у сфері енергоефективності і впроваджено новий ринок електроенергії у липні 2019 року (Про затвердження, 2018), а Розпорядженням Уряду затверджено план заходів з реалізації етапу «Реформування енергетичного сектору (до 2020 року)» Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність».

У країнах центру світ-системи щороку зростає обсяг коштів на освоєння відновлюваних джерел енергії (вітру, сонця, води, геотермальної енергії), розробляються новітні технології промислового та житлового будівництва, які орієнтуються на економію енергоресурсів (BP Statistical, 2018). При цьому в Україні половина електроенергії виробляється на атомних електростанціях, технологічні можливості яких не можуть забезпечити енергетичну потребу всієї країни під час зимових навантажень, а іноді і в період спекотних літніх.

Водночас в урядових колах українському суспільству пропонують заходи, які не відповідають технологіям Industry 4.0. Мається на увазі тривале обговорення і затягування щодо прийняття законопроектів реформування енергетичної сфери, виплата грошових субсидій на оплату вуглеводневих ресурсів малозабезпеченим, проведення утеплень будинків та інші заходи, які не пов'язані із новітніми нанотехнологіями та іншими досягненнями четвертої промислової революції. У 2020 році український уряд на угоду олігархам-власникам вугільних шахт пішов на безпрецедентний крок, який суперечить усім світовим практикам енергоефективності і модернізації, – зупинив деякі енергоблоки атомних електростанцій для того, щоб забезпечити ринок споживання дорогої електроенергії з вугільних ТЕС.

Якщо у глобальному просторі майже всі ТЕС у світі перейшли на споживання газового вугілля, більша частина теплових електростанцій України досі використовує вугілля-антрацит. Його основним постачальником була територія Донбасу, яка є окупованою на сьогоднішній день, що призвело до ввезення в країну дорогого імпортованого вугілля. Вугільна промисловість, отримана незалежною Україною у спадок від колишнього СРСР, завжди була збитковою та фінансувалася за рахунок дотацій з державного бюджету. Але необхідність реформування та модернізації вугільних шахт обумовлена не лише їх постійною збитковістю, а й соціальними виступами шахтарів, які працюють у надзвичайно важких, шкідливих та небезпечних для життя умовах, місяцями не отримуючи свою заробітну плату. Українському уряду слід припинити дотувати промислові активи другої індустріальної революції і направити ці кошти на перекваліфікацію шахтарів та створення для них нових робочих місць в індустріях четвертої технологічної революції. Однак дії українських урядовців останніх років лише засвідчують їх неспроможність усвідомити, що зростаюча експлуатація природних ресурсів веде Україну до зростання залежності від видобувної галузі та її монополізації олігархами, які зацікавлені лише в особистому збагаченні, а не у впровадженні новітніх технологій в економіці і різних сферах соціального життя. Численні аварії на шахтах, які часто призводять до десятків людських жертв, є результатом ганебної економії власників шахт на впровадженні новітніх технологічних досягнень.

Члени Римського клубу, серед яких науковці, громадські діячі та бізнесмени, ще у 1972 році у доповіді «Межі зростання» акцентували увагу на тому, що попит на продукти харчування та вуглеводні, особливо нафту і газ, на багато перевищує пропозицію (Пределы роста, 1991). З початком Industry 4.0 цей попит не зменшується, що підтверджувалося до останнього часу постійним зростанням цін на продукти харчування, газ, вугілля. Водночас додаткові доходи, які обумовлені високими цінами на продукти харчування, нафту і газ, в Україні спрямовуються не на розробку і впровадження новітніх технологій виробництва, а на збільшення обсягів споживання, насамперед, невеликим колом олігархату та їх оточення, виплати колосальних заробітних плат членам наглядових рад державних компаній, топ-

менеджменту цих компаній, суддям та іншим вищим чиновникам країни. Такий спосіб перерозподілу й так незначних доходів прирікає Україну на подальшу економічну та соціальну деградацію і падіння до рівня країн «четвертого світу».

Відтак четверта промислова (індустріальна) революція лише загострила значні протиріччя між рівнем розвитку економіки України і потребами модерного українського суспільства. Не зважаючи на поодинокі зразки використання новітніх біо- та нанотехнологій, впровадження в окремих галузях виробництва роботизованих систем, процеси діджиталізації та автоматизації деяких виробництв, українська економіка, як і раніше, залежить від використання газу, нафти і вугілля. В той час, як альтернативні види енергії, які, наприклад, отримані від використання сонячних панелей та вітрогенерації, не можуть на сучасному етапі розвитку вирішити проблему скорочення дефіциту енергії в Україні.

У зв'язку з цим доречно відмітити, що одним із найбільш затребуваних та актуальних досягнень четвертої індустріальної революції у всьому світі стане технологія отримання енергії за допомогою низькоенергетичних ядерних реакцій з використанням дешевої сировини. Така технологія дозволить виробляти велику кількість енергії, потрібної людству, без шкідливих відходів, а зниження вартості сприятиме її використанню не лише у промисловості, транспорті, побуті, а й у сферах робототехніки, створенні нових матеріалів, біо- та нанотехнологій, які є результатами четвертої індустріальної революції. Однак стрімке впровадження подібних технологій суперечить меркантильним інтересам деяких транснаціональних корпорацій та інституцій (як-от «Газпром», ОПЕК). Глобальна заміна одного виду енергії, дорожчого та екологічно небезпечнішого, на інший, дешевший і безпечніший, суперечить інтересам і потребам, насамперед, власників нафтових і газових родовищ.

При цьому спрямування додаткових доходів, які отримані за рахунок підвищення цін і тарифів, на задоволення постійно зростаючого споживчого попиту, спостерігається практично у всіх країнах світ-системи. В ситуації постійно зростаючого консьюмеризму сучасного суспільства зростаючий попит споживачів продукує нові фінансові механізми, які дозволяють швидко обслуговувати великі товарні обороти. У цьому контексті доцільним є звернення до трактування науковцем, лауреатом Нобелівської премії Р. Манделлем закону

Коперніка-Грешема («Переоцінені державою гроші витіснять з обігу гроші, які нею недооцінені») наступним чином «Погані гроші витісняють хороші, якщо вони обмінюються за однаковим курсом» (Mundell, 1998). Використання таких фінансових механізмів, коли кошти почали використовуватися для фінансових спекуляцій, а не для розвитку реальної економіки, у 2008 році стало одним із каталізаторів світової фінансової кризи, яку більшість країн напівпериферії та периферії, в тому числі Україна, не подолали й до 2020 року. Тому українське суспільство має усвідомлювати небезпеку, яка виникає за наявності великого розриву між постійно зростаючим попитом на новітні технології та низькою пропозицією ресурсно-технологічних можливостей у більшості країн периферії.

Ще у 2014 році, досліджуючи можливий вплив на Україну третьої промислової революції, український вчений Б. Данилишин зазначав: «Якщо Україна не хоче залишатися сировинним придатком світу, ми повинні радикально змінити ситуацію в металургійній галузі. У майбутньому світовій промисловості та інфраструктурі не потрібно буде стільки металу. Сучасні металургійні виробництва справляться із світовим попитом на нього. А відсталі неефективні підприємства помруть» (Данилишин, 2014). Така думка науковця повністю підтверджується ситуацією з експортом металопродукції, яка склалася в Україні за останні два роки.

Зокрема, з метою запровадження тимчасових захисних заходів Європейська комісія обмежила експорт в країни Європейського Союзу 11 видів української металопродукції, а по 17 видах у 2018 році було проведено розслідування (Commission, 2018). Серед продукції, на яку накладено обмеження: нержавіюча арматура, холоднокатані та гарячекатані листи, смуги, прутки, заготовки та інші види металопродукції. Перераховані види металопродукції жодним чином не відносяться до новітніх технологій (Kovtun, Ventsel, 2019). Водночас у країнах центру світ-системи саме завдяки застосуванню технологій, які є результатом впровадження досягнень четвертої індустріальної революції, замість важких металів використовують матеріали та деталі, які є значно економнішими та ефективнішими або надрукованими за допомогою 3D-принтерів.

За таких умов розвиток країн світ-системи тісно пов'язаний з конкурентоспроможністю, інноваційністю та продуктивністю. За рівнем конкурентоспроможності Україна у рейтингу «Global Competitiveness Index 2017–2018 Rankings» серед 137 країн та інших територій світу посідала 81 місце, піднявшись за 2017 рік з 85 місця (Індекс, 2018), проте уже за 2019 рік опустилась до 85 місця серед 141 країни (The Global, 2019). Виходячи із показників, які враховуються під час розрахунку індексу глобальної конкурентоспроможності, Україна належить до II-ї групи країн, у яких економічне зростання залежить від покращення ефективності ринків та рівня освіти. У той же час, наприклад, Польща, яка випереджає Україну на 48 позиції і займає 37 місце, належить до III-ї групи розвинутих країн, економічний розвиток яких залежить від рівня інновацій. Про значні перспективи зростання інноваційних індустрій в нашій країні вказує той факт, що в Україні обсяг експорту ІТ-індустрії, за підрахунками асоціації «ІТ-України», виріс з 3 млрд. дол. до 3,6 млрд. дол. у 2017 році (Кубраков, 2018). Проте, незважаючи на суттєве зростання технологічного експорту, Україна на сьогодні самостійно не може подолати відставання у науково-технологічному розвитку та перейти до швидкого використання технологій четвертої індустріальної революції.

Така ситуація є прямим наслідком структурної кризи соціального життя в Україні та низького рівня добробуту більшості її населення, що впливає на скорочення внутрішнього ринку споживання, а також створює перешкоди для повноцінного використання результатів Industry 4.0. Наслідком цього стало значне зростання міграційного потоку інтелектуальної еліти та молоді з України до країн центру, що призводить до стагнації наукової сфери та загальної соціальної і гуманітарної деградації українського суспільства.

Результати нашого дослідження засвідчують, що темпи впровадження технологій Industry 4.0 в Україні будуть визначатися обсягом достатньо незначних витрат державного бюджету на розвиток інноваційних технологій. Ця ситуація лише поглиблюватиметься внаслідок скорочення іноземних інвестицій в Україні внаслідок провалів декількох модернізаційних проектів двох останніх десятиліть та на фоні рецесії світової економіки в результаті пандемії COVID-19. Значною мірою Україна може лише частково впроваджувати новітні технології за рахунок впровадження

ефективного контролю за споживанням енергоносіїв, економічного обґрунтування тарифів, ефективності управління економічними і технологічними процесами та енергетичної освіти українського суспільства, а також державної підтримки та інвестицій у розвиток науки і освіти. Однак, за останні 7 років у структурі вартості кінцевої продукції (ВВП), яка вироблена в Україні, питома вага професійної, наукової та технічної діяльності становить вкрай незначний відсоток (Таблиця 2).

Таблиця 2

Аналіз структури валового внутрішнього продукту України¹

	2014 Рік	2015 рік	2016 рік	2017 Рік	2018 рік	2019 рік	2020 рік
ВВП, трлн. грн.	1, 59	1,99	2,39	2,98	3,56	3, 97	4,19
Зокрема:							
Сільське, лісове та рибне господарство, трлн. грн.	0,16	0,24	0,28	0,3	0,36	0,36	0,39
Питома вага продукції сільського, лісового та рибного господарства у ВВП, %	10,06	12,06	11,72	10,07	10,11	9,06	9,31
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів, трлн. грн.	0,08	0,1	0,13	0,18	0,21	0,22	0,19
Питома вага добувної промисловості і розроблено кар'єрів у ВВП, %	5,03	5,03	5,44	6,04	5,9	5,54	4,53
Професійна, наукова та технічна діяльність, трлн. грн.	0,05	0,06	0,07	0,09	0,11	0,14	0,14
Питома вага професійної, наукової та технічної діяльності у ВВП, %	3,14	3,02	2,93	3,02	3,09	3,52	3,34

Джерело: сформовано автором за даними (Національні рахунки, 2021).

Фактично за 2014-2020 роки сукупна частка сільськогосподарського комплексу та видобувної галузі у ВВП України становила 15-13,84 %. При цьому в Україні наявна висока імпортозалежність від постачання сучасних машин, обладнання, комп'ютерів, новітніх гаджетів та іншої оргтехніки. Українські підприємства, які не володіють новітніми технологіями, виявилися не

¹ Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

конкурентоздатними не лише на зовнішньому, а й внутрішньому ринках, що призвело до зростання безробіття в Україні. За останні 8 років рівень безробіття в нашій країні зріс із 7,7 % (з врахуванням територій Криму, Севастополя та частини Донбасу) до 9,9 % (без урахування територій Криму, Севастополя, частини Донбасу) (Рівень, 2019), а за даними експертів ООН Україна входить до списку країн, у яких кількість мігрантів становить від 2,5 до 5,0 млн. людей (International, 2017). При цьому на фоні рецесії світової економіки в результаті пандемії COVID-19 в Україні за січень-квітень 2020 року у порівнянні з аналогічним періодом 2019 року темпи безробіття становлять 118 %, а станом на 1 травня 2020 року – 146,8 % (Ситуація, 2020; Ситуація, 2021). Станом на 1 квітня 2021 року кількість осіб, які мають статус безробітного, зросла до 449,7 тис. осіб, а темпи зростання за відповідний період становлять 128,7 % (Ситуація, 2020; Ситуація, 2021). Тому без вагомих іноземних інвестицій, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств, а, отже, і скорочення чисельності безробітних, здійснити перехід українському суспільству до використання технологій Industry 4.0 буде вкрай важко. Водночас частка професійної, наукової та технічної діяльності у ВВП за 2014-2018 роки майже не перевищувала 3 %, у 2019 році зросла на 0,5 %, проте за 2020 рік знову скоротилася (Таблиця 2). А наявність власних природних ресурсів України, яка мала б бути перевагою у розвитку українського суспільства, стала перешкодою для соціально-економічного та науково-технологічного прогресу, оскільки зробила українську економіку орієнтованою на сировинний світовий ринок. Отже, сталий розвиток України в умовах суспільної транзитивності і переходу до Industry 4.0 потребує переорієнтації макроекономічної політики у сторону збільшення обсягів переробної промисловості, власного високотехнологічного виробництва, і, як наслідок – потреби покращання фінансування тих сфер, що забезпечують розвиток науки, освіти та новітніх інноваційних технологій.

Суголосну позицію у контексті цього висловлює український філософ С. Дацюк, який зазначає: «Постіндустріальні сфери економіки в Україні нерозвинені. Інноваційна економіка прямує до нуля. Наука та винахідництво фактично знищені.

Тобто Україна у найближчій перспективі не може перейти до збільшення сукупної вартості своєї економіки, тому що її правлячий клас не усвідомлює цієї проблеми, не ставить її, а отже і не збирається вирішувати» (Дацюк, 2017). Тому через ігнорування сучасною українською політичною псевдоелітою суспільних інтересів, її корумпованість, безвідповідальність і безконтрольність, бажання до особистого збагачення, українське суспільство потрапило до пастки бідності. Натомість спроби впровадження в нашій державі досягнень четвертої індустріальної революції значною мірою лише поглиблюють технологічну і соціальну прірву між Україною та країнами центру світ-системи, практично залишивши її серед країн периферії.

Суперечливість впливу четвертої індустріальної революції на розвиток України, як однієї з країн, що розвиваються, вкладається у загальну парадигму зростання нерівномірності та нелінійності у розвитку країн периферії і центру світ-системи в останні десятиліття. Впродовж останнього десятиліття у межах світ-системи простежується чітка тенденція трансформації переважно лінійних зв'язків між фінансовими і торговельними центрами країн центру у складні нелінійні економічні, торговельні відносини між ТНК, вузькопрофільними великими і багатoproфільними-універсальними малими приватними структурами не лише країн ядра, напівпериферії, а й периферії. У контексті цього перед Україною відкриваються можливості через підприємства середнього та малого бізнесу, які використовуватимуть новітні технології, ІТ-технології та цифрові досягнення у засобах зв'язку і транспорту, перейти до якісно нового науково-технологічного рівня. Проте для цього українському суспільству потрібно подолати корупцію, яка чинить тиск на розвиток малого і середнього бізнесу, та здійснити заходи деолігархізації та демонополізації практично усіх галузей української економіки.

Як вже зазначалося у підрозділі 2.1 впровадження результатів Industry 4.0, поряд із значними технологічними та економічними досягненнями навіть у розвинутих країнах світу, містить серйозні соціальні загрози і соціальні ризики, які полягають у втраті робочих місць для низькокваліфікованих працівників не лише в Україні, а й в країнах центру світ-системи. Американські науковці Е. Брінолсфссон та Е. Макафі у своїх дослідженнях щодо автоматизації людської діяльності зазначають, що саме звичайні робітники відчують на собі основний

тягар змін (Brynjolfsson and others, 2014). Соціальні наслідки Industry 4.0 викликають суттєві перестороги та занепокоєння щодо небезпеки суспільних вибухів та поглиблення соціальної нерівності і нелінійності.

Значною мірою від впровадження результатів Industry 4.0 користь і перевагу отримає найбагатша та найбільш інтелектуальна частина українського суспільства, яка зможе скористатися результатами роботизації і діджиталізації, а також новітніми технологіями з використанням композитів, які зменшують потребу сировинного виробництва та є значно витривалішими, що підвищує роль біо- та нанотехнологій. Проте малокваліфікованим працівникам впровадження досягнень четвертої індустріальної революції загрожує втрата робочих місць та перманентним пошуком роботи. Тому масове зростання безробіття, яке є одним з ключових негативних результатів впровадження Industry 4.0, призводить до поглиблення соціально-матеріальної нерівності та зростання нелінійності розвитку українського суспільства, породжуючи цілі класи «зайвих людей».

Як слушно зазначає українська дослідниця Н. Ковтун, у соціально-економічному житті постіндустріального суспільства зайвою виявилася не лише індустрія застарілих фабрик, заводів і цілих міст (Детройт, Клермонт, Ордос, Сан Жі, Фамагуста, Хуейчжоу), а й цілі соціальні верстви прекаріату. Внаслідок «четвертої технологічної революції» до категорії прекаріату почали належати не тільки звільнені робітники заводів і фабрик, а й значна частина представників сфер освіти і культури. Означені тенденції уповні простежуються і в сучасному українському суспільстві» (Ковтун, 2017). В Україні така ситуація посилюється не лише економічними, а й соціально-політичними проблемами, оскільки представники прекаріату, які не мають постійного місця роботи, стають малокваліфікованими робітниками без можливості навчання та перекваліфікації, кар'єрного зростання, з низьким рівнем оплати праці, що призводить до подальшої деградації українського суспільства та міграції найбільш активної частини населення нашої держави.

Впровадження технологій четвертої промислової революції при соціальній невизначеності в українському суспільстві ставить перед національним урядом нагальну потребу в формуванні середнього класу. Українські науковці звертають увагу на те,

що сприятливими факторами для у процесі формування нового середнього класу в Україні має стати високий освітній рівень її громадян, значна кількість українських трудових мігрантів, які мають досвід роботи у країнах центру світ-системи та виявляють здатність до активної діяльній життєвої позиції (Ковтун та ін., 2020). Проте впродовж останніх десятиліть держава залишається неспроможною виконувати функцію щодо створення умов для формування нового середнього класу в Україні.

У контексті цього слушними видаються міркування українського філософа М. Степико про те, що «...на тлі зовнішньої агресії значно посилюється роль національної еліти загалом». Науковець зазначає, що саме від компетенції фахівців, які зможуть подолати парадоксальний статус «багатої країни бідних людей», позбутися фантастичного вміння «ніколи не втрачати шанс втратити шанс» і при цьому працювати за європейськими нормативами та стандартами, буде залежати доля України, її цивілізаційний вибір і самодостатність (Степико, 2015). Водночас соціальні проблеми України поглиблюються й тим, що за умови суцільної бідності значної частини населення, демократичні і соціальні права та гарантії громадян зазнають руйнації, що у свою чергу призводить до еміграції значної частини населення, насамперед, висококваліфікованих спеціалістів, до багатших країн світ-системи.

У зв'язку з цим слід зауважити, що більшість філософів, політологів, соціологів та економістів, які займалися проблематикою впливу Industry 4.0, визнавали суперечливий вплив стрімкого впровадження новітніх інноваційних технологій на розвиток, реформування і модернізацію соціально-економічних систем. Відтак, К. Шваб визначив ключовий критерій впровадження Industry 4.0: упровадження досягнень четвертої індустріальної революції має забезпечити, насамперед, досягнення сталого економічного зростання, підвищити суспільний добробут, продовжити тривалість життя, подолати голод і хвороби, стимулювати соціальну злагоду, сприяти реалізації потенціалу у сфері зміцнення демократії, прав людини, миру та стабільності (Шваб, 2016). На підставі цього, в українському суспільстві впровадження результатів четвертої індустріальної революції має базуватися на поєднанні соціальних потреб з фізичними, технологічними, інформаційними ресурсами, нано- і біотехнологіями та розвитком альтернативної енергетики, а

також на врахуванні інтересів і потреб усього суспільства, на узгодженні інтересів конкретної людини і держави, людини і підприємця, підприємця і держави.

На сьогодні соціальні ризики в усьому світі загострюються через пандемію, зумовлену коронавірусною інфекцією COVID-19, що особливо впливає на стан України, яка залежна не лише від загальносвітових тенденцій та політичних подій, але й від міжнародної матеріальної та фінансової підтримки. Обмеження, які введенні з метою запобігання поширенню вірусу, суттєво змінили напрями глобальної економіки, особливо в країнах з відкритою ринковою економікою, а також призвели до соціальних змін у житті населення. Соціальні, культурні та економічні наслідки пандемії в Україні, як і у всьому світі, досить важко спрогнозувати. На сьогодні роботодавці в Україні практично не приймають на роботу нових людей, а своїх працівників переводять на неповний робочий день, відправляють у відпустки або оголошують простій. Це призводить до постійного зростання безробіття. За даними Державного центру безробіття за період карантину (з 12 березня по 30 квітня 2020 року) зареєстровано 156 тисяч безробітних, станом на 1 квітня 2021 року кількість осіб, які мають статус безробітних становить 449,7 тис. (Ситуація, 2021). В першу чергу впровадження карантинних заходів вплинуло на малий та середній бізнес, який не витримує його умов. За прогнозами експертів Українського інститут майбутнього, якщо карантин буде продовжено по липень 2020 року, то за два квартали 2020 року 1,7 млн. українців втратять роботу (Амелін та ін., 2020). Хоча за статистичними даними такі прогнози не виправдались, офіційних даних щодо усіх осіб, які залишилися без джерел доходу в Україні не встановлено.

Така статистика прогнозується не лише в країнах периферії світ-системи, а й в найбагатших країнах. За прогнозами Міжнародної організації праці близько 1,6 млрд. людей у світі залишаться безробітними (ІЛО, 2020). При цьому успіх у подоланні навантаження, яке зростає у сфері охорони здоров'я у зв'язку з запобіганням поширенню коронавірусної інфекції, залежить від добробуту населення та стану економіки в цілому, який, проте, постійно погіршується.

У багатьох країнах світу (Великобританія, Німеччина, Італія, Нідерланди) ще для подолання наслідків фінансової кризи 2008 року було запроваджено надання державних субсидій підприємствам, які скорочували тривалість робочого часу, а

не звільняли працівників. У Фінляндії в 2017-2018 роках було запроваджено постійну щомісячну виплату доходу 2 тис. безробітних громадян, які навіть після працевлаштування не втрачали цієї допомоги (Унжурі, 2017). З початком карантинних заходів концепція надання гарантованого базового доходу набула нової актуальності, у країнах центру та напівпериферії (США, Іспанія, Індія) опрацьовують варіанти надання прямої допомоги своїм найбіднішим громадянам. Крім того надання такої державної підтримки може вирішити проблему і технологічного безробіття, яке є результатом інновацій Industry 4.0. З одного боку для України запровадження гарантованого базового доходу може стати не лише боротьбою з бідністю, а й кроком до створення нового українського суспільства. Додатковий дохід, який зберігається, буде стимулом для пошуку роботи з метою збільшення доходів, а свідомий вибір нової роботи – стимулом для розвитку економіки. Крім того отримання додаткового доходу сприятиме підвищенню купівельної спроможності населення та подоланню економічної нерівності. Проте з іншого боку виплата гарантованого базового доходу може скоротити не лише бюджетні видатки на галузі освіти, науки, охорони здоров'я, соціального захисту і забезпечення, а й вивести значний обсяг коштів з виробництва та зменшити інвестиції, які здійснюються за їх рахунок. А за умови, коли гарантований базовий дохід буде виплачуватися на рівні допомоги по безробіттю або вищому, існує загроза, що люди взагалі не захочуть працювати, тоді працююче населення буде утримувати непрацююче, що загострює проблематику справедливості механізму таких виплат. Звісно реалізація концепції базового гарантованого доходу потребує величезних коштів, а в умовах сучасної політичної ситуації та економічної кризи в Україні це є проблематичним, як і в багатьох країнах напівпериферії та країнах периферії світ-системи.

Загалом впровадження результатів Industry 4.0 у сфері технологічних інновацій зумовлюють стрімкі і часто болісні зміни в усіх сферах життя українського суспільства. Однак на рівні законодавства в Україні досі не знайшли вирішення такі суспільно важливі проблеми, як необхідність впровадження вільного підприємництва і конкуренції, які були характерні ще для першої промислової революції. При цьому переважна кількість великих українських підприємств перебуває

технологічно на рівні другої промислової (технологічної) революції. Саме ці обставини є ключовими перешкодами для успішного подолання Україною бар'єру перед четвертою індустріальною революцією та поглиблюють нелінійність і непрогнозованість розвитку сучасного українського суспільства. Отже, без вагомих державних та іноземних інвестицій, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств, а, отже, і скорочення чисельності безробітних, подолати нові виклики, пов'язані із боротьбою з пандемією COVID-19 та здійснити перехід українському суспільству до використання технологій Industry 4.0 буде вкрай важко.

3.2. Зовнішньополітичні чинники нелінійності розвитку українського суспільства в ситуації транзитивності сучасного глобалізованого простору

За останні десятиліття у структурі глобальної світ-системи відбулися кардинальні зміни, до яких призвела руйнація «старих» геополітичних структур та утворення нових держав, насамперед, на пострадянському просторі. Україна, отримавши незалежність, почала розбудовувати нову концепцію міжнародних відносин та національної безпеки. При цьому розвиток сучасного українського суспільства в умовах незалежності значною мірою визначається тим фактом, що Україна впродовж останніх десятиліть так і не змогла самостійно обирати свою внутрішню та зовнішню політику. Тому перед українським суспільством, при створенні нової доктрини міжнародних відносин для успішного соціального та економічного розвитку і руху до країн центру світ-систем, постала проблема жорсткого вибору – або орієнтації на Російську Федерацію, або орієнтації на зв'язки із країнами центру світ-системи, які потенційно можуть сприяти пришвидшеній модернізації.

Для українського суспільства це питання є одним із найактуальніших, оскільки воно прагне змін і реформ з метою перебудови соціальної, політичної та економічної сфери країни, які допоможуть Україні стати незалежним суб'єктом міжнародних відносин. У суспільствах перехідного типу, до яких належить і український соціум, вплив зовнішніх соціально-політичних чинників залишається одним із основних чинників протиріч і зіткнень у суспільстві. Водночас в умовах наростаючих глобалізаційних чинників саме від успішного розвитку

взаємовідносин із міжнародними організаціями та з різними країнами світової системи залежить майбутнє українського суспільства. Відтак вивчення питання впливу зовнішніх чинників та міжнародних організацій на розвиток українського суспільства, побудову нової концепції міжнародної політики, яка не буде відірвана від світових процесів і матиме в основі національні, а не ідеологічні пріоритети, відповідно до найпрогресивніших принципів вільного демократичного суспільства, потребує глибокого вивчення та філософського осмислення.

Дослідженню проблематики впливу міжнародних акторів на розвиток суспільства присвячені праці багатьох науковців, серед яких філософи, політологи, соціологи, економісти, правознавці, історики та ін. Філософські аналізи відносин між різними державами знайшли своє відображення у працях Фукідіда, Платона, Аристотеля, Н. Макіавеллі, К. Маркса, Ф. Броделя, І. Валлерстайна, Л. Гумільова, Г. Моргентау, М. Каплана, Дж. Найя, А. Тойнбі, С. Гантінгтона, Ф. Фукуяма та ін. Водночас проблематика впливу міжнародних акторів на нелінійність розвитку сучасного українського суспільства знайшла відображення і в українській науковій парадигмі. Зокрема, проблематиці відносин з міжнародними організаціями, філософському та політологічному осмисленню процесів зовнішньополітичної діяльності України присвячені праці Є. Бистрицького, М. Бойченка, Б. Гаврилишина, С. Дацюка, Б. Глотова, Б. Зажигаєва, Н. Ковтун, М. Козловця, В. Кононенка, О. Корха, М. Левківського, В. Мандрагелі, Ю. Павленка, О. Поліщук, М. Поповича, С. Ратушного, П. Сауха та ін.

Значущість суспільних інтересів у контексті розвитку держави підкреслював ще Демокрит, наголошуючи, що інтереси держави необхідно ставити вище будь чого іншого, зауважуючи, що нікому не можна застосовувати силу проти справедливості і для власної вигоди проти загального блага (Антологія, 1997). Виходячи з цього, досягнення суспільного блага і забезпечення сталого розвитку завбачує орієнтацію на державні (полісні) інтереси. Останні революційні події в Україні вказують на прагнення українського суспільства долучитися до загальноцивілізаційних процесів і стати частиною світового демократичного суспільства.

Розвиток міжнародних соціально-політичних відносин України залежить від їх специфіки, яка полягає в тому, що вони відбуваються безпосередньо між державами та міжнародними організаціями, і виникати або реалізуватися без одного із міжнародних акторів не можуть. У таких відносинах суспільство має опиратися не лише на міжнародне законодавство, але і на моральні принципи і норми, які походять із міжнародного спілкування. Проте останні події, які відбуваються в країнах периферії світ-системи та в Україні зокрема показують, що імморалізм стає непередбачуваним за своїми наслідками та носить загрозливий характер для всього людства, а досягнення мети може провокувати використання неправових засобів.

Утім у ситуації глобальної соціальної транзитивності розвиток будь-якого суспільства залежить від якісного впливу домінуючих чинників зовнішніх дій. Свого часу британський філософ та історик А. Тойнбі зазначав про те, що розгортається вражаюча і всеосяжна експансія західного світу, а людство вперше за всю історію зіткнулось із ситуацією, коли одне суспільство поширило свій вплив практично на всю заселену поверхню Землі. На думку вченого в історії ще не було більших контрастів, ніж у наші дні, «...коли ці інші цивілізації вважали за краще триматися своїх постійних кордонів, західна цивілізація нестримно розширюється, не знаючи меж своїм прагненням, вона стала стукати в усі двері, зламувати всі перепони і прориватися в самі замкнуті фортеці» (Тойнбі, 1996). Тому перед українським суспільством постає завдання щодо ефективної адаптації в умовах нової геополітичної реальності. Проте за останні роки проблематично відмітити особливі досягнення на шляху інтеграції нашої держави до єдиного економічного, політичного і безпекового європейського простору.

На міжнародному рівні країни ЄС висловлюють занепокоєння щодо військових дій на Сході України, анексії Криму та заявляють про постійну підтримку України, але у внутрішніх відносинах не готові пожертвувати власними економічними інтересами, які пов'язані, наприклад, із будівництвом «Північного потоку – 2» або з пропозицією про зміни у процедурі накладання санкцій, які планували прийняти на засіданні Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) у квітні 2019 року, або повернення РФ до ПАРЄ у червні 2019

року через лобіювання російських інтересів окремими європейськими політиками, які запевняють, що відстоюють фінансові та економічні інтереси своїх країн.

Відтак проблема подвійних стандартів у ставленні до нашої держави на міжнародній арені набуває все більш складного характеру. При цьому виникає закономірне питання, чи можуть міжнародні інституції пожертвувати інтересами українського суспільства, українських підприємців або інших соціальних груп заради благополуччя більшої частини загальнодемократичної світової спільноти, за інтереси якої вони також несуть моральну відповідальність. Красномовними у контексті цього є події, які відбулися в Керченській протоці у листопаді 2018 року. Вони засвідчили, що міжнародні актори не готові активно виступати на захист українських інтересів, заявляючи не про російську агресію, а лише про конфлікт або інцидент, для вирішення якого потрібно проводити зустрічі на рівні Нормандського формату. Водночас більшість міжнародних інституцій або держав не зацікавлені у прямій конфронтації відносин із Росією та прагнуть захистити свої інтереси. Наприклад, Турецька Республіка, висловлюючи підтримку Україні, водночас не підтримала пропозицію перекриття Босфорської протоки для кораблів Росії, оскільки саме по її проєкту будується АЕС «Аккуя», та газовий «Турецький потік», така ж позиція Німеччини та Франції. Для цих та інших країн Україна не є сильним міжнародним актором, який може надати компенсацію за потенційні фінансові втрати, допомогти у вирішенні національних проблем, гарантувати збереження їхніх інтересів у політичних та економічних питаннях.

Враховуючи події у Керченській протоці та постійне зростання прямого втручання російських військових на території України, міжнародні організації, зокрема Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), країни Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору (НАТО) мали б розглянути питання про посилення нагляду та подальшого моніторингу ситуації в Азовському морі, введення миротворчої місії на всі, захоплені Росією, території, надання додаткової зброї, військової та військово-морської техніки Україні. Проте вищезазначені міжнародні організації переважно акцентують увагу на необхідності врегулювання збройного конфлікту України з Росією

шляхом проведення переговорів у Норманському форматі та виконання Мінських домовленостей. При цьому в результаті збройної агресії Російської Федерації в Україні загинули близько 10 тис. осіб, які включають 298 пасажирів рейсу МН17, були пораненими 23,5 тис. осіб (10 фактів, 2019). А на окупованій території України панують репресії, залякування, систематично порушуються права і свободи громадян, що було засуджено Резолюціями Генеральної асамблеї ООН за 2016-2019 роки «Ситуація з правами людини в АР Крим та місті Севастополь (Україна)».

Разом із тим тривале затягування процесу вирішення збройного конфлікту призводить до соціального й економічного відставання України від розвинутих країн світу та подальшого поглиблення нелінійності її суспільного розвитку в умовах глобалізації. Однією із причин суспільної нелінійності в Україні, яка пов'язана із зовнішньою військовою агресією РФ, є безпрецедентне зростання кількості внутрішньо переміщених осіб, що стало найбільшою гуманітарною кризою українського суспільства. Міністерством соціальної політики України за 7 років військово-збройного конфлікту обліковано 1 469, 7 тис. внутрішньо переміщених осіб (Внутрішньо, 2021). При цьому проблеми соціальної адаптації, правового захисту та соціалізації внутрішньо переміщених осіб в Україні набули не лише масового, а й світового характеру. Причинами поглиблення таких проблем стали недосконала процедура юридичної реєстрації, незабезпечення житлом, неможливість отримання освіти, зокрема дітей з особливими потребами та у дитячих садках, не надання послуг з охорони здоров'я та соціального забезпечення. При цьому збройний конфлікт на Сході України та анексія території АР Крим призвели до вимушеної зовнішньої міграції, яка пов'язана як з вимушеним переселенням так і з посиленням економічної кризи через збройну агресію Росії, наслідками якої стали зростання рівня бідності та безробіття серед вимушено переселених осіб. Ситуація, коли біженці з тимчасово окупованих територій не мають можливості знайти роботу на новому місці проживання за фахом або пройти перекваліфікацію, а тому втрачають засоби матеріального забезпечення та житло для своєї родини, призводить до зростання міграційних потоків до країн центру.

У контексті нашого дослідження слід відмітити, що, хоча країни Заходу демонструють підтримку Україні у дотриманні міжнародних прав проти військової агресії Росії, вони не усвідомили до кінця спектр її загроз та наслідків. Наприклад, у квітні 2019 року у Франції (м. Сен-Мало) міністри закордонних справ Великої 7/8 уклали Комюніке міністрів закордонних справ, у якому зазначили, що зі сторони країн, які вони представляють, підтверджують незмінну підтримку суверенітету України, незалежності та територіальної цілісності в межах кордонів, які визнані на міжнародному рівні (Foreign, 2019). Вказана норма включає невизнання претензій РФ до анексованої території АР Крим. І хоча міжнародна спільнота повністю підтримує Україну та визнає дії Росії порушенням міжнародного права та висловлює крайню турботу щодо її дій в Керченській протоці проти нашої держави, українських кораблів і військово-морських сил, у Комюніке закликають до поваги норм міжнародного права, стриманості та запобігання подальшій ескалації. При цьому представники Великої 7/8, зазначаючи про свою повну підтримку зусиллям України у Нормандському форматі та Організації з безпеки та співробітництва в Європі для вирішення військового конфлікту на Сході Європи, висловлюють переконання: «... єдиний спосіб досягнення мирного і сталого вирішення проблеми конфлікту здійснюється шляхом повної реалізації сторонами своїх Мінських зобов'язань з метою відновлення територіальної цілісності України» (Foreign, 2019). Відтак міжнародна спільнота й надалі висловлює занепокоєння діями Росії на Сході України та погрожує посилити санкції, якщо РФ не виконає Мінські зобов'язання, але до кардинальних змін у вирішенні військового конфлікту країну-агресора це не спонукає, що призводить до людських втрат та поглиблює кризові явища у розвитку українського суспільства.

В умовах суспільної транзитивності, яка ускладнюється негативними наслідками військово-політичних відносин, українці все більше віддаляються від європейських соціальних, економічних та безпекових стандартів. У світовому рейтингу процвітання, який щороку формує Британський аналітичний центр Legatum Institute за результатами опитування населення та звітними даними Організації Об'єднаних Націй (ООН), Світового банку (СБ), Організації економічного співробітництва та розвитку, Світової організації торгівлі (СОТ) та інших

міжнародних неурядових організацій Україна у 2020 році зайняла 92 позицію (The Legatum, 2020). Хоча Україна виконує більшість вимог, які перед нею ставлять міжнародні фінансові організації, одночасно нарощуючи обсяги кредитів та запозичень, за показниками, що формують рейтинг процвітання країн, зокрема, за рівнем економічного розвитку, підприємництва, управління державою, освіти, забезпечення охорони здоров'я, національної безпеки, особистісних свобод та соціального капіталу і стану екології, наша держава за роки існування рейтингу опустилася на 33 позиції (The Legatum, 2020; Now, 2021). Показники, які враховуються при визначенні індексу процвітання, вказують на те, яким чином суспільство пододало бідність, описуючи умови, які необхідні для його процвітання. Для українського суспільства проблемними залишаються політичне і правове середовище в державі, якість життя населення, рівень сприйняття корупції у соціальних сферах, що ускладнює процес інтеграції нашої держави до єдиного економічного, політичного і безпекового європростору та поглиблює нелінійність розвитку зовнішніх зв'язків України.

При цьому якість життя українського населення і далі погіршується, а у сусідніх країнах вона зростає. І якщо за індексом процвітання за 2020 рік Україна посіла 92 місце, то наші західні сусіди займають набагато кращі позиції: Польща – 36, Угорщина – 46 (The Legatum, 2020), тобто рівень життя населення України майже в 3 рази гірший, ніж у Польщі, та в 2 – ніж в Угорщині (Додаток 3). На жаль українське суспільство відстає й по інших показниках. Наприклад, по індексу демократії серед 167 країн світу Україна за 2020 рік зайняла 79 місце, зберігаючи статут «гібридної демократії» з 2011 року, водночас сусідні Польща та Угорщина займають 50 та 55 місця відповідно, маючи статус «неповної демократії» (Democracy, 2020) (Додаток 4). По індексу сприйняття корупції за 2020 рік серед 179 країн Україна посіла 123 місце, при цьому Польща займає 45, а Угорщина – 69 місця (Corruption, 2020) (Додаток 5). Водночас розмір мінімальної заробітної плати за 2020 рік в Україні значно менший і становить близько 180 євро, ніж у Польщі та Угорщині – 645 та 442 євро відповідно (Disparities, 2021). Можливо саме таке відставання є причиною і великої трудової міграції українського населення до країн ЄС, зокрема Польщі та Угорщини, і бажання угорців, які

проживають у Закарпатській області, отримувати не лише фінансову та матеріальну допомогу від Угорщини, а й паспорти громадян ЄС.

Влада Угорщини, спростивши з 2010 року процедуру отримання паспортів для етнічних угорців, з одного боку отримала додатковий електорат на виборах з українських угорців, які її підтримали через висловлювання щодо захисту прав угорської нацменшини в Україні. А з іншого – проблему щодо утримання їх на території Угорщини у разі трудової міграції, оскільки українські угорці, які в пошуках роботи та матеріального добробуту виїжджають з України, не обов'язково емігрують до Угорщини. Отримання таких документів у подальшому дозволяє українським угорцям емігрувати в інші країни Європейського Союзу. Зі сторони угорської влади стимулювання трудової міграції та виїду на навчання ведеться тривалий час, новий поштовх воно отримало після відкриття можливості отримати угорський паспорт. Проте прагнення етнічних угорців до переїзду у багатшу Угорщину виключає їх із процесу активної трансформації в українському суспільстві. А для українського соціуму подальше небажання влади вживати заходів для подолання відтоку кваліфікованої робочої сили, покращення рівня життя населення, боротьби з корупцією призведе не лише до економічного падіння, а й до демографічної кризи.

Формування зовнішньополітичного курсу Угорщини щодо України вказує на так звану «м'яку» експансію Закарпаття, коли угорська влада, використовуючи складне соціально-економічне становище та незадоволення діями нинішньої влади в українському суспільстві, прагне встановити власні цінності в Закарпатській області через надання дотацій медичним працівникам, відкриття угорських закладів вищої освіти, виплату стипендій студентам та доплат вчителям, які викладають угорську мову. При цьому Угорщина робить заяви про те, що етнічні угорці мають право як на автономію, так і на подвійне громадянство, що в умовах транзитивності українського суспільства містить загрози державному суверенітету. Крім того угорська влада постійно послаблювала можливості інтегрування закарпатських угорців до угорського соціуму, приховуючи це за фінансовою підтримкою, прагненням до збереження угорської нацменшини, її культури та мови.

Ситуація загострилася, коли влада Угорщини почала блокувати євроінтеграцію українського суспільства та саміти Україна-НАТО, мотивуючи свої дії

«антиугорською» політикою, яку нібито проводить український Уряд. Такі дії особливо посилилися у 2017 році після прийняття Закону України «Про освіту», яким українську мову було закріплено мовою освітньої діяльності в закладах освіти (Про, 2017), що особливо обурило угорську владу. Саме через впровадження експериментів з безкоштовного вивчення угорської мови та програм підтримки угорськомовних закладів освіти, засобів масової інформації уряд Угорщини прагне знайти та залучити в свою країну кваліфікованих працівників, додатковий електорат, проте це призводить до нестабільності та суперечливості в суспільстві. Хоча на сьогодні українсько-угорські суперечки вийшли далеко за межі мовних проблем, саме вони залишаються в основі конфлікту, а заклики Угорщини до створення автономій угорських нацменшин в Україні та в інших країнах ЄС без збереження мовних прав не мають вагомого значення. Тому для угорської влади вивчення угорської мови етнічними уграми залишається пріоритетним питанням не лише в Україні. Але, як вважає угорська філософ Ч. Фединець політика Угорщини полягає в самозбереженні країни і нації, як культурної нації, тобто всіх угорців, де б у світі вони не жили. Відтак в Угорщині існує проєкт «культурної нації», але, на думку науковця, в цьому немає ніякого сепаратизму (Будапешт, 2020). Звісно Угорщина, закликаючи до створення автономій угорських нацменшим, здійснити захоплення цих територій таким чином як це зробила РФ в анексованому Криму та на Сході України не планує. Вона є членом ЄС та НАТО, статuti яких захищають території тих країн, в яких проживають етнічні угорці, крім України. При цьому дії окремих угорських політиків вказують на їхнє бажання перевести питання національної самоідентифікації в угорську державну ідентичність, що сприяло б, на їхню думку, відродженню Великої Угорщини.

Не зважаючи на критику та зауваження угорської влади, на сьогодні представники всіх нацменшин, які проживають в Україні, в тому числі і угорці, мають можливість у родині та в початковій школі вивчати рідну мову, що гарантовано їм українським законодавством. Вивчення української мови має допомогти їхній повноформатній інтеграції в українське суспільство. А відстоювання на міжнародному рівні питання обов'язкового вивчення в закладах загальної середньої освіти та вільного володіння українською мовою в Україні

набуває для українського суспільства нового значення, а саме утвердження способу реалізації України в міжнародних відносинах.

Власне найбільшого розголосу питання автономії та мовних прав угорців на Закарпатті набуло саме після анексії АРК та військових дій на Сході України РФ, коли про бажання відокремлення заговорили в російських засобах масової інформації. В умовах транзитивності українського суспільства дестабілізація ситуації в Закарпатській області зі сторони Угорщини та Росії призводить до загострення зовнішніх відносин та потребує виваженого підходу до розв'язання питання мови та національних цінностей.

На думку українського науковця М. Бойченка ефективна реальна політика можлива сьогодні через використання м'якої сили, а не через використання окремих політичних елементів. Вчений вважає, що експлуатація культури і мови для воєнних цілей призведе до їх занепаду, тому альтернативою є використання військової сили лише з метою оборони, як офіційної військової доктрини не лише демократичних, а й сучасних цивілізованих країн, а досягнення економіки, політики, науки, мистецтва привертають до себе увагу та бажання їх прийняти, придбати, будь яким чином долучитися до них (Бойченко, 2019). Складна геополітична ситуація, в яку потрапила Україна через російську збройну агресію та непорозуміння з окремими західними сусідніми країнами, зробило слабким та вразливим українське суспільство у зовнішніх відносинах і з Республікою Польщею. Зокрема у сучасних українсько-польських відносинах гостро стала проблема інтерпретації спільної історії.

Польська влада, користуючись негативними наслідками військово-політичних відносин в українському суспільстві, поширює версію про те, що український національно-визвольний рух при нацистській Німеччині був спрямований проти мирного населення та мав виключно колаборантський характер. Особливу увагу приділяють Волинським подіям Другої світової війни, які Польський Сейм у 2016 році визнав геноцидом, прийнявши резолюцію «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА». Польська влада, докладаючи значних зусиль, добивається визнання Волинської трагедії на міжнародному рівні «геноцидом», а прийняття відповідної резолюції стало результатом не лише довготривалої антиукраїнської кампанії у Польщі, а й Росії,

якій вигідно засудження українського національно-визвольного руху. На сьогодні ухвалена Польським Сеймом резолюція дає підстави дискредитувати боротьбу українців за незалежність та проектувати на сучасне українське суспільство образ винуватців Волинської різни, вимагаючи покаяння, вибачень та зміни історичної політики для Польщі. Натомість в українському суспільстві сформувалось протилежне бачення причин таких українсько-польських відносин, які, на думку багатьох українців, впливають із впевненості поляків у праві власності на українські землі, тиску на православ'я. Свідченням загострення українсько-польських відносин стали зміни у суспільних стереотипах, до яких відносяться плюндрування місць поховання націонал-патріотів та осквернення символів національної пам'яті в обох країнах; спотворення історичних фактів у засобах масової інформації та кінематографі; зростання агресії до українських заробітчан і студентів. Таке ускладнення міжнаціональних протиріч вказує на необхідність формування, як з боку України так і Польщі, виваженої державної політики для подолання проблем історичної пам'яті та генерування нових позитивних стереотипів у суспільстві. При цьому українській владі за роки незалежності так і не вдалося створити спільні з Польщею позитивні стимули для формування історичної пам'яті, а українському суспільству в умовах внутрішньої та зовнішньої дестабілізації самостійно створити об'єднуючі чинники не під силу. Тому на сьогодні актуальними є глибоке детальне дослідження питань спільної історії та їх об'єктивне тлумачення і узгодження обома суспільствами, що має сприяти розвитку як соціальних відносин між українським і польським народами, так і формуванню стратегічного соціально-економічного співробітництва України і Польщі.

Така необхідність обумовлюється й тим, що, в умовах постсоціалістичних трансформацій та прагнення українського суспільства до вступу в ЄС, Україна для польської влади стала не лише об'єктом сучасної історичної політики, а й вагомим учасником зовнішньо-політичних відносин. Зростання кількості трудових мігрантів з України, які в Польщі мають можливість отримати більшу заробітну плату, призвело до загострення антиукраїнських настроїв. Водночас наслідки трудової міграції для європейських країн також неоднозначні. Наприклад, трудові міграційні потоки з Польщі до країн ЄС та країн, які входять

до складу Європейської економічної зони, обумовлені як станом національного господарства Польщі, так і загальною економічною ситуацією у світі. У Польщі за останнє десятиліття відтік робочої сили, з одного боку, сприяв пом'якшенню соціальних проблем та став одним із джерел зменшення рівня безробіття в країні. Проте, з іншого боку, в результаті таких міграційних потоків в окремих економічно активних воєводствах, зокрема Опольському, Свентокшиському і Підкарпатському, спостерігається дефіцит робочої сили у переробних галузях економіки. Подібні вакансії у Польщі, зазвичай, займають українці, які є конкурентоспроможнішими від поляків, оскільки їх праця дешевша. Суголосну думку висловлює українська науковець О. Коваленко, зазначаючи, що українці в Польщі виграють конкуренцію тому, що у них нижчі матеріальні запити, вони не відмовляються від незначної роботи, а також можуть досить швидко пристосуватися до нестандартних ситуацій (Коваленко, 2017). Поряд із цим на тлі нівелювання національних цінностей, поширення ліберальної економіки, зростання консьюмеризму, кризи польської національної ідентичності самі поляки мігрують до більш багатших країн ЄС, де цінуються за ті ж переваги, що й українці в Польщі. В цілому у Польщі є значний рівень вакансій переважно для осіб з низьким освітнім рівнем та з використанням фізичної праці, яка не вимагає високої кваліфікації. Проте відтік висококваліфікованих працівників є перепорою науково-технічному розвитку українського соціуму, що відбувається не лише через невиважену державну політику, а й через анексію Криму та військові дії на Сході України. Як уже зазначалося саме через ускладнення соціально-економічного становища та українсько-російську війну значно зросла кількість трудових мігрантів, особливо внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які виїжджають з України через законодавчу невизначеність статусу ВПО та відсутність підтримки з боку держави. Але й з боку Польщі застосовується детальна продумана політика для залучення висококваліфікованої робочої сили та людського ресурсу. Власне введення в дію законодавства про карту поляка, що передбачає її видачу громадянам України, які мають польську національність або предків поляків, стало механізмом відновлення людських і трудових ресурсів для Польщі. Польський Уряд зацікавлений у такому відновленні, а карта поляка надає низку переваг, серед яких легальне

працевлаштування, медичне обслуговування, право на безкоштовне навчання, що робить її отримання для українців достатньо вигідним, на відміну від не виваженої трудової політики Українського Уряду для ВПО та українських трудових мігрантів. Бездіяльність української влади ми проілюстрували вище на прикладі індексів процвітання, демократії та сприйняття корупції.

Вагомим кроком для України у подоланні нелінійності і суперечливості її суспільного розвитку має стати входження до складу ЄС. Французький філософ Б.-А. Леві, який є одним із засновників Агентства модернізації України, висловлює своє бачення про входження України до ЄС: «... Цього пристрасно бажає Україна, але й для Європи це стане величезною перевагою, оскільки Україна – велика країна з величезним потенціалом і величезною силою духу, здатна оживити занепалий дух Європи» (Духнич, 2019). Така заява суголосна із відкритим листом «Боріться за Європу або вороги знищать її» (Fight, 2019), підписаним філософом спільно з 30-ма іншими науковцями Європи, у якому висловлено стурбованість кризою, пов'язаною із можливим виходом Великобританії із ЄС, проблемами у європейській демократії, зростанням радикального націоналізму та популізму в Європі, яка в цілому поглиблює нелінійність розвитку світ-системи в умовах суспільної транзитивності. Відтак прагнення учасників ЄС до укрупнення, глобалізації, залучення все більшої кількості країн-учасниць до міжнародних процесів, як економічних, політичних, науково-технологічних, так і соціальних, трудових, міграційних, призвело, з одного боку до посилення глобалізаційних процесів, а з іншого – до поглиблення нелінійності у розвитку світ-системи в цілому та України зокрема.

У контексті нашого дослідження слід відмітити, що у сучасному суспільному глобалізованому просторі особливе місце посідає діяльність Організації Об'єднаних Націй (ООН), яка була створена з метою підтримки миру і безпеки у всьому світі та для сприяння економічному і соціальному прогресу всіх країн і народів. Проте загострення в останні десятиліття ключових суспільних проблем на глобальному рівні (проблема зростання соціальної і майнової нерівності як на глобальному, так і національному рівні; проблема зростання стихійних міграційних процесів, проблема загрози поширення епідемій і пандемій, проблема ескалації

локальних і регіональних збройних конфліктів, проблема зростання рівня міжнародного тероризму й екстремізму та ін.) прямо засвідчує той факт, що більшість кризових цивілізаційних явищ сучасності не знаходять вирішення на рівні ООН.

У нашій державі уже сьомий рік тривають воєнні дії. Відтак прогалини у безпековій діяльності ООН для українського суспільства залишаються вкрай важливими. Як вже зазначалося, поглиблення кризових явищ у соціальному розвитку України прямо залежить від тривалості війни, яку Російська Федерація почала з тотального економічного тиску і продовжила у формі анексії Криму та збройного конфлікту на Сході України. Хоча Генеральна асамблея ООН 27 березня 2014 року підтримала резолюцію про визнання непорушності територіальної цілісності України та невизнання референдуму про статус Криму, зупинити агресію Росії на території нашої держави рішення ООН не змогли. Тому питання щодо реформування діяльності ООН потребує детального опрацювання міжнародною спільнотою та є важливим для українського суспільства.

Для розвитку українського суспільства, зокрема у площині дотримання соціальної справедливості і рівності усіх громадян перед законом важливою залишається співпраця України з міжнародними правовими інституціями. Водночас, хоча Україна останні (2015-2018) роки подає до Міжнародного кримінального суду у Гаазі (МКС) інформаційні повідомлення про воєнні злочини у Криму, наша держава на сьогоднішній день не ратифікувала Римський статут МКС і не може виступати як активний суб'єкт у розгляді справи. Тому, крім української влади, у процес збору необхідних інформаційних повідомлень та доказів вступили неурядові міжнародні організації, які тісно співпрацюють із офісом прокурора МКС, та надають йому належним чином задокументовані матеріали. Така позиція міжнародних організацій сприяє утвердженню правової позиції України в розгляді справи про російське вторгнення, яке, за звітними даними за 2018 рік, офіс прокурора МКС кваліфікував як міжнародний збройний конфлікт між Україною та Російською Федерацією, а дії країни-агресора на території анексованого Криму почали вивчати на наявність злочинів проти людства (Report, 2018). З одного боку розгляд МКС ситуацій на Сході України є важливою реакцією міжнародних організацій на українські події, проте, з іншого боку, влада

та правова система в Україні несуть повну відповідальність перед українським суспільством та мають самостійно забезпечити розслідування всіх злочинів, які вчинені на її території. Крім того питання ратифікації Україною Римського статуту є достатньо спірним та потребує виваженого підходу, оскільки наслідком ратифікації вказаного документу може бути не лише безпосередній вплив МКС на українську судову систему щодо вирішення міжнародних злочинів. Можливе виникнення ситуації, коли представники так званих ОРДЛО, використовуючи норми та положення Римського статуту, також звернуться із заявами до МКС про можливі військові злочини на території України, що загрожує відповідальністю тим, хто захищав Україну. Крім того, Римський статут не ратифікували США, Китай, Ізраїль, Росія, Судан та ін. країни, заявивши ООН, що вони не мають наміру ставати його країнами-учасниками тому на них не поширюється дія жодних юридичних положень документу. Окремі з цих держав беруть участь у воєнних діях та збройних конфліктах, які відбуваються на територіях інших країн, тому ратифікація документу також може загрожувати притягненням їх до відповідальності. Відтак, хоча ратифікація Римського статуту є однією з вимог ЄС, це питання є спірним та потребує виваженого підходу, додатково вивчення і опрацювання.

Наразі Верховною Радою України прийнято низку рішень, якими закріплено стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в ЄС та НАТО (зміни до Конституції України) (Про, 2019), у зв'язку із збройною агресією РФ проти України припинено з 1 квітня 2019 року дію Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, що звільняє Україну від будь-якого зобов'язання щодо виконання Договору і не впливає на права, зобов'язання чи правове становище України, які виникли внаслідок цього виконання, відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів (Про, 2018). Звісно такі рішення матимуть вагомі наслідки не лише для українського суспільства у міжнародних соціально-політичних відносинах, які вибудовує Україна, а й для геополітики, адже такі дії кардинально дистанціюють наше суспільство від Росії, тому у зовнішній політиці Україна має дотримуватися нових правил, які встановлюють міжнародні урядові та неурядові організації.

Значну роль у поглибленні нелінійності розвитку сучасного українського суспільства має й співпраця з міжнародними фінансовими структурами. З одного боку, вони ставлять цілий ряд вимог перед Україною, які мали б модернізувати країну. Однак, з іншого боку, надають фінансову допомогу у спосіб, який лише поглиблює відсталість країни, як от деривативи щодо вільних, нерегульованих ринків зі сторони уряду, приватизації, субсидіювання сільського господарства, зменшення бюджетних видатків на соціальні сфери, та веде до поглиблення нерівномірності в українському суспільстві. Разом із тим діяльність глобалізованих міжнародних акторів, таких як Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк (СБ), Світова організація торгівлі (СОТ) та інші, визначає механізм, який не дозволяє окремим країнам центру світ-системи займати головну роль у вирішенні економічних міжнародних справ. Україна стала членом МВФ відповідно до Закону України «Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій» (Про, 1992), який набрав чинності 24 червня 1992 року.

У період вступу до МВФ суспільна ситуація в Україні була ускладнена важкими наслідками її прискореного переходу до ринкової економіки, який у перші роки незалежності спричинив глибоку економічну й соціальну кризу нашої держави, знизивши її міжнародний політичний статус. Так, за перші роки незалежності була девальвована тимчасова валюта (карбованець або купоно-карбованець), яка була зруйнована гіперінфляцією 1992-1994 рр., коли найвища інфляція в місяць становила 249 % (Bernholz, 2003), що повністю підірвало грошові заощадження українського середнього класу. При цьому частина коштів, які виділялися МВФ для підтримки платіжного балансу України у сумі 763,1 млн.дол у 1994-1995 рр. (Міжнародне, 2021) була використана олігархами для власного збагачення.

У контексті нашого дослідження слід відмітити, що в подальшому соціально-економічний занепад в Україні не закінчився, він поглибився через світову кризу 2008 року, падіння цін на сировину, встановленні квоти СОТ, учасницею якої Україна стала у травні 2008 року, та військові дії на Сході країни, які тривають з

2014 року. Водночас змінилась орієнтація України з Росії у зовнішній торгівлі на інших торгових партнерів, а питома вага експортованих товарів у країни ЄС склала у січні-жовтні 2017 року 40,2 % (Інфографіка, 2021).

Відтак, хоча у 2014-2015 роках міжнародні організації надавали Україні значну фінансову допомогу, за 2015 рік (Таблиця 3) інфляція в країні зросла майже на 20 %, а падіння курсу гривні відносно долара США відбулося більше ніж на 50 %, що є узагальненим наслідком інфляції у всіх країнах світ-системи. Цілком логічно, що українське суспільство вкрай негативно сприймає зростання інфляції, яке проявляється у підвищенні цін на продукти харчування і ліки, та призводить до зниження довіри до влади та реформ, які вона проводить, хоча, за даними Уряду України, у 2016-2019 роки падіння курсу гривні уповільнилось, а рівень інфляції знизився з 143,3 % до 104,1 % (Індекс, 2019). В умовах загострення фінансово-економічної кризи через військову агресію зі сторони Росії та коронавірусну пандемію в світі недостатня увага Уряду до управління державним боргом може призвести до дестабілізації українського суспільства.

Таблиця 3.

Показники економічного розвитку України у 2014-2019 рр.²

Показники	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2017 рік	2018 рік	2019 рік
Номінальний ВВП, млн. дол. США	131 805	90 615	93 270	112 154	130 832	153 781
ВВП на душу населення, дол. США	3 014,6	2 115,4	2 185,9	2 640,3	3 095,2	3 659,8
Індекси споживчих цін на товари та послуги, %	124,9	143,3	112,4	113,7	109,8	104,1
Курс гривні до дол. США:						
- на початок періоду	7,99	15,77	24,00	27,19	28,07	27,87
- на кінець періоду	15,77	24,00	27,19	28,07	27,69	23,69
Державний та гарантований державою борг	69 794,8	65 505,7	70 970,9	76 305,2	78 323,0	84 364,5

² Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

України, млн. дол. США - у т.ч. зовнішній борг	38 792,2	43 445,4	45 604,6	48 989,4	50 462,5	48 940,8
Дефіцит торгового балансу (експорт-імпорт) у % до ВВП	- 4,1	- 2,0	- 6,2	- 6,3	- 8,6	-7,8
Міжнародні резерви, млн. дол. США	7 533,33	13 299,99	15 539,33	18 808,45	20 820,43	25 302,16
Кредити, надані МВФ, млрд. дол. США	3,358	6,7	1,0	1,0	1,38	

Джерело: сформовано автором за даними (Валовий, 2020), (Індекс, 2019), (Архів, 2019), (Державний, 2019), (Експорт, 2019), (Економічні, 2019), (Міжнародне, 2021).

При цьому в українському суспільстві після вступу України до СОТ з'явилися нові соціальні ризики, пов'язані з негативними наслідками цієї угоди, серед яких залежність кількості робочих місць та розміру заробітної плати від зобов'язання до зниження або скасування мита на окремі імпортовані товари та зростання дефіциту торгового балансу для України (Таблиця 3). В умовах вступу країн центру світової системи до четвертої промислової революції слабкі міжнародні торговельні позиції українського суспільства негативно вплинули на розвиток ключових для нашої держави автомобілебудувальної, легкої та сільськогосподарської галузей економіки. Показники дефіциту торгового балансу вказують на те, що український експорт формують товари, які є нестабільними за ціновими показниками, серед них продукція чорної металургії та сільського господарства. Така ситуація та пов'язаний із нею високий відсоток дефіциту торгового балансу до ВВП, який у 2019 році становив 7,8 % (Таблиця 3), робить міжнародні соціально-політичні відносини України ще більш вразливими та залежними від зовнішнього впливу, а українському суспільству загрожують наслідками нової економічної кризи та дефолту.

У таких умовах представники середнього класу українського суспільства, які є власниками малого бізнесу, не можуть витримати конкуренцію з представниками великого бізнесу та олігархами, а після вступу України до СОТ вони не витримують конкуренцію з ТНК. А найбільш жорсткі удари по міжнародних торговельних і економічних зв'язках українського соціуму нанесли процеси, які пов'язані із

військовою агресією РФ та анексією Криму у 2014 році. З 2014 року відчутно уповільнилося зростання ВВП із 131,8 млрд. дол. США до 93,3 млрд. дол. США у 2016 році, лише у 2018 році ВВП почав набирати приросту та зріс до 124,6, а в 2019 – до 154 млрд. дол. США (Таблиця 3). Як відмічалось вище Україна відноситься до експортноорієнтованих країн, тому основна частина валютних надходжень – це оплата за експорт, що ставить українське суспільство в зону ризику. Наприклад, із 2014 року по 2019 рік курс гривні відносно долара США знизився на 296 % (Таблиця 3), що призвело не лише до значного погіршення інвестиційного середовища в Україні, втрати міжнародних інвестицій, а й до поглиблення нерівномірності українського суспільства, зростання безробіття, бідності та трудової міграції. Українській владі потрібно невідкладно розглянути питання на міжнародному рівні щодо збільшення квот на експорт власної готової продукції, що може допомогти у розширенні вітчизняного виробництва, впровадженні для цього нових технологій, а також може зацікавити міжнародних партнерів у капіталовкладенні в українську промисловість. Такі умови мають позитивно вплинути на соціальний розвиток українського суспільства через створення нових робочих місць, збільшення розмірів заробітної плати.

У контексті нашого дослідження розглянемо співробітництво України з МВФ, яке з одного боку є позитивним сигналом збереження макроекономічної стабільності для міжнародних інвесторів, полегшить погашення боргів, знизить коливання курсу гривні. З іншого боку надання фінансової позики МВФ не вирішує структурні економічні проблеми українського суспільства та не допоможе зупинити його деіндустріалізацію. МВФ, який є основним кредитором України, найбільше зацікавлений у диверсифікації наданих ним коштів, наполягаючи на проведенні реформ відповідно до своїх рекомендацій. Водночас Український Уряд, щоб не допустити технічного дефолту через непогашення попередніх зобов'язань, вимушений погодитися із рекомендаціями МВФ, які включаються у програму кредитування, навіть якщо ці рекомендації ідуть у розріз із національними інтересами українського суспільства.

За даними Міністерства фінансів України в рамках співробітництва з МВФ Україна з моменту завершення Революції Гідності, з урахуванням трьох програм МВФ

Stand-by 2014-2020 років, а також Механізму Розширеного Фінансування (EFF) отримала фінансову підтримку від МВФ загальним обсягом 16,61 млрд. дол. США (Міжнародне, 2021). Оскільки за останні роки кредитний ринок зазнав значних змін, перед українським суспільством по новому стає проблема погашення боргових зобов'язань та високого рівня валютних ризиків. При цьому ситуація ускладнюється значними втратами, які наносять шкоду соціально-економічному розвитку, через виведення капіталів в офшори та корупцією в Україні. На зростання впливу таких ризиків у міжнародних відносинах вказано і у звіті МВФ за 2018 рік (Ukraine, 2019). При цьому ЄС та МВФ ставлять чіткі вимоги перед українським суспільством щодо реалізації Плану дій з візової лібералізації, серед яких боротьба з корупцією.

Поряд із цим, як уже зазначалося в підрозділі 2.2, в рекомендаціях МВФ переважають неоліберальні погляди, тому його стабілізаційні програми для українського суспільства включають скорочення бюджетних витрат на соціальні заходи, припинення зростання заробітної плати та лібералізацію зовнішньоекономічних зв'язків, а також пропонується приватизація державних підприємств, ринкове ціноутворення, відміна пільг для агропромислового сектору, хоча він є однією з основних складових української економіки, забезпечує офіційні робочі місця, та продаж землі. Проте виконання програм, запропонованих МВФ, може призвести до загострення соціальних проблем та зниження темпів розвитку в Україні. Крім того рекомендації МВФ Україні в умовах кризи, яка розвивається через карантинні заходи, пов'язані із запобіганням поширенню коронавірусної інфекції COVID-19, у багатьох випадках протилежні заходам, які практикують країни центру світ-системи, зокрема переведення на неповний робочий день, надання субсидій малозабезпеченим верствам населення, введення гарантованого базового доходу за рахунок збільшення дефіциту бюджету та державного боргу, надання фінансової підтримки закладам освіти.

Сьогодні українське суспільство виявилося не готовим відмовитися від підтримки держави у соціальній сфері та прийняти непослідовні та незакінчені структурні реформи, які рекомендує проводити МВФ, тому Український Уряд та політична еліта постійно вагаються у прийнятті та повному виконанні його програм, приймаючи неоднозначні законодавчі акти. Так сталося з прийняттям

так званого земельного закону, Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» (Про, 2020). З одного боку Україна виконала рекомендації МВФ щодо відкриття земельного ринку, прийнявши відповідні зміни до Земельного кодексу. Проте з іншого боку, оскільки Законом продовжено мораторій на продаж землі до 1 липня 2021 р., а юридичним особам купувати землю заборонено до 2024 р., виконання вимог МВФ щодо відкриття земельного ринку призведе до зростання земельних спекуляцій в українському суспільстві. Наприклад, скуповування землі фізичними особами для подальшого продажу юридичним особам, не призведе ні до збагачення населення, ні до зростання економіки, оскільки за чотири роки власники не зможуть продавати землю за ринковою ціною. Ті дрібні селянські господарства або фізичні особи, які не захочуть або не зможуть продати землю, не маючи значних фінансових ресурсів та володіючи примітивною технікою, зможуть працювати лише для задоволення своїх потреб. При цьому, якщо закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію будуть нижчі ринкових та не покриватимуть собівартість їх виробництва малими приватними підприємствами, вони не матимуть можливості її обробляти, купувати посівний матеріал та хімікати від шкідників. Така ситуація призведе до продажу землі за безцінь великим сільськогосподарським корпораціям та іноземцям. Наслідком цього стає посилена соціальна напруженість та конфлікти в українському суспільстві як на локальному, регіональному рівні, так і в межах країни загалом.

Питання щодо продажу землі іноземцям має вирішуватися в подальшому на референдумі. Проте отримання дозволу на придбання землі загрожуватиме не лише масовим скуповуванням землі в Україні за безцінь через чотири роки, а й зростанням бідності серед селян, які, продавши землю, вимушені будуть погоджуватися на будь-яку роботу або шукатимуть її у великих містах чи за кордоном. Крім того власники землі набудуть права не лише володіти землею і її ресурсами, а й отримають контроль над транспортним сполученням, яке проходить по їхній землі. Така ситуація може посилити зовнішній контроль та вплив іноземних інвесторів та

міжнародних організацій на українське суспільство, що негативно впливає на національну ідентичність українства та сталий розвиток українського суспільства.

Як свідчить попередній досвід співпраці України з МВФ виконання його рекомендацій, як, наприклад, масова ваучерна приватизація підприємств, не зробило українське суспільство заможнішим та не вивело з пастки бідності. Тому виконання програми МВФ, зокрема рекомендацій щодо земельної реформи, потребує виваженого підходу та детального опрацювання.

Крім того проведення земельної реформи потребує продуманої зміни моделі функціонування аграрного сектору України, адже виконання рекомендацій МВФ може призвести до повної аграризації українського суспільства. Така ситуація загрожує перетворити Україну в сировинну колонію країн центру. Сьогодні з України в країни центру (Німеччина, Італія та ін.) та напівпериферії (Китай, Польща, Туреччина та ін.) як сировина вивозяться зернові культури, жири, олії та воски тваринного і рослинного походження, які переробляються у продукти із новою більш високою вартістю. При цьому в Україні на імпорту товарів аграрного виробництва з цих країн витрачається значна частина доходів від аграрного експорту, а більша частина населення України не в змозі придбати такі імпортовані продукти. Проте і державна політика, яка будується на рекомендаціях МВФ, налаштована на те, що відновити промисловість в Україні занадто складно, на неї кошти інвестори не виділяють. Металургійна, машинобудівна, хімічна галузі занепадають, тому залишається сільське господарство, для продукції якого відкриті країни ЄС, а експортування сільськогосподарської сировини має постійний ринок збуту. Але постійне експортування сировини, дефіциту на яку у зв'язку з цим в країнах ЄС не буде, загрожує зниженням її вартості та втратою доходів, що призведе до подальшого зубожіння окремих верств українського суспільства. І це є викликом для сучасного українського суспільства.

На сьогоднішній день ситуація ускладнюється проведенням заходів, пов'язаних із запобіганням поширенню коронавірусної інфекції COVID-19, що з одного боку призвело до тимчасового закриття або ліквідації різноманітних малих підприємств та зростання безробіття. А з іншого – до розширення мережі великих супермаркетів, які продають закордонні продукти, витісняючи вітчизняні. Водночас збільшення валютних надходжень влада України прагне досягнути за

рахунок розвитку галузей, які працюють на експорт товарів. Проте це наносить шкоду внутрішньому споживанню українського суспільства, оскільки залежить від попиту на українські товари в країнах центру та напівпериферії світ-системи. Така залежність підсилюється глобалізаційними процесами, учасницею яких є Україна, конкуренцією між країнами периферії світ-системи у виробництві сировини та залученні міжнародних інвестицій, але частка України в інвестиційних потоках країн світ-системи настільки мізерна і постійно знижується, що вона не становить реальної загрози для країн периферії та напівпериферії, особливо колишнього соціалістичного табору. Відтак досягнути збільшення валютних надходжень, які допоможуть соціально-економічному розвитку, та перейти до країн напівпериферії Україні, за умови отримання фінансових кредитів та дотримання кредитних вимог МВФ, буде досить складно, а то й не можливо.

Міжнародні експерти роблять значний акцент на роль внутрішніх чинників України у розвитку міжнародних відносин, серед яких недостатній темп реформ у країні, слабкий імідж держави на міжнародній економічній арені, який пов'язаний із відсутністю реального діалогу з міжнародними інвесторами та найвищим серед країн Європи рівнем тіньової економіки. Водночас парадокс нинішньої ситуації для українського суспільства полягає в тому, що країни центру світ-системи, які надають допомогу Україні, переступивши поріг четвертої промислової революції, збільшують глибину розриву між ними і не мають наміру поступитися їй місцем у центрі. Як свідчить практика та результати надання фінансової допомоги від міжнародних фінансових акторів, про що ми зазначали вище (п.2.2, Таблиця 1), довготривале втручання міжнародних фінансових організацій в економіку країн периферії, в тому числі України, більше відповідає інтересам держав центру світ-системи або транснаціональних компаній, ніж національним інтересам України. Практично замість надання допомоги та підтримки в соціально-економічному розвитку, Україна отримує додатковий контроль зі сторони міжнародних організацій та втручання або регулювання окремих питань зовнішніх та внутрішніх відносин українського суспільства.

МВФ не виділяє кошти на покращення якості послуг, які надаються в Україні, а відтак на підвищення заробітної плати, покращення умов праці до рівня країн ЄС, утворення нових робочих місць, перекваліфікацію працівників, оскільки справедливо вважає, що така роль відведена державі. Проте в умовах глобалізаційних процесів та у зв'язку з поширенням економічної кризи та поглибленням нелінійності розвитку в Україні постійно зростає трудова міграція, яка наносить непоправну шкоду соціально-економічному розвитку, оскільки втрата висококваліфікованих фахівців загрожує втратою України місця у світовому ринку.

Водночас механізм кредитування МВФ може створювати передумови для ефективної побудови нової фінансової системи, проте непродумане нав'язування фінансових механізмів управління у країнах периферії призводить до виникнення та загострення соціальної напруги, політичного популізму, а іноді до збройного конфлікту (Венцель, 2018). Відтак надання кредитів Україні та одночасне встановлення кредитором вимог, які є обов'язковими для виконання, не сприяють стабілізації економіки держави, її національній безпеці і відстоюванню суверенітету, а призводять до додаткової залежності українського суспільства від країн центру світ-системи та фінансової допомоги міжнародних акторів.

Отже, розбудова українським суспільством нової концепції сталого розвитку в сучасних умовах значною мірою визначається тим фактом, що Україна впродовж останніх десятиліть так і не змогла самостійно обирати свою внутрішню та зовнішню політику. Оскільки українське суспільство прагне змін у соціальній, політичній та економічній сферах країни, щоб стати незалежним суб'єктом міжнародних відносин, йому важливо здійснити вибір на орієнтацію на зв'язки із країнами центру світ-системи, які потенційно можуть сприяти пришвидшеній модернізації. Саме останні революційні події в Україні вказують на прагнення українського суспільства долучитися до загально цивілізаційних процесів і стати частиною світового демократичного суспільства. Відтак перед українським соціумом постає завдання щодо ефективної адаптації в умовах нової геополітичної реальності.

3.3 Вплив світоглядно-релігійних чинників на нелінійність розвитку сучасного українського суспільства

Сучасні глобалізаційні процеси, які відбуваються у світ-системі закономірно впливають і на розвиток українського суспільства, яке сьогодні перебуває у стані глибоких і часто суперечливих соціально-економічних, суспільно-політичних та духовних трансформацій. За останні роки в Україні відбулися внутрішні сутнісні перетворення у соціальній, економічній, політичній, культурній та інших сферах суспільного життя. Поряд із тим в українському суспільстві простежується і тенденція до збереження традиційних пріоритетів та загальнолюдських цінностей, основою яких впродовж століть залишається релігія і релігійні цінності. У процесі переходу від пострадянського суспільства до демократичного релігійні цінності досі відіграють роль важливих факторів духовного відродження України.

На сучасному етапі розвитку в ситуації прискореного переходу до надсучасних технологічних індустрій, посилення процесів глобалізації й інформатизації суспільного простору, загрози розмивання і втрати індивідуальної і колективної ідентичності, жодна країна світ-системи не може ефективно розвиватися без сталої духовної основи. Розвиток України має базуватися на національній ідеї, однією з важливих складових якої має бути орієнтація на моральні, релігійні а в ширшому розумінні духовні цінності. В умовах зростаючої транзитивності сучасного українського соціуму проголошення автокефалії Православної церкви України, її взаємовідносини із українським суспільством та державою стають важливим чинником розвитку суспільно-політичних відносин в Українській державі.

Водночас внутрішні чинники, які вплинули на соціальний та суспільно-політичний розвиток України, зокрема Революція гідності, поєдналися із зовнішніми, такими як, військові події на Сході країни та перманентна агресія з боку Росії, і вагомо позначилися на розвитку релігій в Україні та рівні релігійності українського соціуму. Вказані події показали здатність до консолідації українського суспільства, до виявлення духовної та матеріальної підтримки з боку різних релігійних конфесій та засвідчили високий рівень патріотизму більшості церковних інституцій в Україні, який у зазначених умовах проходить процес

активного становлення. Поряд із цим особливої уваги потребує необхідність дослідження взаємозв'язку між рівнем релігійності, світоглядно-релігійними чинниками та процесами глобалізації, активним учасником яких є й Україна.

Проблематика впливу релігійності на суспільний розвиток в умовах глобалізації стала предметом дослідження багатьох українських та зарубіжних філософів, соціологів, теологів та політологів. Серед українських дослідників, які вивчають проблематику впливу релігії на суспільний розвиток, доречно назвати В. Балуха, Є. Дулумана, С. Здіорука, М. Іващенко, В. Єленського, К. Кислюка, Н. Ковтун, М. Козловця, А. Колодного, П. Кралука, А. Кудряченка, О. Кучера, О. Сагана, В. Слюсара, О. Соколовського, Л. Филипович та ін.

Хоча ще у XIX столітті філософи М. Вебер, Е. Дюркгейм, О. Конт, К. Маркс та ін. висловлювали впевненість у тому, що в індустріальному суспільстві релігія поступово втратить своє значення (Bruse, 1992; Aldridge. 2013), сьогодні в Україні, як і в деяких інших країнах, відмічається зростання ролі світоглядно-релігійного чинника. При проведенні соціально-філософського аналізу впливу світоглядно-релігійних чинників на розвиток українського суспільства, необхідно врахувати, що в Україні на сьогодні існує значна кількість релігійних напрямків, конфесій і рухів. Кожна з них характеризується історичними особливостями розвитку, географічними показниками, кількістю вірян, особливостями взаємодії між собою, суспільством і державою.

Відповідно до Звіту про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2020 року було 36796 релігійних організацій. Відповідно до статистичних даних, затверджених наказом Міністерства культури України від 14 квітня 2020 року № 1657 «Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2019 рік (релігійні організації)» до складу цих організацій входять 19771 православна церква та громада, 5269 католицьких релігійних організацій, 10635 протестантських релігійних організацій, 286 ісламських організацій і громад, 317 іудейських релігійних організацій, 67 організацій та об'єднань буддистів та 451 інших релігійних організацій, громад і об'єднань (Про, 2020). Отже, на території сучасної України існує досить складний та різномірний склад релігійних конфесій, громад

і груп. При цьому слід відмітити, що в умовах постійно зростаючих глобалізаційних процесів, крім великих світових релігій, а саме християнської, ісламської, буддистської, поширюють свій вплив і нові віровчення. Водночас в Україні наявні і тенденції до консолідації християнських напрямків, зокрема у площині процесу об'єднання єдиної помісної Православної церкви України.

Становлення Православної церкви України проходить в умовах співіснування різних християнських конфесій в Україні, що може бути потенційною причиною релігійних конфліктів та етнокультурної роз'єднаності. Означені процеси відбуваються паралельно з рухом українського суспільства до євроінтеграції та входження України до ЄС та НАТО. Можна припустити, що якби такий курс був підтриманий раніше, Україна могла уникнути не тільки збройної агресії з боку Росії, а й зростання транзитивних тенденцій всередині соціуму. Разом із тим не лише Україна як держава має право на вільний вибір вектору розвитку та входження до європейської цивілізованої спільноти країн, а й українська церква має стати повноправною юридичною одиницею у Вселенському православ'ї. Відповідно до устрою Вселенської православної церкви право на помісну незалежну церкву належить кожному народу, який сповідує православ'я. Така позиція стосується і тих народів, які не мають державної незалежності або живуть у багатонаціональній країні. Відтак право на незалежність має і Українська церква, яку заснував Володимир Великий.

Українські науковці, вивчаючи історію створення православної церкви, зазначають: «На той час це була церква всієї княжої держави, але найтісніше вона була пов'язана з українською землею та нашими предками, які на ній жили. Київська митрополія стала церквою виключно українського і білоруського народів, коли московська церква самовільно (без згоди Царгороду) поставила в 1448 р. свого власного митрополита і тим самим відокремила від церкви-матері в Києві. А 10 років по тому Московський Собор формалізував цей акт сепаратизму. Цей акт самовільного проголошення автокефалії був виразно неканонічний, але його не оспорювали з огляду на політичну силу тогочасної Московської держави» (Палінчак та ін., 2014). Ще напередодні Переяславської ради Київська митрополія наполягала на окремій статті про її підпорядкованість Константинопольському патріархату, проте цей шанс був втрачений.

Делегація від Московського патріархату, яка уже за часів Юрія Хмельницького, поїхала до турецького візира з проханням вплинути на Константинопольського патріарха, отримала грамоту про тимчасове та на певних умовах підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Тому події, пов'язані із отриманням Томосу та автокефалії Православної церкви України, є намаганням повернутися до киевоцентричної моделі православ'я, яка була втрачена у XVII столітті під тиском світської влади та з метою розширення кордонів Російської імперії.

При цьому слід звернути увагу на визначення науковцями поняття українське православ'я та православ'я в Україні. На думку українського філософа, релігієзнавця О. Сагана: «... поняття «православ'я в Україні» вміщає в собі історію, віровчення та нинішній стан всіх сущих в Україні Церков, що ідентифікують себе як православні – а це більше десятка Церков (деякі старообрядські напрями, Істинно-православна Церква, Істинно-православні християни, Апокаліпсисти, Апостольська ПЦ тощо)» (Саган, 2015). Отже, з одного боку, в Україні відбувся процес отримання автокефалії Православної церкви України, а з іншого – розпочався тривалий процес об'єднання між різними українськими православними церквами та їх традиціями.

Відтак Об'єднавчий собор, який відбувся 15 грудня 2018 року, став не фіналом у створенні автокефальної Православної церкви України, а лише його початком. Водночас об'єднання православних українських конфесій є шансом для українського суспільства на розбудову православ'я не за тоталітарними, імперськими і середньовічними стандартами, а за канонічними принципами вселенського православ'я. О. Саган, який брав участь у 2018 році в Об'єднавчому соборі, за три роки до того писав про те, що помісність є об'єднання в одній Церкві потенційно існуючих самоуправних та автокефальних Церков з метою виходу домінуючого в Україні православ'я, яке переживає не кращі часи через розділення, на новий, значно успішніший, вищий рівень розвитку, як в організаційному так і богословському аспектах. Науковець вбачав метою такого об'єднання «...зупинення втрати вірних (зняття протистояння, покращення місіонерської роботи та виховання молоді тощо) так і новий рівень богослов'я, пошук нових еклезіологічних підходів до вирішення нагальних суспільних питань» (Саган, 2015).

Результатом такого об'єднання очікувалась не лише єдина православна Церква, а й підняття національної свідомості її служителів та вірян, відродження цінностей українського суспільства, його ментальності.

Тому Православна церква України має показати якісні зміни, що буде сприяти пришвидшенню процесу об'єднання православ'я в Україні. Якщо Україна, яка своїм європейським вибором та реформами доводить свою незалежність, то Православна церква України має створити умови для того, щоб православ'я стало не імперським і державним, а тим світоглядно-релігійним чинником, який може об'єднати українське суспільство, як це уже відбулося у багатьох країнах світ-системи, у яких католицизм, православ'я та протестантизм не претендують на статус державних релігій. При цьому слід відмітити, що проголошення автокефалії та надання Томосу Православній церкві України не стало достатньою підставою для переходу більшості православних вірян та церковних очільників Української Православної церкви Московського патріархату до її складу.

З 31 січня 2019 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи», метою якого є впорядкування процедури зміни підпорядкованості релігійними громадами та врегулювання їх переходу до ПЦУ. Законом передбачено, що рішення про зміну підлеглості та внесення відповідних змін або доповнень до статуту ухвалюється не менш як двома третинами від кількості членів релігійної громади, необхідної для визнання повноважними загальних зборів релігійної громади відповідно до статуту (положення) релігійної громади (Про, 2019, ст. 8). Визначено також перелік документів, які необхідно подати до органу реєстрації для реєстрації статуту (положення) релігійної громади.

Хоча за два роки після проголошення автокефалії Православної церкви України до неї перейшли близько 600 громад із УПЦ МП (ПЦУ, 2020), релігійними та політичними експертами очікувалась значно більша кількість переходів. Відтак головним постає питання не про кількісне, а про якісне наповнення ПЦУ. Такі процеси повинні полягати у втіленні християнських традицій, на яких базується Вселенське православ'я, з українськими етнічними та національними ознаками, а

не на принципах, про які в українському соціумі уже сформувалася критична думка. Негативні стереотипи, які існують на сьогодні у православ'ї, такі як асоціації церкви із бізнесовою організацією, політичним інструментом, який налаштовує своїх вірян на певні визначені позиції у політичному житті держави, а відтак стає світським інструментом для управління суспільством, вказують на те, що Православній церкві України потрібно провести свої соборні процеси, які, хоча можуть тривати довгий час, повинні призвести до якісного відновлення православ'я в Україні.

У контексті зростання рівня соціальної нестабільності в деяких регіонах України загострення відносин між Православною церквою України та Українською православною церквою Московського патріархату доречно нагадати про амбіції «руського міра», про які згадує український науковець Л. Мельник. Вчений зазначає, що запропонована Московським Патріархатом версія про цивілізацію відрізняється від характеристик української та білоруської реальності та культури і базується не на церковно-містичному, а на геокультурному та геополітичному змісті, в якій українцям та білорусам пропонують стати громадянами так званого «руського міра», та вказує на необхідність боятися інших, від яких єдиний порятunek – будувати свій «мір», руський. Відтак, на думку вченого, ідеологія заявленого проекту Московським Патріархатом має імперіалістичне звучання, що суперечить духу Церкви (Мельник, 2020). Власне створення помісної церкви в Україні і не планувалося Московським Патріархатом, оскільки наявність автокефальної Православної Церкви України значно знизило б роль «руського міру» в Україні. Водночас теперішній стан у православ'ї, який переживає Україна, ускладнений російською агресією, може загострити протистояння православних вірян та мати ряд негативних наслідків.

Досягнути толерантності у суспільстві, яке роз'єднане у площині жорсткого майнового розшарування, посилення відчуття соціальної несправедливості, різновекторності геополітичних орієнтацій різних регіонів держави, анексії частини території України, може допомогти саме світоглядно-релігійний чинник, зорієнтований на об'єднання суспільства мирним, правовим шляхом. У площині посилення рівня релігійної толерантності та свободи в українському суспільстві доцільним є звернення до ідей німецького філософа і просвітника І. Канта, який

по особливому підходив до вивчення проблематики поваги до свободи кожної людини: «Отже, я кажу: кожна істота, яка не може чинити інакше, як керуючись ідеєю свободи, саме тому в практичному відношенні дійсно є вільною, тобто для неї мають силу всі закони, нерозривно пов'язані зі свободою, точно так само якби її воля, значуща і сама по собі, і в теоретичній філософії, була визнана вільною. Я стверджую, таким чином, що кожній розумній істоті, яка володіє волею, ми обов'язково повинні приписувати також ідею свободи і те, що вона діє, тільки керуючись цією ідеєю» (Кант, 1965). Фактично І. Кант пов'язує проблему становлення релігійної толерантності і свободи вибору у суспільстві з феноменом розуму. Саме на основі раціонального сприйняття дійсності має діяти українська православна спільнота. При цьому у процесі відновлення православної єдності в Україні ПЦУ має керуватися законними нормами та принципами, відповідно до яких парафії, які виходять зі сфери впливу УПЦ МП, розуміли, що вони не переходять до ПЦУ під тиском державних органів або нової політичної кон'юнктури, а долучаються до православної єдності і виходять із розбрату та роз'єднання.

Дотримання принципу релігійної толерантності має стати не лише головною засадою утворення ПЦУ, але й одним із головних чинників внутрішньої державної політики України. Однак сьогодні, не зважаючи на передбачені у чинному українському законодавстві покарання (Кримінальний, 2001, стст. 161, 300) за расову, національну чи релігійну нетерпимість, ворожнечу або ненависть, значна кількість церковних та політичних діячів у виступах розпалюють міжрелігійні конфлікти, демонструючи свою прихильність до певної конфесії або церкви, за що ніхто з них не був притягнутий до відповідальності.

У площині нівеляції негативних наслідків нелінійності і суперечливості розвитку релігійних інституцій в сучасній Україні слід виходити з ідеї, що українське православ'я має пройти тривалий і складний соборний процес, який, можливо, триватиме десятиліття, і в результаті призведе до єдності та оновлення духовності українського суспільства. При цьому український формат єдності має передбачати соборність у вільному, незалежному суспільстві, щоб це була не просто ієрархічна церковна єдність, а єдність спільнот, громад, їх участь у спільному процесі

соборності, притаманному Київському православ'ю, яке протягом багатьох століть намагалися знищити.

На сучасному етапі розвитку єдність для Православної церкви України має полягати у єдності через різноманіття, а не в уніфікації всіх членів суспільства, як у тоталітарній моделі, у якій всі мають бути однаковими. Така єдність повинна передбачати об'єднання унікальностей та різних релігійних традицій. Об'єднавчі процеси Православної церкви України можуть стати зразком для вимірів єдності, які об'єднують не лише віруючих, а все українське суспільство. Уже на сьогодні православ'я в Україні є прикладом об'єднання багатьох християнських традицій, оскільки, наприклад, традиції православної релігійної спільноти на Буковині можуть відрізнятися на рівні деяких релігійних практик від традицій православної релігійної спільноти на Житомирщині.

Досягнення православної єдності і подолання розбіжностей у розвитку сучасного православ'я є одним з ключових завдань Вселенського патріархату. У тих країнах, в яких є православні віряни, але немає помісної церкви (США, Канада), Вселенський патріархат намагається формувати міжправославну єдність через зібрання православних конференцій, об'єднавчих єпископатських зборів та ін. Це пов'язане з тим, що Вселенське православ'я не базується на імперсько-тоталітарній моделі. Діяльність Вселенського патріарха ґрунтується на прагненні до досягнення консенсусу між усіма помісними церквами у відкритому форматі прийняття рішень, що вкотре засвідчує процедура прийняття рішення про Томос для Православної церкви України. Цей процес відбувся через Синод та Собор єпископів з тривалою процедурою обговорення, богословсько-канонічним вивченням питання, наслідком якого було спільне, а не одноосібне прийняття рішення. Водночас Російська православна церква вкотре продемонструвала неготовність брати участь у відкритому діалозі та дискусії, оголосивши про черговий «розкол» у православ'ї. При цьому, за інформаціями українських військовослужбовців, які були учасниками бойових дій на Сході України, священники УПЦ МП з початку російської збройної експансії постійно співпрацюють з терористами на територіях ОРДЛО, освячують військові підрозділи та зброю на захоплених територіях, у багатьох культових спорудах

прифронтових районів, зокрема в Свято-Успенській Святогірській лаврі, переховували бойовиків, зброю, спорядження (Святогірську, 2020), одночасно відмічаються демонстрація неповаги до українських національних символів і минулого та проросійські настрої духовенства Московського патріархату.

Проте і сам процес становлення і досягнення єдності єдиної помісної православної церкви в Україні є неоднозначним і суперечливим. Керівники УПЦ МП не підтримали такого процесу та наголошують на тому, що вони є аполітичною організацією, яка не бере участь у жодних громадських, національних, культурних та інших акціях, відмовляючись від участі у спільних заходах з іншими релігійними організаціями та конфесіями, які спрямовані на підтримку державної єдності та консолідації суспільства. За останні роки така позиція УПЦ МП не змінилася, вона ще більше проявилася після підписання Томосу та надання автокефалії Православній церкві України і засвідчила ігнорування цією інституцією вимог більшості українського суспільства, а в багатьох регіонах відкрите пропагування «руського міра». І хоча на сьогодні Православну церкву України визнали Вселенський Патріархат, Елладська православна церква, Александрійська православна церква, Православна Церква Кіпру, а інші (Румунська Церква, Грузинська православна церква) за виконання певних вимог готові її визнати, окремі помісні Церкви звернулися із вимогою зібрання Вселенського собору для розгляду українського питання. Проте події в Україні відбуваються таким чином, що Вселенський патріарх Варфоломій розуміє, що лише зібрання та собори не призведуть до швидкого і одностайного визнання Православної церкви України як рівної серед п'ятнадцяти помісних православних Церков. Це пояснюється тим, що кожна із цих Церков має право вето на Вселенському соборі, а Російська православна церква виступає категорично проти визнання автокефалії ПЦУ і скористається своїм правом так, як це робить світська влада Російської Федерації при голосуванні за незручні або невігідні для неї резолюції у Раді безпеки ООН. Водночас ПЦУ має організаційні переваги і значний досвід ефективного функціонування та взаємодії у Вселенському православ'ї, оскільки основну її частину становить Українська православна церква Київського

патріархату, яка уже пройшла етап невизнання та вміє взаємодіяти в умовах поліконфесійності з іншими конфесіями та релігійними організаціями.

У контексті подолання потенційних негативних соціальних наслідків нелінійності розвитку релігійної сфери в Україні слід відмітити місце і вплив Української Греко-Католицької Церкви в сучасному українському суспільстві. Хоча Православна церква України та Українська Греко-Католицька Церква мають спільне коріння Володимирської православної церкви, вони належать до різних релігійних конфесій. Виходячи з того, що УГКЦ перебуває у релігійній єдності з Ватиканом, а ПЦУ – з Константинополем, та, враховуючи деякі особливості, зокрема, адміністративний устрій УГКЦ з чіткою вертикаллю влади від Папи Римського та автономне існування православних церков, а також відмінності на догматичному рівні (наприклад, проблемне питання філіювання, існування Чистилища, яке визнає Католицька церква та заперечує Православна) розгляд питання про їх об'єднання в Україні найближчим часом залишається не можливим. Водночас діяльність УГКЦ уповні засвідчує її інтегрованість в українське суспільство. Ця церква розглядає як пріоритетні соціально-економічні, суспільно-політичні, національно-духовні питання розвитку українського соціуму. Наприклад, у «Катехизмі Української Греко-Католицької Церкви: «Христос – наша Пасха» визначено релігійну догму щодо патріотизму, яку сповідує УГКЦ: «Патріотизм – як чеснота любові до батьківщини – несумісний з ненавистю чи приниженням інших націй і рас, що є виявами шовінізму та расизму. Справжній патріотизм є дієвим: він сприяє збереженню та розвитку національної культури й самосвідомості. Патріот ніколи не поставить націю на місце Бога й не зведе віру лише до одного аспекту національної культури» (Катехизм, 2012). Разом із тим, УГКЦ підтримує думку про прояв патріотизму у любові до свого народу. Визначний український релігійний діяч, Митрополит Андрій Шептицький свого часу писав: «Завдання українського народу буде в тому, щоб створити такі суспільно-християнські обставини, які запевнювали б громадянам правдиве і стає щастя та мали досить внутрішньої сили, щоб поборювати відцентрові тенденції внутрішнього розкладу і успішно захищати межі від зовнішніх ворогів» (Митрополит, 2003). Такі принципи суголосні із релігійно-суспільними практиками ПЦУ.

Наприклад, український вчений О. Соколовський вказує на глибокі ціннісні взаємодії між західним та східним християнством, яке за останні століття пройшло складний еволюційний шлях і відрізняється особливостями доктринально-інститутційного змісту (Sokolovskyi, 2021).

Проголошення статусу помісної церкви ПЦУ відкрило нові можливості до досягнення екуменічної єдності між різними конфесіями не лише на українському ґрунті, а й у вселенському масштабі, зокрема у площині налагодження ще глибшого рівня взаємодії між українськими православними і греко-католиками. З проголошенням автокефалії помісної ПЦУ Україна отримала шанс вибудовувати ці стосунки без втручання і тиску російської імперської складової, яка тривалий час намагалася не лише знищити автокефальний рух в Україні, а й заборонити діяльність греко-католиків. Відносини, які складаються сьогодні між УГКЦ та ПЦУ засвідчують, що виявів протистояння між цими церквами немає. Більше того, існують точки взаємодії у діяльності інституціональних органів цих церков, єдність у релігійних практиках, релігійній традиції. Така співпраця може бути спрямована не лише на подолання етичних і релігійних проблем українського суспільства, але й економічних, екологічних, політичних, які пов'язані із модернізаційними процесами у розвитку країни.

Водночас Українська Греко-Католицька Церква може допомогти Україні вийти на світовий рівень в екуменічному діалозі, що є важливим аспектом, оскільки православні українці Київського патріархату до недавнього часу були позбавлені можливості міжцерковних стосунків. Разом із тим Українська Греко-Католицька Церква володіє значною структурою, її склад релігійних діячів якісно відрізняється від УПЦ МП, РПЦ та нової ПЦУ, оскільки вони мали змогу навчатися у найкращих закордонних релігійних закладах вищої освіти, володіють іноземними мовами, а відтак можуть представляти свою Церкву на міжнародному рівні, здійснювати вплив на суспільний розвиток, навчаючи своїх прихожан.

На думку українського філософа Л. Филипович, греко-католики постійно розвиваються відповідно до глобального і детального плану стратегічного розвитку Церкви та є достатньо успішними у цьому, а предстоятель Блаженніший Святослав активно працює на створення альтернативного «рускому міру» Українського світу, завдяки чому відчутно змінилося ставлення до українців за кодомом (Релігія,

2017). З іншого боку, ПЦУ може допомогти УГКЦ у посиленні відчуття належності греко-католиків до східної православної традиції у зв'язках саме з православним світом.

Заразом відбувається вихід на абсолютно новий рівень відносин між православною і католицькою церквами, тому Україна може стати тим майданчиком, на якому два великі релігійні центри – Ватикан і Константинополь побудують нові відносини. На відміну від УГКЦ, яка позиціонує себе з українським народом, Римо-католицька Церква в Україні ставить в пріоритет лише вірян своєї конфесії, про що свідчать, наприклад, виступи архієпископа-митрополита Мечислава Мокшицького у 2013 році з нагоди відзначення 70-тої річниці Волинської трагедії, в якій він повністю звинуватив українців (Хмільовський, 2013). Такі ситуації загрожують загостренням міжконфесійних конфліктів в українському суспільстві.

Водночас відродженню Римо-католицької церкви в Україні заважали саме давні антикатолицькі стереотипи та пропаганда того, що католицизм є ворожим у країні з багатовіковими православними традиціями та церквою. Тому реєстрація римо-католицьких спільнот та розширення їх структури ускладнювалось, а інколи зустрічало активний супротив зі сторони православних вірян, як, наприклад, у 2004 році в м. Харкові при будівництві католицького храму. Але уже сьогодні значення Римо-католицької церкви в Україні постійно зростає.

Поряд із УГКЦ та РКЦ в Україні вагоме місце займають протестантські релігійні організації. Ще у кінці XIX століття в Україну почали активно проникати такі протестантські релігійні течії, як адвентизм, баптизм та інші. Станом на 1 січня 2019 року в Україні нараховується 2645 протестантських релігійних організацій, серед яких найбільше у Черкаській (189) та Чернівецькій (170) областях. При цьому площа Черкаської області (20,9 тис.кв.км.), яка розташована у центральній частині країни, більше ніж у два рази перевищує Чернівецьку (8,1 тис.кв.км.), яка є південно-західною частиною України. Водночас національний склад населення у порівнюваних областях дещо відрізняється. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року на території Черкаської та Чернівецької областей переважну частину населення складають: українці 93,05 та 75 % відповідно; росіяни – 5,4 та 4,1 %; молдовани – 0,12 та 7,3 % відповідно; румуни – 12,5 % у Чернівецькій області, а в Черкаській – не проживають (Всеукраїнський, 2001). При цьому найменше

протестантських релігійних організацій у Тернопільській області (16), яка є північною сусідкою Чернівецької області та має площу 13,8 тис. км². Хоча національний склад населення Тернопільської області досить різноманітний (Всеукраїнський, 2001), основну його частину становлять українці – 97,8 %.

Разом із тим провідне місце в економіці цих областей займають промисловість та сільське господарство. Черкаська область є індустріально-аграрною, в якій переважають добувна, обробна промисловість, виробництво енергоресурсів та сільське господарство, найважливішими галузями економіки Чернівецької та Тернопільської областей є легка, харчова промисловості та сільське господарство. Відтак кардинальної відмінності в економічному розвитку Черкаської, Чернівецької областей, в яких є найбільше протестантських релігійних організацій, та Тернопільської, в якій їх кількість є найменшою, не існує. При цьому особливе місце в економіці цих областей займає туристична галузь, що пов'язано із значною кількістю Національних природних парків та заповідників у Тернопільській області. Крім того саме на Тернопільщині розташована Почаївська лавра, яка, хоча й передана в оренду УПЦ МП, є місцем паломництва для православних, католиків та греко-католиків. Чернівецька область є одним із центрів літнього та зимового туризму в Україні та не має відомих місць релігійного паломництва.

Разом із тим Черкаська область є одним з важливих історико-культурних туристичних центрів та релігійного паломництва в Україні. Основне місце у паломництві належить хасидам, які проживають переважно у США, Великій Британії та Ізраїлі і щороку приїждять до Умані на могилу духовного лідера цадика Нахмана. На території Черкаської області за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року частка євреїв у національному складі населення області становить лише 0,11 %. Тому визначати вплив національного складу населення на релігійність в Україні досить складно. Звісно кількість протестантських релігійних організацій може залежати від національного складу, наприклад, на території Тернопільської області є 16 організацій та 97,8 % населення області складають українці, Чернівецької – 170 та 75 % відповідно, проте на території Черкаської області існує 187 протестантських

релігійних організацій та 93,05 % її населення складають українці (Всеукраїнський, 2001), в той же час область є світовим центром паломництва хасидів.

Полірелігійність українського суспільства засвідчується і активною діяльністю на території України ісламських релігійних організацій. Слід відмітити, що саме завдяки інформації ісламських паломницьких центрів можна провести моніторинг розвитку ісламської релігії, оскільки проведення соціально-філософського аналізу проблематики впливу ісламських чинників на суспільний розвиток України ускладнюється обмеженістю або взагалі відсутністю даних про суб'єктів ісламської релігійної конфесії. Дослідження науковців в основному базуються на інформації ісламських релігійних громад, серед яких «Аль-Раїд», «Минарет», «CREDO», «Умма».

У контексті нашого дослідження слід відмітити, що на сьогодні іслам є тією релігією, яка демонструє досить інтенсивний розвиток на території усіх країн світ-системи. У багатьох країнах периферії, в яких іслам є державною релігією, він має визначальний вплив на суспільно-політичні, соціально-економічні, світоглядно-релігійні відносини. Україна географічно розташована так, що не лише є порубіжжям для православ'я та католицизму, але й для християнських і мусульманських світів. Станом на 1 січня 2020 року за звітними даними Міністерства культури України в країні зареєстровано 286 ісламських організацій і громад (Про, 2020). Історично склалося так, що основним місцем поширення ісламу в Україні є Крим, на території якого більше 900 ісламських релігійних організацій, об'єднаних в Духовне управління мусульман Криму, в той час як Духовне управління мусульман України об'єднує близько 300 ісламських релігійних організацій та громад.

Розміщення ісламських організацій та громад на території України є досить розпорошеним. Їх відновлення пов'язане з періодом, коли на територію України почали повертатися кримські татари – мусульмани, які до того були репресовані і переселені на інші території або до інших країн примусово, під загрозою смерті або добровільно. На думку науковця А. Колодного в Україні іслам не пов'язаний із конфесійною специфікою, він не привів до появи нових напрямів, а основна частина мусульман в Україні – це суніти (Колодний, 2004). При цьому питання проблематики відносин мусульман із вірянами інших конфесій в Україні постає найгостріше в Автономній Республіці Крим, оскільки на території Кримського

півострова проживає найбільша кількість сповідуючих іслам. Але разом із тим, з анексією Криму на його території почалися утиски кримських татар, яких влада країни агресора надумано звинувачує в участі у терористичних організаціях, наприклад у «Хізб ут-Тахрар», та екстремістській діяльності, чого в Україні ніколи не відмічалось.

За роки військової окупації Сходу України та Кримського півострова релігійні переслідування на окупованих територіях значно зросли та загострилися. У щорічному звіті Комісія США з міжнародної релігійної свободи (USCIRE) закликала підвищити увагу уряду США до 10 країн, серед яких Росія, щодо дотримання релігійної свободи та прав віруючих (Annual, 2015). У звіті вказано на релігійні переслідування на підконтрольних проросійським сепаратистами територіях Криму та Сходу України, які набули жахливих форм та значних масштабів і стосуються як греко-католиків, католиків і православних ПЦУ, протестантів, так і мусульман.

Водночас слід відмітити загрозу ісламських екстремістів, яка існує в США та в багатьох країнах Європейського Союзу. Відтак в Україні потрібно виробити та впроваджувати виважену політику щодо поширення ісламу та підтримки міжнародних ініціатив, які країнами центру світ-системи спрямовуються на боротьбу з тероризмом та ісламським екстремізмом. Разом із тим поліконфесійність, яка існує в Україні, ставить українське суспільство перед необхідністю пошуку моделі мирного співіснування всіх конфесій. Надзвичайно гостро ця проблема постає на території анексованого Росією Криму та Сходу України.

При цьому кожна конфесія, залишаючись самостійною структурою, може продемонструвати спільну турботу про суспільний розвиток, освіту, виховання, соціальний стан, подолання бідності в Україні. На сьогодні у світі існують потужні міжнародні благодійні церковні організації католиків та греко-католиків, тому ПЦУ потребує так само великої міжнародної благодійної православної організації, яка б допомагала країні, більшість населення якої є православними та входять до однієї із найбільших у світі православних церков.

Вирішення таких питань можливе в українському суспільстві через освітні процеси та модернізацію православ'я. Наприклад, у світі практично всі найвідоміші університети починалися як релігійні школи. В Україні у XVII столітті це була Києво-

Могилянська академія, яка сьогодні за своєю структурою та складом науково-педагогічних працівників є світським закладом вищої освіти. В українській поліконфесійній релігійній системі давно назріла проблема модернізації та реформування духовної освіти. Проте на сьогодні не достатньо просвіти та освіти, які можуть встановити та визначити механізми і інструменти для духовного розвитку суспільства. Для успішного продовження процесу об'єднання православних громад у ПЦУ має якісно змінитися підхід до отримання освіти релігійними представниками нової церкви, які повинні не лише виважено спілкуватися із своїми вірянами, але і представляти Православну церкву України, а відтак і державу, на міжнародному рівні, як це відбувається в інших церкв світу. Наприклад, релігійні представники Римо-католицької церкви активно працюють у Раді Європи, ООН та володіють інформацією про світові глобальні процеси, кризи, а також мають вплив на внутрішні, зовнішні політичні та економічні відносини. Православній церкві України потрібно так само ефективно та достойно бути представленою на міжнародних релігійних форумах та конференціях, володіти інформацією про глобальні проблеми людства, приймати участь у міжнародних благодійних та волонтерських організаціях, у яких, наприклад, УПЦ МП взагалі не була представлена, проте для цього ПЦУ потрібно мати значний міжнародний структурний підрозділ із високоосвіченими професіоналами.

На сьогодні церковній освіті в Україні, так само як світській, яка втрачає своїх студентів через їх бажання навчатися за кордоном у зв'язку із повільною освітньою реформою, недостатнім фінансуванням закладів вищої освіти та високою платою за навчання, відсутністю університетів нового типу, ускладненням освітнього процесу, яке несе традиції радянських часів, потрібно виходити із радянсько-московської парадигми церковно-навчального закладу. Спеціалізовані курси з історії релігії та релігієзнавства доцільно впроваджувати у всіх світських закладах вищої освіти з метою вивчення студентами та слухачами не лише історії православ'я в Україні, але і проблематики дотримання релігійної толерантності та права вільного віросповідання кожної людини. Крім того підвищення та покращення релігійної освіти потребують працівники всіх рівнів органів державної влади та місцевого самоврядування. У цьому контексті світоглядно-

релігійні чинники можуть відіграти важливу роль у зміні світоглядних настанов і цінностей українського суспільства, яке вже десятиліття перебуває у стані перманентних соціально-економічних та суспільно-політичних реформ.

У контексті входження країн світ-системи до четвертої промислової революції Православна церква України не може дозволити собі залишатися на рівні розвитку XVI століття. Протестантська та католицька церкви уже давно пройшли процес модернізації, але вони і надалі постійно перебувають у процесі змін, це є прикладом реальної участі церкви у житті суспільства, що і призводить до її постійних змін. Водночас штучне перенесення впливу православної традиції на всі частини суспільного життя та розвитку України може не призвести до очікуваного позитивного результату. У православ'ї традиційно існують певні підходи, які не ведуть до зростання добробуту та подолання економічної відсталості. Наприклад, навіть бідність та жебрацтво, які підтримуються православною церквою, у протестантів прирівнюється до соціальної хвороби та заслуговують осуду, оскільки шкодять славі Божій. Але такий підхід відповідає авторитаризму, який переважає у традиційних Церквах (православ'я, іслам), та формує у суспільстві виправдання бідності.

Разом із тим, в контексті нашого дослідження, актуальною залишається думка М. Вебера про те, що успішне майбутнє православних країн є сумнівним і причина цьому полягає у сильних патріархальних традиціях та схильності до традиціоналізму, яке визначається православ'ям, а тому низьким рівнем інновацій та модернізації, стійкістю до суспільних змін (Вебер, 1994). Проте на думку українського науковця О. Сагана, у дослідженнях М. Вебер не зауважив того, що православні віруючі у всіх так званих «православних країнах» (чотири Східні патріархати, всі Балканські країни, Україна, Білорусія) впродовж тривалого часу перебували під впливом та управлінням іновірних держав, ісламської або католицької (Саган, 2010).

Водночас за останні десятиліття відбулася значна переоцінка впливу світоглядно-релігійних чинників на суспільний розвиток у контексті останніх досягнень науково-технічного прогресу та результатів промислових революцій, в яких вбачались панацея від усіх глобальних проблем людства. Постійне поглиблення нелінійності розвитку світ-системи, зростання прірви між інтелектуальним,

технологічним та моральним станом суспільства вказує на загострення проблеми розвитку світ-системи, оскільки науково-технічний прогрес, який не супроводжується моральним і духовним зростанням у суспільстві, призводить до катастрофічних наслідків та ставить людство перед загрозою виживання.

Крім впливу на соціально-економічний розвиток країни світоглядно-релігійні чинники можуть здійснювати вплив на суспільно-політичні відносини. На думку українського науковця та релігійного діяча І. Луцького рівень впливу релігії на політику пов'язаний з її місцем у суспільстві, яке не є сталим, змінюється в контексті процесів сакралізації (лат. *sacer* – священний) і секуляризації (пізніше лат. *saecularis* – мирський, світський). На думку вченого в Україні найяскравіше приклади цього явища проявляються напередодні та впродовж виборчого процесу, коли релігійні структури чи окремі лідери релігійних установ впливають на правову свідомість вірян, визначаючи іноді їх політичні вподобання (Луцький, 2013). Водночас політичні події, які відбувалися в Україні за останні роки, показали її свідомий вибір європейського курсу розвитку та засвідчили необхідність пошуку об'єднавчих факторів духовної єдності з країнами Європейського Союзу.

Тому християнство, яке окреслило кордони сучасної Європи більше тисячі років тому, може стати одним із основних чинників єдності України з країнами ЄС. Православна церква України має виробити свою концепцію співпраці з католицькою, греко-католицькою, протестантською церквами, оскільки Україна, яка географічно розташована між Європою та Азією, є місцем впливу таких християнських конфесій як православ'я та католицизм. Під час візиту до України у 2001 році понтифік Іоанн Павло II вказував на неможливість досягнення повної єдності Європи, якщо не буде враховано культурний та історичний спадок України, яку він назвав «колискою духовності східних слов'ян» (Візит, 2001).

В умовах наявної кризи суспільного буття в Україні частина суспільства звернулася до нових релігійних рухів, нетрадиційних релігій, а також атеїстичного світогляду. У контексті нашого дослідження слід відмітити, що на сьогодні у всіх країнах світ-системи відбувається відродження релігії, проте не завжди у традиційних формах. Однією з ознак нелінійного розвитку світ-системи та

України є поширення та утвердження поліконфесійності, а також зародження нових релігійних рухів. Така ситуація може стати загрозою традиційному християнству та історичним релігіям, які існують в країнах світ-системи та в Україні. Водночас через конфлікт, який існує між православними церквами в Україні, та військові дії, які відбуваються на Сході України, виникають нові можливості для різних конфесій та релігійних організацій.

Задовго до вказаних подій український науковець та релігієзнавець М. Маринович зазначав, що світові релігії можуть взяти на себе дві головні функції: з одного боку мобілізувати своїх вірян на негативістські антиглобалізаційні протести, які будуть побудовані на міжетнічних суперечках, з іншого – підтримувати зміцнення справедливості та соціальної гармонії через вплив на індивідуальну та групову свідомість, організовуючи вірян на захист прав людини, релігійної свободи та ін. (Маринович, 2001). Висновок українського науковця у сьогоденних умовах залишається цілком слушним, а новоутворена ПЦУ для успішного зайняття своєї ніші серед конфесій в Україні має задовольнити як духовні потреби своїх вірян та прихильників, так і знизити тиск негативних факторів та стереотипів, які існують в українському суспільстві щодо православ'я, щоб не втратити свої позиції.

В цілому релігійність в Україні впродовж багатьох століть формувалася та розвивалася нелінійно під впливом канонічних, культурних, матеріальних, політичних та ін. чинників, коли поруч уживалися православ'я, католицизм, протестантство, іслам, іудаїзм та ін. А в сучасних умовах релігійність в Україні не лише зростає під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів, але і постійно змінюється. Вона характеризується поліконфесійністю, а відтак якісними та кількісними характеристиками засвоєння моральних та релігійних цінностей, їхнім впливом на суспільний розвиток в Україні. Власне, з одного боку, релігійна різноманітність є позитивним явищем, що засвідчує утвердження принципів толерантності в українському соціумі, але, з іншого – вона є підґрунтям для виникнення протистояння між членами суспільства, тому деструктивні чинники у релігійній площині мають і надалі нівелюватися практикою мирного співжиття представників різних релігій і конфесій, яка існувала впродовж століть.

Висновки до третього розділу

На основі соціально-філософського аналізу розвитку сучасного українського суспільства встановлено високий рівень його транзитивності. Доведено, що, окрім агресії Росії, незрілості демократичних засад державного устрою, відсутності правової держави, ключовим чинником зростання нелінійності розвитку українського соціуму є пришвидшений перехід до впровадження механізмів четвертої індустріальної революції. Поряд з беззаперечно позитивними аспектами впливу (пришвидшеним розвитком ІТ-сфери, діджиталізацією транспорту, банківського обслуговування та документообігу та ін.) Industry 4.0 загостила в українському суспільстві процеси майнової та соціальної нерівності. Внаслідок прискореної трансформації центрів суспільного та промислового розвитку найбільші прибутки від прискореної технологізації отримують власники високотехнологічних виробництв та представники кланово-олігархічних структур, які монопольно володіють енергетичними ресурсами та видобувною промисловістю. Внаслідок цього в Україні фактично зник середній клас, а доходи лівової частки українців незворотно падають. В таких умовах не забезпечується сталий розвиток сучасного українського суспільства.

Фактично в ситуації жорсткої державної кризи, яка ускладнюється військовою агресією з боку Росії, пандемією COVID-19, економічні, політичні та соціальні структури сучасного українського суспільства часто неготові прийняти пришвидшене впровадження елементів четвертої індустріальної революції. Висування в авангард розвитку лише досягнення технологічних інновацій без урахування соціальних чинників розвитку суспільства, таких як трудова зайнятість, міграція, освіта, розвиток медичної сфери та ін., нівелює сам феномен Industry 4.0 та негативно відображається на розвитку українського суспільства.

Для виходу українського суспільства із глибокої структурної соціально-економічної кризи та переходу до третьої, а в подальшому до четвертої промислової революції необхідно здійснити докорінний переворот у свідомості соціуму, зокрема у відношенні до освіти і науки, культури, нових технологій, можливості адаптуватися до вимог Industry 4.0, що відкриє перспективи для якісно нового розвитку сфери послуг в освітній, медичній, соціальній сферах, а відтак і для подолання безробіття і бідності в країні. Доведено, що в сучасному українському суспільстві

наявні умови для пришвидшеної технологізації, діджиталізації і автоматизації виробництва. До них, насамперед, належить достатньо високий рівень середньої і вищої освіти, що відкриває широкі можливості для зростання ІТ-сектору, сектору фрілансерінгу, ракетно-космічної, авіабудівної, фармакологічної промисловості та ін.

Впровадження та використання результатів четвертої промислової революції навіть у країнах центру світ-системи не призводить до скорочення бідності та справедливого розподілу ресурсів, тому при використанні її досягнень слід звернути увагу на розширення соціальної складової суспільного розвитку в Україні. В умовах незворотного зростання рівня безробіття внаслідок пандемії COVID-19 та впровадження технологій Industry 4.0 в українському суспільстві слід продукувати механізми формування «нового середнього класу» з представників тих соціальних верств, які належать до сфери медичного обслуговування та надання послуг з охорони здоров'я, середньої і вищої освіти, наукової діяльності. Покращення розвитку цих сфер може стати запорукою соціальної стабільності та нівеляції значного рівня трудової міграції з України, коли мільйони освічених членів українського суспільства виїжджають за кордон у якості дешевої робочої сили.

В умовах пандемії COVID-19 життя українського суспільства якісно змінилося і навряд чи повернеться у попереднє русло. Деяка частина українського суспільства (як-от, працівники ІТ-сфери) змогла швидко адаптуватися до віддаленої форми роботи і може заощаджувати кошти та витрачати їх у власне задоволення. Натомість значна частина українців, які або втратили робочі місця, або працюють за мінімальну заробітну плату, змушені поступово використовувати свої заощадження, гірше харчуються, не мають достатньо коштів на лікування, заняття спортом, дозвілля. Якщо навіть малозабезпечені члени українського суспільства і займуться покращенням своєї цифрової освіти та навичок в умовах поширення швидкісного Інтернету для дистанційної роботи, до скорочення кількості безробітних це не призведе. Навпаки в умовах віддаленої роботи постійно зменшується кількість користувачів усіма видами транспорту, послугами громадського харчування, а тому зменшується потреба у працівниках, які надають такі послуги, займаються прибиранням і обслуговуванням службових та побутових приміщень.

У дисертаційній роботі встановлено, що одним з ключових чинників нестабільності і транзитивності в розвитку сучасного українського суспільства залишається невирішеність проблеми з тимчасово переміщеними особами внаслідок агресії Росії. Для подолання такої проблеми в українському суспільстві потрібно удосконалити процедуру правового захисту, юридичної реєстрації, забезпечення житлом, отримання освіти, надання послуг з охорони здоров'я та соціального забезпечення громадянам України.

Нелінійність і транзитивність розвитку сучасного українського суспільства поглиблюється й через погіршення екологічної ситуації. З'ясовано, що в останні десятиліття, на які припав перехід країн центру та напівпериферії до третьої, а в окремих регіонах до четвертої промислової революції, відбулося погіршення екологічної ситуації в Україні, пов'язане з домінуванням у структурі її економіки видобувної промисловості і хижацьким використанням природних ресурсів, виснаженням ґрунтів, забрудненням рік та водойм, вирубкою лісу, незаконним видобутком бурштину та ін. Це, у свою чергу, продукує нестабільність українського суспільства, через порушення прав більшості громадян України щодо доступу до чистого повітря і водних ресурсів та закономірного зростання його бідності і соціальної незахищеності.

Українське суспільство й українська держава, прагнучи до змін не лише в економічній, а й соціальній, суспільно-політичній сфері, має стати незалежним суб'єктом міжнародних соціально-політичних відносин. При цьому важливою залишається їх орієнтація на зв'язки із країнами центру світ-системи, які потенційно можуть сприяти пришвидшеній модернізації та ефективній адаптації в умовах як четвертої промислової революції, так і нової геополітичної реальності. Проте в останні роки в українському суспільстві надто повільно і суперечливо відбувалися зміни, зорієнтовані, на його інтеграцію в єдиний економічний, політичний і безпековий європейський і євроатлантичний простір. Не сприяє цьому і політика подвійних стандартів у ставленні до нашої держави на міжнародній арені. Одним із утілень подвійного ставлення до нашої держави залишається обмеження експорту української продукції в інші держави. Тому перед українським урядом постає нелегке завдання ініціювати в СОТ збільшення квот на український експорт, що може позитивно вплинути на розвиток українського

суспільства через створення нових робочих місць та збільшення розмірів заробітної плати, зменшення рівня безробіття та скорочення обсягів трудової міграції.

При цьому відсутність значних міжнародних інвестицій в економіку України та системного збільшення державного фінансування виробництва з високим рівнем доданої вартості, капіталовкладень у розвиток освіти і науки, з метою активізації науково-технологічного інновацій, загрожує залишити Україну у переліку країн периферії назавжди.

На фоні неможливості стабілізувати у найближчому майбутньому відносини з Росією запорукою нівеляції зростання зовнішньополітичної транзитивності українського суспільства і української держави є врегулювання відносин з нашими західними сусідами. Уникнення загострення протистояння з Угорщиною лежить у площині виваженої політики України щодо українських громадян угорського походження на Закарпатті. При цьому соціальна стабільність у цьому регіоні вимагає виваженого вирішення проблеми мови національних меншин та національних цінностей. Однак при цьому, висхідним положенням політики Українського Уряду має бути позиція, що вивчення в закладах загальної середньої освіти української мови та вільне володіння нею має стати для українського суспільства не лише способом реалізації утвердження України в міжнародних відносинах, а й сприяти повноцінній інтеграції в український соціум представників усіх національних меншин.

Окрім чинників соціально-політичної нелінійності розвитку сучасного українського суспільства на його рівень транзитивності впливає й феномен його полірелігійності й поліконфесійності. З одного боку, співіснування в українському суспільстві представників різних релігійних груп – православ'я, католицизм, протестантизму, ісламу, іудаїзму – засвідчує достатньо високий рівень його толерантності і віротерпимості. З іншого боку полірелігійність і поліконфесійність українського соціуму постає і на сучасному етапі чинником його потенційної нестабільності. В зв'язку з цим деструктивні чинники у релігійній площині в українському суспільстві мають і надалі нівелюватися практикою мирного співжиття представників різних релігій і конфесій, яка існувала впродовж століть в Україні.

Одним із ключових чинників релігійної нестабільності в сучасному українському суспільстві постає орієнтація духовенства і віруючих УПЦ МП на

ідеї «руського мира» та виправдання агресивної політики Росії. Натомість Православна церква України під егідою Вселенського патріархату може стати центром для консолідації усіх православних в українському суспільстві. При цьому релігійний плюралізм і віротерпимість мають стати тими чинниками, які допоможуть подолати внутрішні суперечності у соціальній, політичній, релігійно-конфесійній сферах розвитку українського суспільства на його шляху до євроатлантичної інтеграції.

Основні положення 3-го розділу висвітлені у публікаціях:

1. Венцель Н. В. Особливості переходу до INDUSTRY 4.0. в ситуації зростання транзитивності українського соціуму. *American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research*. New York, 2018. № 3 (10). С. 84 – 89.

2. Ventsel N. V. Achievement and risks of the fourth industrial revolution in conditions of increasing of globalization processes. *Norwegian journal of development of the international science*. Oslo, 2018. № 18 (3). P. 41 – 45.

3. Венцель Н. В. Соціально-філософський аналіз діяльності міжнародних організацій у контексті поглиблення нелінійності розвитку світ-системи. Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Київ, 2018. № 134 (7). С. 264 – 268.

4. Венцель Н. В. Релігія і релігійність як фактор нелінійності розвитку світ-системи в умовах глобалізації. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. Житомир, 2018. № 1 (84). С. 9 – 14.

5. Ventsel N. V. Transitional Society in Modernization Conditions Challenges of Forth Industrial Revolution. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир, 2019. № 1 (85). С. 5 – 16. (У співавторстві з Ковтун Н. М.).

6. Венцель Н. В. Новий середній клас як фактор нівеляції соціальної невизначеності в умовах модернізаційних викликів Industry 4.0. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир, 2020. № 1 (87). С. 86 – 99. (У співавторстві з Ковтун Н.М.).

7. Венцель Н. В. Зростання рівня безробіття у контексті соціальних викликів четвертої промислової революції. Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення: матеріали V міжвуз. наук.-теор. конф. мол. наук. (м.Житомир, 04 грудня 2019 р.), Київ, 2020. С. 123 – 125.

8. Венцель Н. В. Основні чинники мотивації професійного розвитку вчителів в умовах транзитивності українського суспільства. Безперервний професійний розвиток педагогічних працівників Нової української школи в умовах післядипломної освіти регіону: матеріали регіон. наук.-практ. інтернет-конф. (м.Житомир, 26 жовт. 2020 р.), Житомир, 2020. С. 18 – 21.

9. Венцель Н. В. Внутрішньо переміщені особи в Україні та особливості їх реінтеграції в ситуації зростання соціальної транзитивності. Пріоритетні шляхи розвитку науки та освіти (частина І): матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м.Львів, 5-6 трав. 2020 р.), Львів, 2020. С. 66 – 67. (У співавторстві з Ковтун Н. М., Коваленко О. В.).

ВИСНОВКИ

На основі аналізу нелінійності розвитку сучасної світ-системи встановлено, що взаємодія структурних частин соціуму відбувається як багатомірний, суперечливий, нелінійний процес, в якому сталий розвиток, благополуччя і добробут всього суспільства визначають функції його складових. Водночас від стану, в якому перебувають ці частини, залежить розвиток усього суспільства. Проблема нелінійності розвитку в умовах суспільної транзитивності перебуває на периферії наукового аналізу і потребує системного філософського осмислення, концептуалізації та систематизації окремих напрацювань. Системний соціально-філософський аналіз нелінійності розвитку сучасної світ-системи має базуватися на розумінні нелінійності як розвитку суспільних процесів через етапи підйомів, спадів і криз.

Концептуалізація соціально-філософських підходів до розуміння ролі нелінійності у розвитку суспільних процесів відображена нами у Додатку 1 до дисертаційного дослідження. В античній традиції осмислення нелінійності розвитку соціальних систем відбувається через призму ідей Гесіода, Геракліта, Платона про формування космосу (порядку) з хаосу (безладу). При цьому античні мислителі доводили продуктивну роль хаосу та неможливість існування космосу, зокрема соціального, без перманентних проявів хаотизації.

У період середньовіччя, зокрема у працях Аврелія Августина, обґрунтовується лінійний підхід до розуміння розвитку суспільства, що втілюється в ідеї руху історії від створення світу до народження Христа, пришествя Спасителя і встановлення Царства Божого на землі. Поряд із цим у період Відродження ідеї нелінійності суспільного розвитку втілюються в ідеї про повторюваність зміни правлячих династій Ніколо Макіавеллі та новоєвропейській ідеї повторювальності циклів розвитку окремих націй і цивілізацій (рікорсо) Джамбатіста Віко. Натомість ідея лінійності суспільного розвитку у період Нового часу знайшла відображення у застосуванні ідей механіцизму щодо розвитку соціуму (Томас Гоббс, Франсуа-Марі Вольтер, Жан-Жак Руссо, Ніколя де Кондорсе), у формаційному підході до розуміння суспільно-історичного процесу Карла Маркса. Синтезуючий характер щодо розуміння співвідношення лінійності і нелінійності суспільного розвитку має

ідея еволюції Абсолютного Духу в історії людства Георга Гегеля, у розумінні якого історична реалізація розвитку суспільства відбувається по спіралі на основі діалектичного закону заперечення заперечення.

Концептуалізація ключових положень дисертаційного дослідження відбувається також через ідеї нелінійності, циклічності, повторюваності у розвитку соціальних систем, культур і цивілізацій М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, Т. Адорно, М. Еліаде, концепції тектології, холізму та емерджентності у розвитку соціальних систем О. Богданова, концепції циклічності розвитку етнічних спільнот внаслідок пасіонарного імпульсу Л. Гумільова, теорії великих циклів розвитку економічних систем М. Кондратьєва, синергетичної теорії самоорганізації природних і соціальних систем Г. Хакена, І. Пригожина, І. Стенгера, теорії світ-системного аналізу І. Валлерстайна, концепції позитивного зворотного зв'язку як основи нерівності між народами Дж. Даймонда та ін.

Широкий спектр проблематики, яка піднімається у процесі соціально-філософського дослідження нелінійності розвитку сучасного глобалізованого суспільства обумовили застосування у дисертаційній роботі поліпарадигмального підходу, який дозволив синтезувати методологічні підходи, окреслені у площині історико-логічного, герменевтичного, світ-системного і синергетичного аналізу. Синтез заявлених методологічних підходів дозволив дослідити специфіку виявлення нелінійності у розвитку соціальних систем у різних площинах функціонування суспільства (економічній, політичній, релігійній, освітній, науковій та ін.).

У процесі аналізу спроб демократизації, модернізації та впровадження елементів ринкової економіки у країнах периферії світ-системи, що перебували на рівні розвитку аграрного суспільства з домінуванням принципів клановості, патерналізму, непотизму та традиціоналізму, було використано логіко-історичний метод. Окрім того, логіко-історичний підхід у дослідженні використовується у площині порівняння суспільно-економічних систем у різних часових і просторових аспектах. Зокрема, часовий аспект у дослідженні використано у процесі порівняння розвитку постколоніальних країн світу у 60-70-ті роки ХХ ст. з їх розвитком на початку ХХІ ст.

Герменевтична методологія аналізу у заявленому дослідженні застосовується у контексті розуміння історичного мислення як особливого

процесу опосередкування понять минулого категоріями теперішнього часу (Г. Гадамер). Зокрема, правило герменевтичного кола використовується у контексті критичного сприйняття теорії світ-системного аналізу І. Валлерстайна та розкриття особливостей функціонування світ-системи як цілого, яке може бути пояснене лише на підставі вивчення розвитку окремих елементів – конкретних країн ядра, напівпериферії і периферії світ-системи.

Складність і варіативність чинників розвитку світ-системи завбачує використання у дослідженні синергетичної методології наукового аналізу, яка дозволяє досліджувати розвиток суспільства через значну кількість змінних, які визначають точки біфуркації і напрямки флуктуації у соціальному середовищі. Синергетична методологія наукового аналізу у межах соціально-філософського дослідження завбачує використання ряду пізнавальних принципів: принципу емерджентності, згідно з яким новий стан системи не є простою сумою попередніх якостей, а може кардинально від неї відрізнятись; принципу «розростання малого», в межах якого ефекти від флуктуації можуть екстремально зростати, кардинально змінюючи розвиток системи; принцип межі чутливості системи, за умови подолання якої ефект від флуктуації зростає в декілька разів; принцип дискретності шляхів еволюції, коли у конкретний момент часу проявляється лише конкретний спектр флуктуацій; принцип допустимості емерджентних (неочікуваних) змін, в межах якого вибір напрямку соціальної флуктуації відбувається випадково в точках біфуркації; принцип «остаточної невизначеності» напрямків розвитку соціальної системи; принцип дезінгресії у функціонуванні відкритих систем О. Богданова, за яким, якщо сума внутрішніх дезінгресій є більшою суми зовнішньої дезінгресії системи, то це не призведе до її дезорганізації; принцип В. Парето, за яким структурні складові соціальної системи можуть мати набагато більшу значущість, ніж можна було б уявити через їх питому вагу у цілісності системи. Виходячи з цього, будь-які прогнози щодо розвитку соціальних систем у середній і віддаленій перспективі мають базуватися на визначенні ймовірних сценаріїв. Нелінійність у розвитку соціальних систем явно

простежується на макрорівні їх аналізу, тоді як на макрорівні соціально-філософського аналізу проявляються лінійні детерміністичні тенденції.

Синергетична методологія перебуває у діалектичному взаємозв'язку зі світ-системним підходом І. Валлерстайна. У її межах розвиток соціуму тлумачиться не як простий цілеспрямований лінійний процес, а як складний, нелінійний, хвилеподібний процес трансформації суспільства. Висхідним положенням світ-системної методології дослідження є ідея про проходження усіма суспільно-історичними системами трьох базових етапів – становлення, розвитку (нормального існування) та структурної кризи. Людство на теперішньому етапі розвитку згідно з світ-системною теорією І. Валлерстайна перебуває в умовах системної структурної кризи і напередодні становлення нової світ-системи. У структурному вимірі капіталістична світ-система складається з країн центру і периферії, які розвиваються, проходячи циклічні коливання, що зумовлює зміщення центрів концентрації капіталу і влади та поглиблює нерівність у розвитку різних частин світу. Термін «країни периферії» використовується щодо відсталих, слаборозвинених країн з домінуванням позаекономічних, неринкових, позаінституційних чинників соціального розвитку, а термін «країни напівпериферії» позначає держави, розміщені між ядром і периферією світ-системи.

Методологічно затребуваною у дисертаційній роботі є й ідея, що процеси демократизації, які спонукають громадян країн периферії і напівпериферії вимагати вищих доходів і соціальних стандартів, вступають у суперечність з бажанням капіталістів до необмеженого накопичення капіталів, що призвело до закономірного формування гібридних олігархічних і клептократичних режимів у багатьох країнах периферії і напівпериферії.

Концептуальні положення світ-системного аналізу у процесі аналізу нелінійності розвитку сучасного транзитивного суспільства мають доповнюватися ідеями З. Баумана про розмивання і руйнування традиційних соціальних інститутів в умовах сучасності під впливом мінливих антропогенних факторів. Методологічно обґрунтованою залишається й позиція, що в ситуації посилення нелінійності, мінливості і варіабельності розвитку сучасних соціальних систем людство має адаптуватися до життя в якісно нових умовах перманентних криз.

Суголосним до такого підходу є й концепція турбулентності соціальних систем Дж. Розенау, який сучасний стан розвитку суспільства інтерпретує як перехідний період до нової епохи розвитку людської цивілізації: інтеграції й дезінтеграції, універсалізації й партикуляризації, централізації й дезінтеграції.

На основі соціально-філософського аналізу розвитку сучасної світ-системи встановлено, що нелінійність і соціальна транзитивність розвитку сучасних країн периферії і напівпериферії пов'язана з їх економічним відставанням, зростаючою соціальною і майновою нерівністю лівової частки їх населення. Доведено, що прискорення науково-технологічного прогресу у сучасному світі супроводжується поглибленням соціально-економічної відсталості та нерівності у розвитку як між різними країнами і регіонами світу, так і між різними соціальними спільнотами всередині однієї країни, нерівномірним розподілом матеріальних і нематеріальних ресурсів, масовим зростанням безробіття, погіршенням рівня соціального захисту, зростанням стихійних міграційних рухів та ін. Якщо впровадження результатів Industry 4.0 через інтернетизацію, діджиталізацію і роботизацію виробництва у розвинутих суспільствах країн центру світ-системи призводять до будівництва «розумних» заводів, будинків, транспортних систем, міст і виробництва високотехнологічних товарів із високим ступенем доданої вартості, то впровадження механізмів четвертої індустріальної революції у країнах периферії і напівпериферії лише консервує їх статус сировинних і аграрних економік з високим ступенем соціальної і майнової нерівності та корупції. І хоча номінально окремі показники розвитку країн периферії в останні десятиліття можуть зростати (наприклад, ВВП, дохід на душу населення та ін.), вони супроводжуються подальшим поглибленням соціально-економічної нерівності, особливо у найбільш бідніших країнах світу (Південний Судан, Нігерія, Руанда та ін.).

Окрім створення «розумних» високотехнологічних виробництв, закономірне скорочення витрат на використання трудових ресурсів, прискорення обігу інформаційних ресурсів, технології Industry 4.0 зумовляють закономірне зростання безробіття і стихійної, насамперед, трудової міграції, розмивання відчуття соціальної, передусім інформаційної безпеки, зростання тривожності і невпевненості у

завтрашньому дні. Масове звільнення працівників-людей прогнозується у галузях, де використовується важка фізична праця або наявні шкідливі умови праці, у сфері сільського господарства, транспорту, фінансів, торгівлі та ін. У дослідженні встановлено, що ключовими механізмами нівеляції соціальних ризиків прискореної роботизації, автоматизації та діджиталізації виробництва, як у країнах центру світ-системи, так і в країнах периферії є впровадження прогресивного оподаткування роботизованих і автоматизованих виробництв та впровадження механізмів єдиного базового доходу.

Водночас доведено, що основою нівеляції нелінійності розвитку сучасного суспільства, зокрема нівеляції процесів зростання майнового розшарування і безробіття в умовах концентрації багатства в руках власників високотехнологічних виробництв, має стати впровадження державної політики щодо формування «нового середнього класу» з представників професій, які будуть обіймати люди в діджиталізованому і роботизованому суспільствах майбутнього. До них належать, насамперед професії на рівні суб'єкт-суб'єктного відношення у галузях освіти, науки, медицини, соціального забезпечення, культури та мистецтва, обслуговування та ін.

У межах соціально-філософського аналізу нелінійності розвитку сучасного транзитивного суспільства соціально-економічна відсталість визначається як нижчий рівень розвитку економіки країн периферії, порівняно з країнами центру світ-системи, невисокий рівень наукоємності у розвитку економіки, недоступність до інформаційних та знаннєвих ресурсів та ін. Прямим соціальним наслідком соціально-економічної відсталості країн периферії світ-системи є масове безробіття, перманентна загроза голоду, підвищений рівень смертності, високий ступінь неграмотності населення, неконтрольовані, стихійні міграційні процеси. Проте подолання нелінійності у розвитку між країнами центру світ-системи і країнами периферії лежить не тільки у площині економічної модернізації, створення надсучасних високотехнологічних виробництв, а й у сфері нівеляції високого рівня корупції, формування правової держави і громадянського суспільства. Водночас надання міжнародними інституціями фінансової допомоги країнам периферії і напівпериферії має бути спрямоване на обов'язкове

зменшення поляризації у доходах між різними верствами громадян таких країн, досягнення колективної безпеки, дотримання прав людини, підсилення соціально-економічних умов миру і суверенітету між різними країнами світу.

Ключовим чинником суспільно-політичної дестабілізації на глобальному рівні залишається проблема зростання соціально-економічної відсталості країн периферії світ-системи через значні боргові зобов'язання, отримані цими країнами внаслідок жорстких вимог міжнародних фінансових організацій, та орієнтації цих країн на добування корисних копалин та продаж сировини, ціна на які коливається не на користь бідних країн. При цьому держави «третього світу» виявляються на міжнародному рівні або безсилими через обмеження, правила та норми, затверджені статутними документами міжнародних організацій, або й самі виступають ініціаторами політичних відносин, які поглиблюють їх відсталість, а в перспективі і нелінійність розвитку сучасної світ-системи.

У дисертаційній роботі поглиблено розуміння впливу світоглядно-релігійних чинників на нелінійність розвитку сучасного суспільства. З одного боку, сучасний розвиток різних соціальних систем засвідчує зростання інтересу до релігії та зростання рівня релігійності у різних регіонах світу внаслідок зростання соціальних ризиків через структурну перебудову світової економіки внаслідок Industry 4.0 та карантинних заходів в умовах пандемії, появу сотень тисяч і мільйонів «зайвих» людей, зростання безробіття і, як наслідок, масового поширення відчуття незахищеності і невпевненості в завтрашньому дні та ін. З іншого боку, вияви релігійного екстремізму і релігійного тероризму в ситуації зростання соціальної транзитивності і нелінійності розвитку сучасного суспільства стають факторами інспірації та ескалації громадянських конфліктів всередині окремих держав та чинниками продукування локальних, міждержавних та регіональних конфліктів.

Водночас на початок XXI століття актуальним залишається висновок, що економічна успішність або неуспішність різних соціальних спільнот чітко пов'язується з релігійними орієнтаціями населення. У дисертаційній роботі підтверджено, що серед країн, які на сьогодні перебувають у когорті країн центру світ-системи є сім країн (Норвегія, США, Данія, Ісландія, Швеція, Німеччина, Фінляндія), населення яких

сповідує переважно протестантизм. Разом з тим у двадцятці найбільш розвинутих держав світу немає жодної православної країни. Традиційно у православ'ї матеріальне багатство протиставляється духовному багатству та матеріальній бідності, у той час як у протестантизмі бажання бути бідним засуджується.

Встановлено, що саме релігійно-моральні світоглядні позиції конфуціанства, буддизму, індуїзму (патерналізм, працьовитість, заощадливість, аскетизм) дозволили ряду країн периферії (Японія, Південна Корея, Сінгапур, Тайвань, Китай, Індія) перейти до країн напівпериферії або центру світ-системи. А відтак, можемо говорити про можливість конструктивного впливу світоглядно-релігійних факторів на подолання нелінійності розвитку світ-системи.

У свою чергу саме світоглядно-релігійні чинники у контексті поширення ісламського фундаменталізму сприяють консервації економічної відсталості й соціальної нестабільності Південного Судану, Сомалі, Нігерії, Руанди та ін., що у свою чергу лише поглиблює соціальну транзитивність і нелінійність розвитку багатьох регіонів світу. При цьому поширення релігійного екстремізму та тероризму перебуває у прямій залежності зі зростанням рівня бідності та безробіття у країнах периферії світ-системи. Означені тенденції найбільш рельєфно проявляються в країнах, розміщених південніше Сахари, де прихильники радикального ісламізму одночасно ведуть боротьбу проти влади, чиновників, корупції, інших релігій, імперіалізму та глобалізації.

На основі дослідження релігійних аспектів нелінійності розвитку сучасного суспільства підтверджено й тривалу тенденцію щодо зростання рівня атеїзму у країнах ядра світ-системи. Високий рівень соціально-економічного розвитку та якості життя, комфортні умови проживання і новітні технологічні досягнення закономірно зменшують потребу людини і суспільства в цілому у духовній підтримці, яку дає релігія. Водночас в ситуації зростаючої технологізації, діджиталізації і роботизації виробництва світоглядно-релігійні, духовно моральні чинники (патерналізм, пошана до старших, слухняність, працелюбність, аскетизм) не можуть бути єдиними чинниками успішного соціального й економічного розвитку. Вони мають поєднуватись з цілеспрямованою, виваженою позицією політичних і наукових еліт.

Саме така позиція українських еліт має нівелювати соціальні ризики і виклики, які постають перед українським суспільством внаслідок четвертої індустріальної революції. Прискорена інформатизація, діджиталізація та комп'ютеризація українського суспільства, з одного боку, можуть сприяти його успішній модернізації і реформуванню. З іншого боку, неврахування соціальних чинників розвитку українського суспільства, таких як трудова зайнятість, загроза поглиблення трудової міграції, згортання сфери медичного обслуговування, скорочення сфер середньої і вищої освіти, у перспективі загрожує подальшою соціально-економічною стагнацією і загрозою дезінтеграції України. Водночас у ситуації жорсткої кризи державності, яка ускладнюється військовою агресією з боку Росії, пандемією COVID-19, економічні, політичні та соціальні інституції сучасного українського суспільства можуть бути неготовими до пришвидшеного впровадження елементів четвертої індустріальної революції.

У дисертаційній роботі встановлено, що в сучасному українському суспільстві наявні умови для пришвидшеної технологізації, діджиталізації і автоматизації виробництва: достатньо високий рівень середньої і вищої освіти, що відкриває широкі можливості для зростання ІТ-сектору, сектору фрілансерінгу, ракетно-космічної, авіабудівної, фармакологічної промисловості та ін. Значної перестороги заслуговує при цьому орієнтація сучасної української економіки на видобувну промисловість та розвиток агросектору, орієнтація на які є виправданою лише як тимчасова тенденція у процесі переходу до більш високотехнологічного виробництва.

Ситуація ускладнюється тим, що значна частина українського суспільства, маючи достатній рівень середньої спеціальної і вищої освіти та усвідомлюючи безперспективність свого майбутнього, вже виїхала у статусі трудових мігрантів до багатших країн у пошуках кращого соціального захисту своїх родин та застосування своїх талантів і знань. Однак, за умови прискореної діджиталізації, роботизації і автоматизації розвинутих країн світу українським трудовим мігрантам слід готуватися до повернення на батьківщину, втрати потенційних доходів та засобів до існування.

Прискорена діджиталізація українського суспільства в ситуації пандемії COVID-19 закономірно призвела до зростання безробіття та поглиблення

нерівності в ньому. Хоча невелика верства заможних власників представників кланових олігархічних еліт, вищих державних чиновників та працівників сфери ІТ-технологій можуть і надалі проживати у зручних для них умовах дистанційної трудової діяльності, заощаджувати кошти та витратити їх у власне задоволення, основна маса населення України перебуває у стані невпинного збідніння. Значна частина представників українського суспільства втратили робочі місця або працюють за мінімальну заробітну плату, змушені поступово використовувати свої заощадження, гірше харчуються, не мають достатніх коштів на лікування, заняття спортом, дозвілля. Навіть, якщо малозабезпечені члени українського суспільства і займуться покращенням своєї цифрової освіти та навичок в умовах поширення швидкісного Інтернету для дистанційної роботи, до скорочення кількості безробітних це не призведе. Навпаки, в умовах віддаленої роботи постійно зменшується кількість користувачів усіма видами транспорту, послугами громадського харчування, а тому закономірно зменшується кількість працівників, які надають такі послуги, займаються прибиранням і обслуговуванням службових та побутових приміщень. Скорочення рівня споживання різних товарів в умовах пандемії, закриття закладів харчування та обслуговування, закономірно призвело до скорочення кількості й так нечисленного середнього класу в українському суспільстві. У дисертаційній роботі доведено, що ключовим механізмом нівеляції соціальних ризиків в українському соціумі від впровадження принципів Industry 4.0 має бути цілеспрямована політика українських державних органів щодо формування «нового середнього класу» з представників тих професій, які будуть зайняті людьми в роботизованому суспільстві майбутнього – сфери програмування, креативних індустрій, медицини, освіти і науки, сфери обслуговування та ін. Структурна перебудова економіки України, і, як наслідок, глибока трансформація українського суспільства, перебуває у прямій залежності від міжнародних інвестицій та системного збільшення фінансування на сферу освіти і науки.

У політичній площині розвитку українського суспільства в умовах четвертої індустріальної революції Україна має стати незалежним суб'єктом міжнародних відносин. Необхідною при цьому залишається орієнтація української держави на

співпрацю з країнами центру світ-системи, які потенційно можуть сприяти як пришвидшеній модернізації, так і адаптації України до нової геополітичної реальності. Слід враховувати і те, що країни центру світ-системи часто використовують політику подвійних стандартів у ставленні до нашої держави на міжнародній арені.

Окрім вирішення екзистенційної проблеми існування України в її протистоянні з Росією, у сфері міжнародних стосунків зростаюча транзитивність і нестабільність у розвитку українського суспільства пов'язана зі зростанням втручання Угорщини у внутрішні справи України через наявність етнічної спільноти угорців на Закарпатті. Перед Україною стоїть невідкладне завдання стабілізувати ситуацію в Закарпатській області. Наша держава має, з одного боку, виважено підійти до вирішення проблеми вивчення мови національних меншин. З іншого боку, вивчення у закладах загальної середньої освіти та вільне володіння українською мовою має не лише сприяти повноформатній інтеграції в українському соціумі представників всіх національних меншин, а й стати способом утвердження і зміцнення суб'єктності України у сфері міжнародних суспільно-політичних відносин.

Нелінійність і транзитивність розвитку сучасного українського суспільства тісно пов'язана й з феноменом його полірелігійності і поліконфесійності. З одного боку, співіснування в українському соціумі різних релігійних течій (православ'я, католицизм, протестантизм, іслам, іудаїзм та ін.) впродовж багатьох століть призвело до достатньо високого рівня релігійної толерантності в Україні. Водночас конкуренція різних релігійних інституцій у площині залучення нових віруючих є одним із важливих чинників їх здатності до оновлення і пристосування до вимог часу.

З іншого боку, полірелігійність і поліконфесійність українського суспільства містить у собі загрози міжрелігійних і міжконфесійних конфліктів. І лише виважена державна політика, а також здатність населення критично сприймати інформаційні провокації, часто інспіровані ззовні, дозволить зберігати належний рівень релігійної толерантності і взаєморозуміння. При цьому важливим аспектом нівеляції зростання релігійної нетерпимості і ескалації міжрелігійних конфліктів залишається введення діяльності Української православної церкви (Московського патріархату) у правове русло і відповідність українським національним інтересам.

Поряд з цим збереження високого ступеня релігійної толерантності в Україні прямо пов'язане з консолідацією українського православ'я навколо Православної церкви України та її остаточним визнанням помісними православними церквами. Релігійний плюралізм та взаємоповага мають стати важливим чинником консолідації українського суспільства та подолання суперечностей в соціально-економічній, суспільно-політичній, соціокультурній сферах його розвитку, який сприятиме розвитку України як демократичної і правової держави.

Основні положення дисертації було оприлюднено на:

Конференціях, філософських читаннях, форумах, конгресах:

всеукраїнських і регіональних:

1. Венцель Н. В. Реалізація прав жінок країн «третього світу» у глобалізаційній кризі сучасності. Гендер. Екологія. Здоров'я: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20-21 квіт. 2017 р.), Харків, 2017. С. 45 – 47.

2. Венцель Н. В. До проблеми соціально-філософського аналізу економічної відсталості. Дні науки філософського факультету – 2017: матеріали міжнар. наук. конф. (м.Київ, 25–26 квіт. 2017 р.), Київ, 2017. С. 16 – 18.

3. Венцель Н. В. Економічна відсталість як атрибутивна ознака глобалізаційної кризи сучасності. Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету: матеріали Третьої міжнар. мультидисцип. конф. «Чорноморські наукові студії». (м.Одеса, 19 трав. 2017 р.), Одеса, 2017. С. 176 – 179.

4. Венцель Н. В. Трансформація системи цінностей у суспільстві споживання в умовах глобалізації. Глобалізований світ: випробування людського буття: матеріали міжнар. наук.-теор. конф. (м.Житомир, 6-7 жовт. 2017 р.), Житомир, 2017. С. 75 – 77.

5. Венцель Н. В. Тенденції розвитку сфери освіти в ситуації транзитивності сучасного суспільства. Освіта і наука: філософські, історичні та соціальні засади: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28-29 лист. 2017 р.), Харків, 2017. С. 36 – 38.

6. Венцель Н. В. Социально-философский анализ влияния религиозных факторов на нелинейность развития мир-системы в контексте глобализации. Религия и общество – 12: сборник тезисов XII Междунар. науч.-практ. конф. (г. Могилев, 12-17 март. 2018 г.), Могилев, 2018. С. 9 – 11.

7. Венцель Н. В. Нелінійність процесу становлення інформаційного суспільства у країнах «третього і четвертого світу». Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (м.Дніпро, 12 квіт. 2018 р.), Дніпро, 2018. С. 40 – 43.

8. Венцель Н. В. Новітні виклики інформаційній безпеці суспільства у контексті впровадження результатів четвертої індустріальної революції. Наука III тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи, розвитку: матеріали II міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м.Бердянськ, 26-27 квіт. 2018 р.), Бердянськ, 2018 р. С. 12 – 13.

9. Венцель Н. В. Поглиблення нелінійності розвитку світ-системи в контексті загострення глобальних проблем соціуму. Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення: матеріали IV міжвуз. наук.-теор. конф. мол. наук. (м.Житомир, 04 груд. 2018 р.), Житомир, 2018. С. 12 – 14.

10. Венцель Н. В. Нелінійність розвитку світ-системи: соціально-філософський аналіз. Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м.Київ, 16-17 серп. 2019 р.), Київ, 2019. С. 50 – 55.

11. Венцель Н. В. Зростання рівня безробіття у контексті соціальних викликів четвертої промислової революції. Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення: матеріали V міжвуз. наук.-теор. конф. мол. наук. (м.Житомир, 04 грудня 2019 р.), Київ, 2020. С. 123 – 125.

12. Венцель Н. В. Зростання нерівності у сфері доступу до медичних послуг у контексті четвертої промислової революції. Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині): матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. (м.Запоріжжя, 20-21 лют. 2020 р.), Запоріжжя, 2020. С. 13 – 15.

13. Венцель Н. В. Внутрішньо переміщені особи в Україні та особливості їх реінтеграції в ситуації зростання соціальної транзитивності. Пріоритетні шляхи розвитку науки та освіти (частина I): матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м.Львів, 5-6 трав. 2020 р.), Львів, 2020. С. 66 – 67. (У співавторстві з Ковтун Н. М., Коваленко О. В.).

14. Венцель Н. В. Основні чинники мотивації професійного розвитку вчителів в умовах транзитивності українського суспільства. Безперервний професійний розвиток педагогічних працівників Нової української школи в умовах післядипломної освіти регіону: матеріали регіон. наук.-практ. інтернет-конф. (м.Житомир, 26 жовт. 2020 р.), Житомир, 2020. С. 18 – 21.

15. Венцель Н. В. Нерівномірність використання новітніх технологій у медичній сфері у контексті четвертої промислової революції. Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині): матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м.Запоріжжя, 18-19 лют. 2021 р.), Запоріжжя, 2021. С. 12 – 14.

Публікації:

1. Венцель Н. В. Концептуальні засади соціально-філософського аналізу феномена економічної відсталості. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. Житомир, 2017. № 1 (83). С. 20 – 25.

2. Венцель Н. В. Вплив четвертої індустріальної революції на нелінійність розвитку світ-системи у контексті світових глобалізаційних процесів. Українська полоністика. Житомир, 2017. №14. С.16 – 25.

3. Венцель Н. В. Феномен четвертої індустріальної революції як чинник зростання нелінійності розвитку світ-системи. Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. Львів, 2018. № 17. С. 21 – 27.

4. Ventsel N. V. Achievement and risks of the fourth industrial revolution in conditions of increasing of globalization processes. Norwegian journal of development of the international science. Oslo, 2018. № 18 (3). P. 41 – 45.

5. Венцель Н. В. Релігія і релігійність як фактор нелінійності розвитку світ-системи в умовах глобалізації. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. Житомир, 2018. № 1 (84). С. 9 – 14.

6. Венцель Н. В. Особливості переходу до INDUSTRY 4.0. в ситуації зростання транзитивності українського соціуму. American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research. New York, 2018. № 3 (10). С. 84 – 89.

7. Венцель Н. В. Соціально-філософський аналіз діяльності міжнародних організацій у контексті поглиблення нелінійності розвитку світ-системи. Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Київ, 2018. № 134 (7). С. 264 – 268.

8. Ventsel N. V. Transitional Society in Modernization Conditions Challenges of Forth Industrial Revolution. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир, 2019. № 1 (85). С. 5 – 16. (У співавторстві з Ковтун Н. М.).

9. Венцель Н. В. Новий середній клас як фактор нівеляції соціальної невизначеності в умовах модернізаційних викликів Industry 4.0. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир, 2020. № 1 (87). С. 86 – 99. (У співавторстві з Ковтун Н.М.).

10. Ventsel N. V. Conceptual bases of social and philosophical analysis of legal competence of pedagogical workers under the transitivity of Ukrainian society. Collective monograph: Problem Space of Modern Society: Philosophical-Communicative and Pedagogical Interpretations. Warsaw, 2019. P. 141 – 153.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ (АРА)

1. Амбарова, П. (2014). Дисциплинарные и междисциплинарные подходы к определению понятия нелинейности. Известия Уральского федерального университета. Серия: 1, Проблемы образования, науки и культуры, 2 (126), 103-111.
2. Амелін, А., Лаврик Я., Монін, Д. (2020). Прогноз збитків. Якими будуть економічні збитки України через пандемію корона вірусу. Відновлено з: <https://cutt.ly/DvKSINq>
3. Антология мировой политической мысли: в 5 т. Т. 1. (1997). Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция / за заг. ред. Г. Ю. Семигина. Москва: Мысль. 832 с.
4. Арістотель. (2000). Політика. Київ: Основи.
5. Арриги Д. (2006). Долгий двадцатый век: деньги, власть и истоки нашего времени. Москва: Издательский дом «Территория будущего».
6. Архів валютних курсів. (2019). Портал Міністерства фінансів України. Відновлено з: <https://index.minfin.com.ua/ua/exchange/archive/nbu/>.
7. Балановський Я. (2008). Явище соціальної транзитивності – чинник темпоральної маргінальності суспільства. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 40, 289-297
8. Бауман З. (2008). Текучая современность. Санкт-Петербург: Питер.
9. Бескоровайнова С. (2006). Нелинейность развития как экономический феномен. Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета, 3, 13–17.
10. Бэкон Ф. (1954). Новая Атлантида. Москва: Издательство Академии Наук СССР.
11. Бергсон А. (2010). Творча еволюція. Буча: Видавництво Жупанського.
12. Богданов А. (1922). Очерки организационной науки. Відновлено з: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/5926/5927>
13. Богданов А. (1989). Тектология: Всеобщая организационная наука: в 2-х кн. Кн. 1. Москва: Экономика.

14. Бойченко М. (2019). «Мягкая сила» реальной политики и поиски новых ценностных оснований международных отношений. Відновлено з: <https://cutt.ly/zvKSBtK>
15. Бойченко М. (2021). Опитування «Філософської думки»: Спадщина Вебера: на перехресті традицій Філософська думка, 1, 6–36. Вилучено із <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/511>
16. Бойченко М. (2018). Українська модернізація як культурна революція. Філософія публічного управління, 1, 11-17.
17. Борисов А., Килин А., Симо К. (2002). Современные проблемы хаоса и нелинейности: антология. Москва: Институт компьютерных исследований.
18. Борлоуг Н. Э. (2001). «Зеленая революция»: вчера, сегодня и завтра. Відновлено з: <http://www.ecolife.ru/jornal/econ/2001-4-1.shtml>.
19. Бреннер Р. (2008). Экономическая отсталость в Восточной Европе в свете развития на Западе. Прогнозис. Журнал о будущем, 4 (15), 77–111.
20. Бродель Ф. (1997). Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст. Київ: Основи.
21. «Будапешт не грає за нотами Москви»: експерти Угорщини про Україну, мову, Берегівський район, НАТО і візит Орбана. (2020). Радіо Свобода. Відновлено з: <https://www.radiosvoboda.org/a/30668919.html>.
22. Валлерстайн И. (2001). Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Санкт-Петербург: Издательство «Университетская книга».
23. Валлерстайн И. (2004). Конец знакомого мира. Социология XXI века. Москва: Логос.
24. Валлерстайн И. (2006). Миросистемный анализ: Введение. Москва: Издательский дом – Территория будущего.
25. Валовий внутрішній продукт за 2019 рік. (2020). Портал Державної служби статистики України. Відновлено з: <https://cutt.ly/pvKFUZa>
26. Ваттимо Дж. (2002). Постмодернизм: прозрачное общество. Москва: Логос.

27. Вебер М. (1994). Протестантська етика і дух капіталізму: пер з нім. Київ: Основи.
28. Вебер М. (2017). Хозяйственная этика мировых религий. Опыты сравнительной социологии религии. Конфуцианство и даосизм. Санкт-Петербург: Владимир Даль.
29. Великий тлумачний словник сучасної української мови. (2012). Донецьк: ТОВ «Глорія Трейд».
30. Великий тлумачний словник сучасної української мови. (2001). Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун».
31. Венцель Н. (2017). Концептуальні засади соціально-філософського аналізу феномена економічної відсталості. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки, 1 (83), 20-25.
32. Венцель Н. (2018). Особливості переходу до Industry 4.0. в ситуації зростання транзитивності українського соціуму. American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research, 3, 84–89.
33. Венцель Н. (2018). Релігія і релігійність як фактор нелінійності розвитку світ-системи в умовах глобалізації. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки, 1 (84), 9-14.
34. Венцель Н. (2018). Соціально-філософський аналіз діяльності міжнародних організацій у контексті поглиблення нелінійності розвитку світ-системи. Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник», 134 (7), 264-268.
35. Віко Дж. (2018). Підстави нової науки про загальну природу націй. Москва-Київ: Рипол Классик.
36. Візит добра і злагоди: виступи та промови Президента України Леоніда Кучми і Глави Держави Ватикан Папи Римського Іоанна Павла II під час візиту Святійшого Отця в Україну 23-27 червня 2001 року. (2001). Львів: Світло й тінь. Відновлено з: <https://cutt.ly/UvKGPFfe>
37. Внутрішньо переміщені особи. (2021). Портал Міністерства соціальної політики України. Відновлено з: <https://cutt.ly/4vKGZXU> Дата звернення до ресурсу 20.04.2021

38. Воронкова В. (2015). Глобальна інформатизація як головна тенденція соціоприродної еволюції людства. Гуманітарний вісник ЗДІА, 51. Відновлено з: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/visnyk_51_14.pdf.
39. Всеукраїнський перепис населення 2001 року. (2001). Портал WebCite. Відновлено з: <http://www.webcitation.org/6GYqZgEfJ>
40. Гадамер Х-Г. (1988). Истина и метод: Основы философской герменевтики. Москва: Прогресс.
41. Гегель Г. (2019). Феноменологія духу. Харків: Фоліо.
42. Гердер И. (2013). Идеи к философии истории человечества. Москва: Центр гуманитарных инициатив.
43. Глотов Б., Корх О. (2012). Функціонування національних держав в умовах глобалізації. Відновлено з: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2012-01\(7\)/12gbbdug.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2012-01(7)/12gbbdug.pdf).
44. Горбань О. (2015). Феном освіти в транзитивному суспільстві. Відновлено з: file:///C:/Users/Users/Downloads/NPO_2015_3_5.pdf
45. Готнога А. (2010). Синергетика и нелинейные теории социальных изменений. Философия и общество, 2, 105–115.
46. Гулыга А. (2001). Немецкая классическая философия. Москва: Рольф.
47. Гуссерль Е. (1996). Криза європейського людства і філософія. Київ: Ваклер.
48. Данилишин Б. (2014). Третья промышленная революция и Украина. Відновлено з: <https://nv.ua/opinion/danylyshyn/est-li-budushchee-u-otchestvennoy-metallurgii-17573.html>
49. Данилов А. (1998). Переходное общество: проблемы системной трансформации. Минск: Харвест.
50. Данильян О. (2014). Особливості динаміки соціальних процесів у транзитивних умовах. Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 1. Відновлено з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_2014_1_3.
51. Дацюк С. (2019). Сутінки Русі. Відновлено з: <https://cutt.ly/TvKHHzHk>

52. Дацюк С. (2017). Як може розвиватися Україна? Відновлено з: <https://cutt.ly/QvKHWiM>
53. Дейтонська угода. (1998). Юридична енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
54. Державний борг України. (2019). Портал Міністерства фінансів України. Відновлено з: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov/>.
55. 10 фактів про збройну агресію Росії проти України. (2019). Портал Міністерства закордонних справ України. Відновлено з: <https://mfa.gov.ua/10-faktiv-pro-zbrojnu-agresiyu-rosiyi-proti-ukrayini>.
56. Дитон А. (2016). Великий побег: Здоровье, богатство и истоки неравенства. Москва: Изд-во Института Гайдара; Фонд «Либеральная Миссия».
57. Дмитриевский А. (2010). Сланцевый газ — новый вектор развития мирового рынка углеводородного сырья. Вестник ОНЗ РАН, 2, 1-7.
58. Духнич О. (2019). Про що говорять у Парижі. Відновлено з: <https://magazine.nv.ua/ukr/journal/3340-journal-no-06/pro-shcho-hovorjat-v-parizhi.html>.
59. Економічні та фінансові показники України. (2019). Портал Національного банку України. Відновлено з: <https://cutt.ly/UvKHZ1w>
60. Експорт та імпорт України. (2019). Портал Міністерства фінансів України. Відновлено з: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/eximp/>.
61. Эйнштейн А. (2010). К электродинамике движущихся тел. Відновлено з: <http://path-2.narod.ru/02/03/kedt.pdf>
62. Эллюль Ж. (1986). Новая технократическая волна на Западе. Другая революция. Москва: Прогресс.
63. Ионин Л. (2004). Социология культуры. Москва: ГУ ВШЭ.
64. Индекс глобальной конкурентоспособности. Информация об исследовании и его результаты. (2018). Аналитический портал ISSN 2310-1792. Відновлено з: <https://cutt.ly/tvKH6QD>
65. История философии: Энциклопедия. (2002). Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом.

66. Италия: кредитование фонда. (2019). Портал Международного Валютного Фонда. Відновлено з: <https://cutt.ly/zvKJarp>
67. Индекс инфляции в Украине в 2019 році. (2019). Портал Міністерства фінансів України. Відновлено з: <https://cutt.ly/TvKJk3G>
68. Інфографіка: Экспорт українських товарів зріс на 20,9 % та склав \$35,2 млрд. Національний промисловий портал. Відновлено з: <https://cutt.ly/mvKJWNM>
69. Казютинский В. (2004). Научные традиции и революции в контексте системного анализа. Москва: Прогресс-Традиция.
70. Калінін В. (2016). Світ-система та держава як одиниці аналізу у політичних дослідженнях. Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Політичні науки, 105, 322–325.
71. Кант И. (1966). К вечному миру: в 6 т. Т. 6. Москва: «Мысль».
72. Кант И. (1965). Основы метафизики нравственности: в 6 т. Т. 4. Ч. 1. Москва: «Мысль».
73. Катехизм Української Греко-Католицької Церкви: Христос – наша Пасха. (2012). Відновлено з: <https://cutt.ly/KvKKp1e>
74. Князева Е. (1994). Интуиция как самодотраивание. Вопросы философии, 2, 110–122.
75. Князева Е. (2000). Синергетике – 30 лет. Интервью с Г. Хакеном. Вопросы философии, 3, 53–61.
76. Князева Е., Курдюмов С. (1994). Законы эволюции и самоорганизации сложных систем. Москва: Наука.
77. Князева Е., Курдюмов С. (2002). Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. Санкт-Петербург: Алетейя.
78. Коваленко О. (2017). Тенденції та чинники трудової міграції в Україні в ситуації глобальної соціальної транзитивності. Українська полоністика, 14, 42–49.

79. Ковтун Н. (2016). Воля як основа соціальної активності: соціально-філософський аналіз. (Дис. здобуття наукового ступеня д. філос. н. за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії) Київ.

80. Ковтун Н. (2017). Криза світоглядно-ціннісних орієнтацій в ситуації транзитивності постіндустріального суспільства. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки, 1 (83), 55–59

81. Ковтун Н., Венцель Н. (2020). Новий середній клас як фактор нівеляції соціальної невизначеності в умовах модернізаційних викликів Industry 4.0. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки, 1 (87), 86–99.

82. Ковтун Н. (2018). Рівні та форми соціальної активності у комунікативному просторі глобалізованого суспільства. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічної студії, 17, 41–47.

83. Козловець М. (2016). Історіософський дискурс транзитивності сучасного суспільства. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки, 1, 54-61.

84. Козловець М. (2017). Політична еліта як суб'єкт державотворення в умовах трансформації українського суспільства. Вісник національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2, 74-87.

85. Козловець М. (2010). Світовий комунікативний простір і національна ідентифікація. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. Філософія, 6, 119-136.

86. Козловець М. (2017). Соціальна структура українського суспільства в контексті постсоціалістичних трансформацій. Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 4 (35), 41–57.

87. Козловець М. (2009). Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка.

88. Колодний А. (2004). Іслам в його українському контексті: актуальність і проблеми дослідження. Українське релігієзнавство, 3-4 (31-32), 5-10.
89. Кондорсе М. Ж. (2011). Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. Москва: ГПИБР.
90. Кондратьев Н. (2002). Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Москва: Экономика.
91. Конт О. (2003). Дух позитивной философии. (Слово о положительном мышлении). Ростов на Дону: Феникс.
92. Кох Р. (2012). Принцип 80 / 20. Київ: Ексмо.
93. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. Відновлено з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
94. Кубраков А. (2018). IT-потенциал Украины и инвестиции: сколько нужно и сколько можно. Відновлено з: <https://cutt.ly/pvKLwYa>
95. Куркина Е. (2013). Конец режимов с обострением. Коллапс цивилизации Відновлено з: [URL:http://spkurdyumov.narod.ru/kurkinaes.htm](http://spkurdyumov.narod.ru/kurkinaes.htm).
96. Лебон Г. (1995). Психология народов и масс. Відновлено з: <http://lib.ru/POLITOLOG/LEBON/psihologia.txt>.
97. Луцький І. (2013). Філософські підходи до розуміння взаємодії права та релігії (на прикладі їх трансформації у державну політику). Науково-інформаційний вісник. Право, 7, 19–24.
98. Мандрагеля В. (2002). Развитие заглавных поглядів на війну (збройний конфлікт) західними теоретиками у другій половині ХХ ст. Відновлено з: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/75839/63-Mandragelya.pdf?sequence=1>
99. Маринович М. (2001). Роль Церкви у будівництві посткуміністичного суспільства в Україні. Незалежний культурологічний часопис «І», 22, 28-29.
100. Маркузе Г. (1996). Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства [глави з книги]. Київ: Либідь.

101. Маркс К., Енгельс Ф. (1985). Капітал. Повне зібрання творів. 50 тт. Т.23. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР.

102. Матвеева Л. (2015). Транзитивне суспільство та транзитивна держава як категорії сучасного суспільствознавства. Південноукраїнський правничий часопис, 2, 6-9.

103. Мельник Л. (2020). «Русский мир» як спосіб модернізації соціальної доктрини РПЦ (2000-2016). Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник», 152 (1), 242-246.

104. Мельникова С., Сорокин С., Горячева А. (2012). Первые 5 лет «сланцевой революции»: что мы теперь знаем наверняка? Москва: ИНЭИ РАН.

105. Митрополит Шептицький А. (2003). Як будувати Рідну Хату. Львів: Гердан.

106. Міжнародне співробітництво. МВФ. (2021). Портал Міністерства фінансів України. Відновлено з: <https://mof.gov.ua/uk/mvf> дата звернення 08.04.2021

107. де Монтескьє Ш. Л. (1955). Опыт о вкусе в произведениях природы и искусства. Избранные произведения. Москва: Институт философии АН СССР.

108. Мощанский В. (1989). Формирование мировоззрения учащихся при изучении физики. Москва: Просвещение.

109. Назаретян А. (2013). Нелинейное будущее. Москва: МБА.

110. Назаретян А. (2014). Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. Синергетика – психология – прогнозирование. Москва: Мир.

111. Нарский И. (1976). Кант. Москва: Мысль.

112. Національні рахунки (ВВП). (2021). Валовий внутрішній продукт (у поточних цінах, млн. грн). Портал Державної служби статистики України. Відновлено з: http://ukrstat.gov.ua/imf/arhiv/nr/nr2016_2020_u.htm Дата звернення 10.04.2021 р.

113. Не носи шкури тварин: чому в Україні треба заборонити хутрове виробництво. (2019). Відновлено з: <https://rubryka.com/article/ne-nosi-shkury-tvaryn/>. Дата звернення 11.09.2019 р.
114. Павленко Ю. (2005). Глобалізація та цивілізаційні зрушення сьогодення. Відновлено з: http://iepjournal.com/journals/2/2005_1_Pavlenko_ukr.pdf
115. Палінчак М., Галда П., Лешанич М. (2014). Релігійний фактор у міжнародних відносинах: Навчальний посібник. Ужгород: Релігійний фактор у міжнародних відносинах: Навчальний посібник.
116. Петров М. (1997). Античная культура. Москва: РОС-СПЭН.
117. Платон. (1990). Горгий: в 4 т. Т. 1. Москва: Мысль.
118. Платон. (1994). Политик: в 4 т. Т. 4. Москва: Мысль.
119. Подкорытов Г. (1967). Историзм как метод научного познания. Ленинград: Ленинградский университет.
120. Подъем после азиатского кризиса и роль МВФ. (2000). Портал Международного Валютного Фонда. Відновлено з: <https://www.imf.org/external/np/exr/ib/2000/rus/062300r.htm>.
121. Поліщук О. (2017). Дилема толерантності/інтолерантності в постгуманному світі. Дилема війни/миру в постгуманному світі: Зб. наук. праць. Житомир.
122. Поліщук О., Слюсар. М. (2020). Інтернет-мем і його гедоністична функція в ситуації невизначеності й ризиків повсякденного життя сучасної людини. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки, 1 (87), 76–85.
123. Поліщук О. (2019). Реалізація культуротворчого потенціалу особистості та проблеми культурно-мистецького життя в сучасному соціумі. Відновлено з: <https://cutt.ly/ZvKLKtR>
124. Полисаев О. (2016). Соціальні інститути перехідних суспільств: специфіка трансформаційних процесів. Відновлено з: <https://cutt.ly/ivKLV9L>
125. Поппер К. (1992). Нищета историцизма. Вопросы философии, 8, 49–79.

126. Пределы роста: Доклад по проекту Римского клуба «Сложное положение человечества». (1991). Москва: Издательство Московского университета.

127. Пригожин И., Стенгерс И. (1994). Время, хаос, квант. Москва: Прогресс.

128. Пригожин И., Стенгерс И. (1986). Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. Москва: Прогресс.

129. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення. Закон України від 31.03.2020 р. Відновлено з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-IX#top>

130. Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи. Закон України від 17.01.2019 р. Відновлено з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2673-19>

131. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору). Закон України від 07.02.2019 р. Відновлено з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text>

132. Про вступ України до Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, Міжнародної фінансової корпорації, Міжнародної асоціації розвитку та Багатостороннього агентства по гарантіях інвестицій. Закон України від 03.06.1992 р. Відновлено з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-12#Text>

133. Про затвердження плану заходів з реалізації етапу «Реформування енергетичного сектору (до 2020 року)» Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 06.06.2018 р. Відновлено з: <https://cutt.ly/XvKZpFl> Дата звернення 05.06.2020 р.

134. Про освіту. Закон України від 05.09.2017 р. Відновлено з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

135. Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. Закон України від 06.12.2018 р. Відновлено з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2643-19#Text>

136. Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2019 рік (релігійні організації). Наказ Міністерства культури України від 14.04.2020 р. Відновлено з: <https://mkip.gov.ua/documents/202.html>

137. Прокоп'єва А. (2012). Формування інституційної моделі регулювання економіки в контексті сучасних процесів інтернаціоналізації. Відновлено з: <http://193.178.34.32/index.php/SR/article/view/6125/0>.

138. ПЦУ протистоїть не тільки РПЦ, але і російська держава – митрополит Епіфаній (2020). Відновлено з: <https://www.radiosvoboda.org/a/intervyu-epifaniy-pcu/31008694.html>.

139. Рабінович П. (2001). Основи загальної теорії права та держави. Видання 5-те, зі змінами. Навчальний посібник. Київ: Атіка.

140. Религиозные верования населения в соответствии с результатами переписи населения (2011). (2014). Портал Чешского статистического управления. Відновлено з: <https://cutt.ly/4vKZUGS> Дата звернення 20.06.2020 р.

141. Релігія дуже повільно і слабо повертається у публічний простір України, - проф. Людмила Филипович (2017). Портал Релігійно-інформаційної служби України. Відновлено з: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/65628/.

142. Рифкин Д. (2017). Третья промышленная революция. Как горизонтальные взаимодействия меняют энергетику, экономику и мир в целом. Москва: Альпина Пабlishер. 410 с.

143. Рівень безробіття в Україні. Архів. (2019). Портал Міністерства фінансів України. Відновлено з: <https://cutt.ly/0vKZKGR> Дата звернення 19.04.2021 р.

144. Руссо Ж.-Ж. (2018). Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми. Відновлено з: <https://www.litmir.me/br/?b=157480>

145. Саган О. (2015). Помісна церква: суспільний запит та проблемність становлення. Релігія та Соціум, 3 (19), 28-33.
146. Саган О. (2010). Православна ідеологія: нові аспекти ХХІ століття. Наука. Релігія. Суспільство, 4. Відновлено з: <https://cutt.ly/1vKZ0T9>
147. Саух П., Вознюк О., Левківський М. (2004). Синергетика освіти. Відновлено з: <http://eprints.zu.edu.ua/13165/1/Синергетика.pdf>.
148. Святогірську лавру на Великдень відвідав бойовик «ДНР» (2020). Відновлено з: <https://cutt.ly/LvKXqIt>
149. Семотюк О. (2008). Сучасний словник іншомовних слів. 2-ге вид., доп. Харків: Веста: Видавництво «Ранок».
150. Сигеле С. (1896). Преступная толпа. Відновлено з: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/sigele1.htm>.
151. Ситуація на ринку праці у січні-квітні 2020 року, таблиця 7. (2020). Портал Державного Центру зайнятості. Відновлено з: <https://www.dcz.gov.ua/analitics/68>. Дата звернення 30.04.2021 р.
152. Ситуація на ринку праці та діяльність Державної служби зайнятості у січні-березні 2021 року (2021). Портал Державного Центру зайнятості. Відновлено з: <https://www.dcz.gov.ua/analitics/68>. Дата звернення 30.04.2021 р.
153. Слюсар В. (2017). «Міфічне» насилля як форма соціального насилля у процесі соціальних трансформацій. Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник», 118, 278-282.
154. Слюсар В. (2011). Релігійний світогляд як структурний елемент генотипу цивілізації. *Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти: зб. наукових праць*; за заг. ред. к.філос.н. Журби М.А. Луганськ: СЛУ ім. В. Даля, 35–38.
155. Слюсар В. (2016). Соціальне насилля: зміст і форми реалізації у трансформаційних процесах. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки, 1, 127-132.

156. Сміт А. (2007). Дослідження про природу і причини багатства народів. Москва: Ексмо.
157. Соболева М. (2014). Философская герменевтика: понятия и позиции. Москва: Академический проект; Гаудеамус.
158. Сорокин П. (2007). Социокультурная динамика и эволюционизм. Москва: Директ-Медиа.
159. Степико М. (2015). Виклики та загрози українській ідентичності в умовах російської агресії. Стратегічна панорама, 1, 135–139.
160. Субботін В. (2018). «Світ-системна» форма глобалізації та небезпеки периферизації суспільного розвитку. Освітній дискурс. Гуманітарні науки, 8, 30-45. Відновлено з: <https://cutt.ly/ivKXRPz>
161. Тинберген Я. (1980). Пересмотр международного экономического порядка. Москва: Издательство «Прогресс».
162. Тойнбі А. Дж. (1995). Дослідження історії: в 2 т. Т. 2. Київ: Основи.
163. Тойнби А. Дж. (1996). Постижение истории: Сборник. Москва: Прогресс.
164. Тоффлер Э. (1999). Третья волна. Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ».
165. Тоффлер Э. (2002). Шок будущего. Москва: ООО «Издательство АСТ».
166. Ункурі М. (2017). Гроші просто так: чи допоможе експеримент фінським безробітним? Відновлено з: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-38641347>.
167. Урри Д. (2012). Социология за пределами обществ: Виды мобильности для XXI века. Москва: Высшая школа экономики.
168. Утюж И. (2020). Поиск путей социальной модернизации современного украинского общества. *Pale-2020. International post-apocalyptic life era conference: тези доповідей міжнар. наук. конференції, Ottawa, Ontario, 15-22 травня 2020 р. Ottawa, Ontario*, 94-96.

169. Утюж І. (2018). Соціальна сингулярність: портрет без прикрас. *Science Rewiew*, 8 (17), 48–52.
170. Философия в Энциклопедии Дидро и Даламбера. (1994). Москва: Наука.
171. Фомішин С. (2010). Економічна диференціація країн, що розвиваються, у світовому господарстві. *Держава та регіони*, 2, 205–208.
172. Франк А., Джиллс Б. (2014). Пять тысяч лет мировой системы в теории и практике. Відновлено з: <https://cutt.ly/Bns5Bi5>
173. Фукуяма Ф. (2004). Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции. Москва: ООО «Издательство АСТ»: ОАО «ЛЮКС».
174. Фюкс Р. (2016). Зеленая революция. Экономический рост без ущерба для экологии. Москва: Альпина Паблишер.
175. фон Хайек Ф. (2005). Дорога к рабству. Москва: Новое издательство.
176. Хакен Г. (1980). Синергетика. Москва: Мир.
177. Хмільовський М. (2013). Повторний казус архієпископа Мечислава Мокшицького Відновлено з: <https://cutt.ly/yvY5xAf>
178. Хокинг С. (2004). Краткая история времени: от большого взрыва до черных дыр. Санкт-Петербург: Амфора.
179. Шваб К. (2016). Четвертая промышленная революция. Москва: Эксмо.
180. Шпенглер О. (2021). Занепад Європи. Київ: Наш Формат.
181. Юраш А. (2020). У релігійному середовищі ситуація залишається стабільною і передбачуваною. Відновлено з: <https://cutt.ly/mvY5UuR>
182. Якушик В. (1991). Государство переходного типа (вопросы теории). Київ: Либідь.
183. Яркова Е. (2014). Постмодернизм как культура межкультурной эпохи. *Философия и культура*, 10, 1495-1505.
184. Ясперс К. (2000). Введение в философию. Москва: Пропилеи.
185. Abu-Lughod J. (1989). Before European hegemony. The world system A. D. 1250–1350. New York: Oxford.

186. Adorno T. (1982). *Spengler after the Decline in Prisms*. Trans. NicholSEN and Weber.
187. Aldridge A. (2013). *Religion in the contemporary world: a sociological introduction*. Cambridge: Polity Press.
188. Amin S. (2006). *Beyond US Hegemony? Assessing the Prospects for a Multipolar World*. Beirut: World Book Publishing.
189. Annual Report of the U.S. Commission on International Religious Freedom. 2015. Відновлено з: <https://cutt.ly/evmMZgd>
190. A Report by the Economist Intelligence Unit. *Democracy Index: In sickness and in health?* (2020). Відновлено з: <https://cutt.ly/GvKCZ62> Дата звернення 17.04.2021
191. Azariadis C., Stachurski J. (2005). *Poverty Traps*. Handbook of Economic Growth.
192. Babones S. (2005). *The Country-Level Income Structure of the World-Economy*. Відновлено з: <https://cutt.ly/5vKC9TQ>
193. Barfield T. (1997). *The dictionary of anthropology*. Wiley-Blackwell: Blackwell Publishers.
194. Bayart J. (1993). *Religion and political modernity in Black Africa [report]*. African Studies Papers. Paris: Karthala.
195. Bernholz P. (2003). *Monetary regimes and inflation: history, economic and political relationships*. Cheltenham, UK: E. Elgar.
196. Blackwood R. T. (1985). Rubanowice, *Crisis in consciousness: The Thought of Ernst Troeltsch*. Faith and Philosophy: Journal of the Society of Christian Philosophers, 2, 86-88.
197. Boichenko M., Yakovleva O. & Liakh V. (2018). *Civilization and institutional aspects of national self-identification in Ukraine: philosophical-anthropological approach*. Anthropological Measurements of Philosophical Research, 14, 50–61. Відновлено з: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i14.150555>

198. Boichenko M. (2020). Intermarium as One of the Future European Image of Ukraine. *Future Human Image*, 13, 6-13. Відновлено з: <https://doi.org/10.29202/fhi/13/1>
199. Boichenko, M., Polishchuk, O., & Horokhova, I. (2018). Social Criticism as a Factor of Collective Action (Social and Philosophical Approach). *Studia Warمیńskie*, 55, 81-92. Відновлено з: <https://doi.org/10.31648/sw.3063>
200. Bonds M., Keenan B., Rohani P., Sachs J. (2009). Poverty trap formed by the ecology of infectious diseases. Відновлено з: <http://rspb.royalsocietypublishing.org/content/277/1685/1185>
201. BP Statistical Review of World Energy June 2017. Centre for Energy Economics Research and Policy. Відновлено з: <https://cutt.ly/SvKVuW6>
202. BP Statistical Review of World Energy 2018 . Centre for Energy Economics Research and Policy, Heriot-Watt University. Відновлено з: <https://cutt.ly/6vKVkHh>
203. Bruce S. (1992). Religion and modernization: sociologists and historians debate the secularization thesis. Oxford: Oxford university press.
204. Brynjolfsson E., McAfee A. and Spence M. (2014). New World Order. Відновлено з: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2014-06-04/new-world-order>.
205. Castells M. (1999). Information Technology, Globalization and Social Development Відновлено з: <https://cutt.ly/BvKVRol>
206. Chase-Dunn C., Kawano Y., Brewer B. (2000). Trade Globalization since 1795, *American Sociological Review*. Відновлено з: <https://cutt.ly/6ndwlad>
207. Clery T. (1992). *The Book of Changes*. Boston and London: Shambala.
208. Cohen R., Nye J. (1989). *Power and Interdependence*. «Harper Collins Publishers».
209. Commission Implementing Regulation (EU) 2018/1013 of 17 July 2018 imposing provisional safeguard measures with regard to imports of certain steel products. Відновлено з: <https://cutt.ly/Pvm0p2l> Дата звернення 10.07.2018 р.

210. Corruption Perceptions Index. (2020). Transparency International. Відновлено з: <https://cutt.ly/JvKVHjB> Дата звернення 16.04.2021
211. Crabtree S. (2010). Religiosity Highest in World's Poorest Nations. Відновлено з: <https://cutt.ly/cvm0z9g>
212. Democracy Index 2020: In sickness and in health? (2020). Відновлено з: <https://cutt.ly/YvKV0Yy>
213. Diamond J. (2011). Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed. Viking Press. 2011. 592 p.
214. Disparities in minimum wages across the EU (2021). Portal Eurostat. Відновлено з: <https://cutt.ly/AvQAInp>
215. Doing Business 2017. Economy Profile 2017. Ukraine. Portal World Bank. Відновлено з: <https://cutt.ly/fvKBwl2> Дата звернення 06.10.2018
216. Energy Economic Developments in Europe. Portal European Union. European Commission. (2017). Відновлено з: <https://cutt.ly/MvKBdQe> Дата звернення 07.10.2018 p.
217. Fight for Europe – or the wreckers will destroy it (2019). Support The Guardian. Відновлено з: <https://cutt.ly/qvKBvmm>
218. Final report Second UNESCO Forum on Global Citizenship Education: Building Peaceful and Sustainable Societies. Portal UNESCO Paris 28-30 January 2015. Відновлено з: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002327/232768e.pdf>.
219. Foreign Ministers Communique. (2019). Portal Foreign Ministers Meeting. Відновлено з: <https://cutt.ly/avKBT6d>
220. Fromherz A. (2010). Ibn Khaldun: Life and Times. Edinburgh: University Press.
221. Gilbert C. (2009). A Complete Introduction to the Bible: A Literary and Historical Introduction to the Bible. New York: Mahwah NJ.
222. Gross debt position, % of GDP (2021). Portal International Monetary Fund. Відновлено з: <https://cutt.ly/ovKB1Pc> Дата звернення 08.04.2021
223. Halsall P. (1997). Modern History Source book: Summary of Wallersteinon World System Theory. NewYork. Відновлено з: <https://cutt.ly/9vKNiFF>

224. Hamilton P. (1974). Knowledge and Social Structure. London: Routledge and Kegan Paul.
225. Heinberg R. (2013). Snake Oil: How Fracking's False Promise of Plenty Imperils Our Future. New York: Post Carbon Institute.
226. Hermann M, Pentek T., Otto B. (2016). Design Principles for Industrie 4.0 Scenarios: A Literature Review. Відновлено з: <https://cutt.ly/wvKNkVy>
227. Hobbes T. (2009). de Cive (the Citizen): Philosophical Rudiments Concerning Government and Society. Moscow: Dodo Press.
228. Huntington S. (1993). The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. University of Oklahoma Press.
229. Iannaccone L., Neal D., Boettke P. and McCloskey D. (2005). The Economics of Religion: A Symposium. Faith & Economics, 46, 1-23.
230. ILO: As job losses escalate, nearly half of global workforce at risk of losing livelihoods. Portal International Labour Organization. (2020). Відновлено з: <https://cutt.ly/4ndegNk>
231. Inglehart R. F., Norris P. (2004). Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide. Cambridge University Press.
232. Inglehart R., Welzel C. (2005). Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence. Cambridge University Press.
233. International migrant stock 2017: maps. Portal United Nations. Department of Economic and Social Affairs. Відновлено з: <https://cutt.ly/Cndrt3F>
234. Itano N. (2012). In South Africa, many blacks convert to Islam. Portal The Christian Science Monitor. Відновлено з: <https://www.csmonitor.com/2012/0110/p13s1-woaf.html>.
235. Kemp S. (2017). Digital in 2017 Global Overview. Відновлено з: <https://cutt.ly/QvKNP8U>
236. Kemp S. (2018). Digital trends 2018: 153 page sofinet, mobile, and social mediastats. Відновлено з: <https://cutt.ly/avKNZn8>

237. Kovtun N., Ventsel N. (2019). Transitional Society in Modificatory Conditions and Challenges of Fourth Industrial Revolution. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки, 1 (85), 5–16.
238. Kozlovets M., Slyusar V. and others. (2020). Professional Skills and Competencies of the Future Police Officers. International Journal of Applied Exercise Physiology, 9 (5), 35-43. Відновлено з: <https://cutt.ly/DmtbR4e>
239. Lechner F. (2001). Globalization theories: World Culture Theory. Відновлено з: <https://cutt.ly/XvKN3dE>
240. Martin G. M. (1955). Immanuel Kant. Ontologie und Wissenschaftslehre. Kant-Studien, 46, 354– 366.
241. Mignolo W. , Escobar A. (2013). Globalization and the Decolonial Option. Taylor&Francis.
242. Mundell R. (1998). Uses and Abuses of Gresham's Law in the History of Money. Columbia university. Відновлено з: <http://www.columbia.edu/~ram15/grash.html>
243. Now Nations Succeed: Analyses of National Transformatio. (2021). Portal Legatum Institute. Відновлено з: <https://cutt.ly/rvKMyzr>
244. Ostapovich V., Barko V., Okhrimenko I., Yevdokimova O., Ponomarenko Y., Prontenko K., Antonova O., Sydorchuk N., Sokolovskyi O., Bloshchynskyi I. (2020). Psychological Profile of Successful Criminal Police Officer. International Journal of Applied Exercise Physiology. Відновлено з: <http://ijaep.com/Journal/755-Article%20File-2408-1-2-20200104.pdf>
245. Parsons T. (1966). Societies: Evolutionary and comparative Perspectives. New York: Englewood cliffs. Prentice hall.
246. Payne R. (2008). A framework for understanding poverty. Відновлено з: <https://www.amazon.com/Framework-Understanding-Poverty-4th/dp/1929229488>
247. Pieterse J. (1988). A Critique of World System Theory. International Sociology, 3, 251-266.
248. Polishchuk O. (2017). Dylemat «tolerancja/atolerancja» w warunkach konfliktu wojennego a kwestia artystycznej racjonalności neomitu. Wojna/Pokój:

Humanistyka wobec wyzwań współczesności /red: R. Sapeńko /P. Pochyły. Zielona Góra: Morpho. S. 647-672. Відновлено з: <https://cutt.ly/3nh4sP5>

249. Polishchuk O. (2020). Memes as the Phenomenon of Modern Digital Culture. *Wisdom*, 2 (15), 45-55. Відновлено з: <https://cutt.ly/Enh4gH0>

250. Polishchuk O., Kovtun N., Vitiuk I., Sapenko R., Trocha B. (2021). The principle of «incomplete comprehension of object» in the context of the discourse of uncertainties in a digital society. *SHS Web of Conferences*, 104. Відновлено з: <https://cutt.ly/HmuFCkb>

251. Population by religious community. (2011). Portal Census of India. Office of the Registrar General & Census Commissioner. Відновлено з: <http://censusindia.gov.in./2011.csind>

252. Poverty headcount ratio at national poverty lines (% of population). (2021). Portal The World Bank. Відновлено з: <https://cutt.ly/gndto3A> дата звернення 09.04.2021

253. Poverty headcount ratio at \$1.90 a day (2011 PPP) (% of population). Portal The World Bank (2021). Відновлено з: <https://cutt.ly/SndtdVR> дата звернення 09.04.2021

254. Report for Selected Countries and Subjects. (2021). Portal The International Monetary Fund. Відновлено з: <https://cutt.ly/OvUcoZJ>

255. Report on Preliminary Examination Activities (2018). Portal International Criminal Court. Відновлено з: <https://cutt.ly/svKMluZ>

256. de Riencourt A. (2004). The Coming Caesars. Відновлено з: <https://cutt.ly/Bndtl4L>

257. Rosenau J. (2003). Distant proximities. Dynamics beyond globalization. Princeton and Oxford: Princeton university press.

258. Samuelson P. (1951). *Economics: AnIntroductory Analysis*. New York: McGraw Hill.

259. Schleiermacher F. (1990). *Hermeneutik*. Frankfurt am Main: Friedrich Schleiermacher, Hermeneutik und Kritik.

260. Security Council - Veto List (in reverse chronological order). (2019). Portal United Nations Security Council. Відновлено з: <http://research.un.org/en/docs/sc/quick>. Дата звернення 05.01.2020 р.

261. Sokolovskyi O., Kobetyak A. (2021). Religious Dimensions of Anti-Trinitarianism in the Projection of the Spiritual Progress of Society. Occasional Papers on Religion in Eastern Europe: Відновлено з: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss5/3/>

262. Sokolovskyi O., Shkil S., Rozbytska G. (2020). Anthropological discourse of orthodoxy in the context of existential uncertainty of modern human being. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. Відновлено з: <https://cutt.ly/SQxFUH6>

263. Tan C. (2011). The poverty of amnesia: PRSPs in the legacy of structural adjustment. New York: The World Bank and Governance.

264. The Global Competitiveness Report (2019). Portal World Economic Forum. Відновлено з: <https://cutt.ly/ivKMQRv>

265. The Legatum Prosperity Indextm. A tool for transformation. (2020). Portal Legatum Institute. Відновлено з: <https://cutt.ly/KvmMkdg>

266. The State of Food Security and Nutrition in the World 2020. FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. Відновлено з: <https://cutt.ly/qmy0pDY>

267. The World's Billionaires Forbes. (2021). Portal Forbes. Відновлено з: <https://www.forbes.com/billionaires/> Дата звернення 18.04.2021 р.

268. The World Factbook: country. (2021). Portal Central Intelligence Agency. Відновлено з: <https://cutt.ly/nvKMIWV>

269. Troeltsch E. (1958). Protestantism and Progress (translated by W. Montgomery, 1958, Original title: Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung de modernen Welt). Continuum.

270. Tucker R. C. (1978). The Marx-Engels reader. NewYork: Norton.

271. Ukraine: Request for Stand-By Arrangement and Cancellation of Arrangement Under the Extended Fund Facility-Press Release; Staff Report; and

Statement by the Executive Director for Ukraine. Portal International Monetary Fund. European Dept. (2019). Відновлено з: <https://cutt.ly/dvRQqFe>

272. United Nations Population Div. (2017). World Population Prospects 2017. Portal United Nations. Відновлено з: <https://cutt.ly/PvRQihv>

273. UN has to Ensure the Safety and Fate of IDPs from Aleppo's Eastern Neighborhoods. (2016). (2016). Portal Syrian Network for Human Rights. Відновлено з: <http://sn4hr.org/blog/2016/11/30/29832/>. Дата звернення 10.01.2018 р.

274. Unemployment by sex and age – monthly averag. (2019). Portal Eurostat. Відновлено з: <https://cutt.ly/NvKMJq0> Дата звернення 10.01.2020 р.

275. Utiuzh I., Pavlenko N. (2019). Wealth perception in the preindustrial era: social and value aspects. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки, 1 (85), 17–24.

276. Utiuzh I., Sajtarly I., Pavlenko N. (2020). The idea of sociogenesis of affective structures in modern philosophy and its psychoanalytic premises. Agathos: An International Review of the Humanities and Social Sciences, 2, 31-46. Відновлено з: https://www.agathos-international-review.com/issue11_2/06.Pavlenko.pdf

277. Utiuzh. I, Spysia N. (2020). World-view problems of existential uncertainty of human being in traumatized modern societies. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки, 1 (87), 120–130

278. Utiuzh I., Pavlenko N. (2019). Wealth perception in the preindustrial era: social and value aspects. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки, 1 (85), 17–24

279. Uwazie I. (2015). Contributions of Andre Gunder Frank to the Theory of Development and Underdevelopment: Implications on Nigeria's Development Situation. Journal of Economics and Sustainable Development, 6 (18). Відновлено з: <https://cutt.ly/Rndt0eG>

280. Wallerstein I. (1983). Historical Capitalism with Capitalist Civilization. London: Verso. Відновлено з: <http://libcom.org/files/immanuel-wallerstein-historical-capitalism.pdf>

281. Wallerstein I. (2016). The Essential Wallerstein. New York: The New Press.
282. Wallerstein I. (2014). The Modern World-System as a Capitalist World-Economy. Відновлено з: <https://cutt.ly/DvKMMD1>
283. Wallerstein I. (1998). Utopistics: Or, Historical Choices of the Twenty-first Century. New York: New Press.
284. Wallerstein I. (2004). World System history – World-Systems Analysis. Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS). Відновлено з: <https://cutt.ly/LvRQh1P>
285. World Economic Outlook: April 2021. Portal International Monetary Fund. Відновлено з: <https://cutt.ly/7vmKkgG> Дата звернення 14.04.2021
286. World Wide Words: Investigating the English language across the globe. (2018). Third World countries. Portal Wordl Wide Words. Відновлено з: <http://www.worldwidewords.org/qa/qa-wor3.htm>. Дата звернення 14.12.2018 р.
287. Yakovleva O., Slyusar V., Kushnir O., Sabovchyk A. (2021). New Trends in Scientific and Technological revolution (STR) and Transformation of Science and Education Systems in the Paradigm of Sustainable Development. *E3S Web Conf*, 277. Відновлено з: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202127706006>

ДОДАТКИ

Додаток 1

Хронологічна періодизація наукових уявлень та досліджень про розвиток світу

Історичні періоди (класична періодизація)	Наукові уявлення та дослідження про розвиток світу	Автори досліджень, назви праць у відповідні періоди
1	2	3
доісторичність (поява людини – до 3000 р. до Р.Х.)	відсутні	відсутні
античність (3000 р. до Р.Х. – 476 р. (зруйнування Риму))	нелінійний розвиток світу, суспільства на прикладі:	
	- циклічного руху історії та природи;	Книга Екклесіяста
	- як результат внутрішньої роздвоєності і процесів на взаємодіючі протилежності;	Геракліт, Демокріт, Анаксагор, Емподекл, Епікур, Лукрецій
	- концепції Хаосу та Космосу;	Платон, Аристотель
	- природних та світових змін	Книга Змін
середньовіччя (476 – 1492 р. (відкриття Америки))	лінійний розвиток на прикладі мусульманських династій	Ібн Хальдун
	нелінійний розвиток на прикладі повторюваності у зміні правлячих династій	Нікколо Макіавеллі
Ранній Новий час (1492 – 1789 рр. (Французька революція))	лінійний розвиток на прикладі ідей механіцизму	Томас Гоббс, Франсуа-Марі Вольтер, Жан-Жак Руссо, Ніколя де Кондорсе
	нелінійний розвиток на прикладі:	
	- повторювальних циклів розвитку окремих націй та цивілізацій (рікорсо);	Джамбатіста Віко
	- єдності і різноманіття культур;	Йоганн-Готфрід Гердер
	- Сонячної системи	Іммануїл Кант

Продовження Додатку 1

1	2	3
Новий час (1789 – 1914рр. (I Світова війна)	Нелінійний розвиток: розвиток історії втілюється у розвитку Абсолютного Духу, але не лінійно, а по своєрідній спіралі	Георг Гегель
	Лінійний розвиток на прикладі формаційної концепції розвитку історії	Карл Маркс
Новітній час (1914 р. – сьогодні)	Нелінійний розвиток на прикладі:	
	- розвитку цивілізацій (культур, нацизму;	Освальд Шпенглер, Теодор Адорно, Арнольд Тойнбі
	- розвитку об'єктів природи і суспільства (концепція тактології);	Олександр Богданов
	- теорії відносності, в основі якої феномен загальної нелінійності світу;	Альберт Ейнштейн
	- циклічності розвитку;	Микола Кондратьєв, Лев Гумільов
	- синергетики;	Герман Хакен, Ізабель Стенгерс, Ілля Пригожин
	- виникнення кризи	Іммануїл Валлерстайн
	- розвитку цивілізацій	Джаред Даймонд

Список країн за ВВП на душу населення

№ з/п	Країни	Категоризація країн центру, периферії та напівпериферії:		Оцінка номінального ВВП на душу населення на 2021 рік, дол США	Оцінка ВВП на душу населення на 2021 рік (за паритетом купівел. спромож.), Int \$
		за Кристофером Чейз-Данною, Юкіо Кавано, Бенджаміном Брюером (2000 рік)	за Сальвадором Бабонесою (2005 рік)		
1	2	3	4	5	6
1	Велике Герцогство Люксембург (ЄС)		Країна центру	131782	122740
2	Швейцарська Конфедерація	Країна центру	Країна центру	94 696	75880
3	Республіка Ірландія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	94 556	99239
4	Королівство Норвегія	Країна центру	Країна центру	81 995	69171
5	Сполучені Штати Америки	Країна центру	Країна центру	68 309	68309
6	Королівство Данія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	67 218	61478
7	Ісландія		Країна центру	65 273	58151
8	Республіка Сінгапур	Країна напівпериферії	Країна центру	64 103	102742
9	Австраліський Союз	Країна центру	Країна центру	62 723	54891
10	Держава Катар			59 143	97262
11	Королівство Швеція (ЄС)	Країна центру	Країна центру	58 977	55566
	Макао (КНР)	Периферія		58 004	90606
12	Королівство Нідерландів (ЄС)	Країна центру	Країна центру	58 003	60461
13	Фінляндська Республіка (ЄС)	Країна центру	Країна центру	54 330	51867
14	Республіка Австрія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	53 859	57891
15	Федеративна Німецька Республіка (ЄС)	Країна центру	Країна центру	51 860	56956

Продовження Додатку 2

1	2	3	4	5	6
16	Королівство Бельгія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	50 103	53973
17	Найясніша Республіка Сан-Марино			49 765	61508
18	Канада	Країна центру	Країна центру	49 222	51713
	Гонконг (КНР)	Країна напівпериферія	Країна центру	49 036	62839
19	Держава Ізраїль	Країна напівпериферія	Країна центру	47 602	42570
20	Нова Зеландія	Країна центру	Країна центру	47499	44226
21	Сполучене Королівство	Країна центру	Країна центру	46 434	47089
22	Франція (ЄС)	Країна центру	Країна центру	44 995	49492
23	Японська Держава	Країна центру	Країна центру	42 928	44585
24	Об'єднані Арабські Емірати	Країна периферії		35 171	59844
25	Італійська Республіка (ЄС)	Країна центру	Країна центру	34 997	43376
26	Республіка Корея	Країна напівпериферії		34 866	47027
27	Держава Бруней Даруссалам			33 097	64405
28	Пуерто-Ріко (США)	Країна периферії		32 233	35943
29	Тайвань (Республіка Китай)	Країна напівпериферії		32 123	59398
30	Республіка Мальта (ЄС)			31 576	45042
31	Королівство Іспанія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	30 996	41546
32	Багамські Острови			30 070	34046
33	Республіка Кіпр (ЄС)			29 551	41595
34	Республіка Словенія (ЄС)			28 104	40820
35	Естонська Республіка (ЄС)	Країна периферії		26 470	39729

Продовження Додатку 2

1	2	3	4	5	6
36	Чеська Республіка (ЄС)			25 732	42956
37	Держава Кувейт	Країна периферії		25 290	41507
38	Португальська Республіка (ЄС)	Країна центру		25 065	36079
39	Королівство Бахрейн	Країна периферії		24 294	50284
	<i>Аруба</i>			22 852	30972
40	Королівство Саудівська Аравія	Країна периферії		22 700	48099
41	Литовська Республіка (ЄС)			22 245	40784
42	Словацька Республіка (ЄС)			21 529	34815
43	Латвійська Республіка (ЄС)	Країна периферії		19 824	33394
44	Грецька Республіка (ЄС)	Країна центру	Країна центру	19 673	30495
45	Угорщина (ЄС)	Країна периферії	Країна напівпериферії	18 075	35088
46	Республіка Польща (ЄС)	Країна периферії		16 930	35957
47	Республіка Хорватія (ЄС)	Країна периферії		16 247	29777
48	Султанат Оман	Країна периферії		16 212	30404
49	Барбадос	Країна периферії		16 036	14329
50	Республіка Тринідад і Тобаго	Країна периферії		15 752	25883
51	Східна Республіка Уругвай	Країна периферії	Країна напівпериферії	15 653	23474
52	Республіка Чилі	Країна периферії	Країна напівпериферії	15 617	24928
53	Румунія (ЄС)	Країна периферії		14 968	32950
54	Федерація Сент-Кітс і Невіс			14 402	20730
55	Антигуа і Барбуда			13 824	18125

Продовження Додатку 2

1	2	3	4	5	6
56	Республіка Панама	Країна периферії	Країна напівпериферії	13 690	30388
57	Републіка Палау			12 850	12862
58	Китайська Народна Республіка	Країна напівпериферії	Країна периферії	11 819	18931
59	Республіка Коста-Ріка	Країна периферії		11 806	20667
60	Мальдівська Республіка			11 801	23343
61	Російська Федерація	Країна периферії		11 654	29485
62	Малайзія	Країна периферії	Країна напівпериферії	11 604	29340
63	Республіка Болгарія	Країна периферії		11 321	25471
64	Республіка Науру			10 125	9995
65	Республіка Казахстан	Країна периферії		9 828	27560
66	Сент-Люсія			9 816	13942
67	Республіка Сейшельські острови		Країна напівпериферії	9 666	26119
68	Республіка Маврикій	Країна периферії		9 639	22030
69	Турецька Республіка	Країна периферії	Країна напівпериферії	9 327	32278
70	Мексиканські Сполучені Штати	Країна напівпериферії	Країна напівпериферії	9 246	20266
71	Кооперативна Республіка Гаяна			9192	23258
72	Гренада			9 171	15385
73	Аргентинська Республіка	Країна напівпериферії		9122	22141
74	Республіка Чорногорія	Країна периферії		9 064	21355
75	Теркменістан			9 032	17415
76	Республіка Сербія	Країна периферії		8 748	20545

Продовження Додатку 2

1	2	3	4	5	6
77	Габонська Республіка	Країна периферії		8 601	16244
78	Республіка Екваторіальна Гвінея			8 074	18236
79	Ісламська республіка Іран	Країна напівпериферії		8 034	13513
80	Домініканська Республіка	Країна периферії		7 951	19799
81	Республіка Ботсвана	Країна периферії		7 817	18113
82	Королівство Таїланд	Країна периферії		7 702	19004
83	Сент Вінсент і Гренадини			7 212	12811
84	Федеративна Республіка Бразилія	Країна напівпериферії	Країна напівпериферії	7 011	15643
85	Домініка			6 989	11231
86	Боснія і Герцоговина			6 728	15935
87	Республіка Перу	Країна периферії		6 678	12985
88	Республіка Північна Македонія	Країна периферії		6 657	17663
89	Республіка Білорусь	Країна периферії		6 487	20578
90	Республіка Албанія	Країна периферії		5991	15225
91	Республіка Колумбія	Країна периферії		5 753	15184
92	Республіка Еквадор	Країна периферії		5665	11331
93	Південно-Африканська Республіка	Країна напівпериферії	Країна напівпериферії	5 444	12442
94	Ямайка	Країна периферії	Країна напівпериферії	5328	10294
95	Республіка Парагвай	Країна периферії		5 146	13454
96	Тувалу			5116	4674
97	Королівство Тонга			5 081	6156

Продовження Додатку 2

1	2	3	4	5	6
98	Республіка Фіджі		Країна напівпериф ерії	5 069	12298
99	Азербайджанська Республіка			4883	14856
100	Республіка Косово			4856	11949
101	Республіка Молдова	Країна периферії		4 638	13879
102	Республіка Ірак	Країна периферії		4 632	10038
103	Республіка Гватемала	Країна периферії		4 439	8648
104	Республіка Намібія	Країна периферії		4 371	9542
105	Грузія	Країна периферії		4 361	15709
106	Йорданське Хашимітське Королівство	Країна периферії		4 358	10590
107	Республіка Індонезія	Країна напівпериферії	Країна периферії	4256	12882
108	Республіка Маршалові Острови			4 206	3767
109	Монголія	Країна периферії		4 172	12431
110	Республіка Вірменія			4125	13638
111	Республіка Ель- Сальвадор	Країна периферії		4031	8891
112	Республіка Суринам	Країна периферії		4 030	14703
113	Україна			3 984	13943
114	Беліз	Країна периферії	Країна напівпериф ерії	3 970	6133
115	Республіка Єгипет	Країна периферії		3 832	13083
116	Демократична Соціалістична Республіка Шрі- Ланка	Країна периферії	Країна периферії	3 830	13909
117	Федеративні Штати Мікронезії			3 821	3372
118	Королівство Есватіні			3710	9152

Продовження Додатку 2

1	2	3	4	5	6
119	Туніська Республіка	Країна периферії	Країна напівпериферії	3 683	10594
120	Незалежна Держава Самоа			3 672	5260
121	Республіка Філіппіни	Країна периферії	Країна периферії	3 646	9061
122	Багатонаціональна Держава Болівія	Країна периферії	Країна периферії	3 624	8832
123	Держава Лівія	Країна периферії		3 617	13723
124	Соціалістична Республіка В'єтнам	Країна периферії		3 609	11677
125	Республіка Кабо-Верде			3555	6837
126	Королівство Марокко	Країна периферії		3 415	8027
127	Алжирська Народна Демократична Республіка	Країна периферії		3 364	11433
128	Королівство Бутан			3 296	11928
129	Республіка Джибуті			3 214	5300
130	Держава Палестина			3 156	
131	Республіка Вануату			2957	2646
132	Сирійська Арабська Республіка ³			2 807	
133	Ліванська Республіка	Країна периферії		2802 ⁴	11564
134	Лаоська Народна-Демократична Республіка	Країна периферії		2 773	8519
135	Папуа Нова Гвінея	Країна периферії	Країна периферії	2 737	3956
136	Республіка Гондурас	Країна периферії	Країна периферії	2586	5698
137	Республіка Кот-д'Івуар			2567	5642
138	Республіка Конго	Країна периферії		2 505	4169

³ Дані за 2010 рік⁴ Дані за 2020 рік

Продовження Додатку 2

1	2	3	4	5	6
139	Соломонові Острови		Країна периферії	2455	2483
140	Федеративна Республіка Нігерія	Країна периферії	Країна периферії	2432	5280
141	Республіка Гана	Країна периферії	Країна периферії	2374	5968
142	Республіка Індія	Країна напівпериферії	Країна периферії	2 191	7333
143	Ісламська Республіка Мавританія	Країна периферії	Країна периферії	2 179	5993
144	Демократична Республіка Сан-Томе і Принсіпі			2 174	3926
145	Републіка Кенія	Країна периферії	Країна периферії	2129	5274
146	Народна Республіка Бангладеш	Країна периферії	Країна периферії	2122	5812
147	Республіка Ангола	Країна периферії		2080	6878
148	Республіка Гаїті	Країна периферії	Країна периферії	1943	2962
149	Республіка Кірибаті			1 917	2242
150	Республіка Нікаргуа	Країна периферії		1877	5648
151	Республіка Узбекистан			1775	7830
152	Королівство Камбоджа	Країна периферії		1720	4930
153	Республіка Зімбабве	Країна периферії		1684	2698
154	Республіка Камерун	Країна периферії		1649	3745
155	Республіка Сенегал	Країна периферії	Країна периферії	1622	3625
156	Боліварська Республіка Венесуела	Країна периферії		1542	5178 ⁵
157	Республіка Союзу М'янма	Країна периферії		1423	4831

⁵ Дані за 2020 рік

Продовження Додатку 2

1	2	3	4	5	6
158	Союз Коморських островів			1420	3022
159	Республіка Бенін	Країна периферії	Країна периферії	1388	3573
160	Демократична Республіка Східний Тимор			1285	3119
161	Ісламська Республіка Пакистан	Країна периферії	Країна периферії	1260 ⁶	5224
162	Федеративна Демократична Республіка Непал	Країна периферії	Країна периферії	1236	4199
163	Королівство Лесото	Країна периферії	Країна периферії	1178	2829
164	Республіка Гвінея-Біссау	Країна периферії	Країна периферії	1141	2409
165	Киргизька Републіка	Країна периферії		1123	5323
166	Об'єднана Республіка Танзанія	Країна периферії		1 104	2863
167	Того	Країна периферії		1016	-
168	Республіка Малі	Країна периферії		983	2469
169	Республіка Замбія	Країна периферії	Країна периферії	974	3322
170	Республіка Уганда	Країна периферії	Країна периферії	972	2706
171	Федеративна Демократична Республіка Ефіопія	Країна периферії		952	2973
172	Республіка Гвінея	Країна периферії		888	2731
173	Буркіна-Фасо	Країна периферії	Країна периферії	876	2334
174	Республіка Гамбія	Країна периферії	Країна периферії	834	2384
175	Республіка Руанда	Країна периферії	Країна периферії	821	2458
176	Республіка Таджикистан			810	3856

⁶ Дані за 2020 рік

Продовження Додатку 2

1	2	3	41	5	6
177	Республіка Судан	Країна периферії	Країна периферії	787	4082
178	Республіка Ємен	Країна периферії		754	1924
179	Республіка Чад	Країна периферії	Країна периферії	741	1621
180	Республіка Ліберія	Країна периферії		700	1602
182	Республіка Нігер	Країна периферії	Країна периферії	633	1320
183	Держава Еритрея	Країна периферії		625	1862
184	Ісламська Республіка Афганістан	Країна периферії		592	2474
185	Демократична Республіка Конго		Країна периферії	588	1132
186	Центральноафриканська Республіка	Країна периферії	Країна периферії	552	1013
187	Республіка Сьєрра-Леоне	Країна периферії	Країна периферії	542	1771
188	Республіка Мадагаскар	Країна периферії	Країна периферії	521	1639
189	Республіка Малаві	Країна периферії	Країна периферії	432	1005
190	Республіка Мозамбік	Країна периферії		425	1293
191	Федеративна Республіка Сомалі			347	
192	Республіка Південний Судан			315	825
193	Республіка Бурунді	Країна периферії	Країна периферії	265	772
194	Республіка Куба	Країна периферії			-

Джерело: сформовано автором за даними (Chase-Dunn and others, 2000), (Babones, 2005), (World, 2021)

Список країн за індексом процвітання 2020 рік

№ рангу	Країни	Категоризація країн центру, периферії та напівпериферії:		Індекс процвітання
		за Кристофером Чейз-Данною, Юкіо Кавано, Бенджаміном Брюером (2000 рік)	за Сальвадором Бабонесою (2005 рік)	
1	2	3	4	5
1	Королівство Данія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	84,4
2	Королівство Норвегія	Країна центру	Країна центру	83,8
3	Швейцарська Конфедерація	Країна центру	Країна центру	83,3
4	Королівство Швеція (ЄС)	Країна центру	Країна центру	83,1
5	Фінляндська Республіка (ЄС)	Країна центру	Країна центру	83,1
6	Королівство Нідерландів (ЄС)	Країна центру	Країна центру	82,0
7	Нова Зеландія	Країна центру	Країна центру	81,1
8	Федеративна Німецька Республіка (ЄС)	Країна центру	Країна центру	81,1
9	Велике Герцогство Люксембург (ЄС)		Країна центру	81,0
10	Республіка Австрія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	80,4
11	Ісландія		Країна центру	80,2
12	Республіка Ірландія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	80,2
13	Сполучене Королівство	Країна центру	Країна центру	80,1
14	Канада	Країна центру	Країна центру	79,8
15	Республіка Сінгапур	Країна напівпериферії	Країна центру	79,5
16	Австралійський Союз	Країна центру	Країна центру	78,6
17	Гонконг (КНР)	Країна напівпериферія	Країна центру	78,4
18	Сполучені Штати Америки	Країна центру	Країна центру	77,5
19	Японська Держава	Країна центру	Країна центру	77,3

Продовження Додатку 3

1	2	3	4	5
20	Тайвань (Республіка Китай)	Країна напівпериферії		77,1
21	Естонська Республіка (ЄС)	Країна периферії		76,9
22	Франція (ЄС)	Країна центру	Країна центру	76,5
23	Королівство Бельгія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	76,1
24	Королівство Іспанія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	75,8
25	Республіка Мальта (ЄС)			75,5
26	Республіка Словенія (ЄС)			74,6
27	Португальська Республіка (ЄС)	Країна центру		74,1
28	Республіка Корея	Країна напівпериферії		73,4
29	Чеська Республіка (ЄС)			73,1
30	Держава Ізраїль	Країна напівпериферія	Країна центру	72,0
31	Італійська Республіка (ЄС)	Країна центру	Країна центру	71,8
32	Латвійська Республіка (ЄС)	Країна периферії		71,0
33	Республіка Кіпр (ЄС)			70,3
34	Литовська Республіка (ЄС)			70,2
35	Словацька Республіка (ЄС)			69,6
36	Республіка Польща (ЄС)	Країна периферії		69,1
37	Республіка Чилі	Країна периферії	Країна напівпериферії	68,4
38	Республіка Коста-Ріка	Країна периферії		68,3
39	Східна Республіка Уругвай	Країна периферії	Країна напівпериферії	68,2
40	Малайзія	Країна периферії	Країна напівпериферії	67,5
41	Грецька Республіка (ЄС)	Країна центру	Країна центру	67,3
42	Об'єднані Арабські Емірати	Країна периферії		67,1

Продовження Додатку 3

1	2	3	4	5
43	Республіка Хорватія (ЄС)	Країна периферії		66,6
44	Республіка Маврикій	Країна периферії		66,6
45	Держава Катар			66,5
46	Угорщина (ЄС)	Країна периферії	Країна напівпериферії	66,1
47	Румунія (ЄС)	Країна периферії		64,9
48	Республіка Болгарія	Країна периферії		64,4
49	Республіка Панама	Країна периферії	Країна напівпериферії	63,9
50	Республіка Чорногорія	Країна периферії		63,7
51	Республіка Сейшельські острови		Країна напівпериферії	63,4
52	Республіка Сербія	Країна периферії		62,5
53	Грузія	Країна периферії		61,8
54	Китайська Народна Республіка	Країна напівпериферії	Країна периферії	61,5
55	Республіка Вірменія			61,4
56	Королівство Бахрейн	Країна периферії		61,3
57	Республіка Індонезія	Країна напівпериферії	Країна периферії	61,1
58	Держава Кувейт	Країна периферії		61,0
59	Республіка Північна Македонія	Країна периферії		61,0
60	Республіка Тринідад і Тобаго	Країна периферії		60,7
61	Республіка Перу	Країна периферії		60,7
62	Республіка Казахстан	Країна периферії		60,6
63	Аргентинська Республіка	Країна напівпериферії		60,5
64	Королівство Таїланд	Країна периферії		60,4

Продовження Додатку 3

1	2	3	4	5
65	Ямайка	Країна периферії	Країна напівпериферії	59,9
66	Султанат Оман	Країна периферії		59,7
67	Республіка Албанія	Країна периферії		59,6
68	Мексиканські Сполучені Штати	Країна напівпериферії	Країна напівпериферії	59,5
69	Республіка Білорусь	Країна периферії		59,3
70	Федеративна Республіка Бразилія	Країна напівпериферії	Країна напівпериферії	59,3
71	Королівство Саудівська Аравія	Країна периферії		59,0
72	Домініканська Республіка	Країна периферії		58,7
73	Соціалістична Республіка В'єтнам	Країна периферії		58,3
74	Республіка Колумбія	Країна периферії		58,2
75	Республіка Кабо-Верде			58,2
76	Російська Федерація	Країна периферії		58,0
77	Боснія і Герцеговина			58,0
78	Азербайджанська Республіка			57,7
79	Республіка Парагвай	Країна периферії		57,5
80	Республіка Молдова	Країна периферії		57,1
81	Республіка Суринам	Країна периферії		57,1
82	Республіка Ботсвана	Країна периферії		57,1
83	Республіка Філіппіни	Країна периферії	Країна периферії	56,9
84	Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка	Країна периферії	Країна периферії	56,9
85	Монголія	Країна периферії		56,7
86	Йорданське Хашимітське Королівство	Країна периферії		56,6

Продовження Додатку 3

1	2	3	4	5
87	Південно-Африканська Республіка	Країна напівпериферії	Країна напівпериферії	56,4
88	Республіка Намібія	Країна периферії		56,2
89	Республіка Еквадор	Країна периферії		56,1
90	Киргизька Республіка	Країна периферії		56,0
91	Кооперативна Республіка Гаяна			55,9
92	Україна			55,7
93	Республіка Ель-Сальвадор	Країна периферії		55,0
94	Турецька Республіка	Країна периферії	Країна напівпериферії	54,9
95	Беліз	Країна периферії	Країна напівпериферії	54,9
96	Королівство Марокко	Країна периферії		54,9
97	Республіка Узбекистан			54,4
98	Демократична Республіка Сан-Томе і Принсіпі			54,2
99	Туніська Республіка	Країна периферії	Країна напівпериферії	54,1
100	Республіка Гана	Країна периферії	Країна периферії	53,8
101	Республіка Індія	Країна напівпериферії	Країна периферії	53,6
102	Республіка Гватемала	Країна периферії		53,6
103	Республіка Куба	Країна периферії		53,3
104	Республіка Руанда	Країна периферії	Країна периферії	53,3
105	Ліванська Республіка	Країна периферії		53,0
106	Багатонаціональна Держава Болівія	Країна периферії	Країна периферії	52,3
107	Республіка Гондурас	Країна периферії	Країна периферії	52,2
108	Алжирська Народна Демократична Республіка	Країна периферії		51,9

Продовження Додатку 3

1	2	3	4	5
109	Туркменістан			51,6
110	Республіка Сенегал	Країна периферії	Країна периферії	51,6
111	Республіка Нікарагуа	Країна периферії		51,4
112	Республіка Таджикистан			51,3
113	Республіка Кенія	Країна периферії	Країна периферії	51,0
114	Федеративна Демократична Республіка Непал	Країна периферії	Країна периферії	50,4
115	Лаоська Народна- Демократична Республіка	Країна периферії		49,9
116	Республіка Гамбія	Країна периферії	Країна периферії	49,7
117	Об'єднана Республіка Танзанія	Країна периферії		48,6
118	Королівство Камбоджа	Країна периферії		48,5
119	Республіка Джибуті			48,2
120	Ісламська республіка Іран	Країна напівпериферії		48,1
121	Республіка Єгипет	Країна периферії		48,0
122	Габонська Республіка	Країна периферії		47,9
123	Республіка Замбія	Країна периферії	Країна периферії	47,5
124	Республіка Кот-д'Івуар			47,3
125	Народна Республіка Бангладеш	Країна периферії	Країна периферії	46,9
126	Республіка Бенін	Країна периферії	Країна периферії	46,8
127	Республіка Союзу М'янма	Країна периферії		46,8
128	Союз Коморських островів			46,3
129	Папуа Нова Гвінея	Країна периферії	Країна периферії	46,1
130	Королівство Лесото	Країна периферії	Країна периферії	46,1

Продовження Додатку 3

1	2	3	4	5
131	Республіка Екваторіальна Гвінея			45,8
132	Республіка Малаві	Країна периферії	Країна периферії	45,7
133	Республіка Уганда	Країна периферії	Країна периферії	45,7
134	Королівство Есватіні			45,7
135	Буркіна-Фасо	Країна периферії	Країна периферії	44,8
136	Республіка Мадагаскар	Країна периферії	Країна периферії	44,8
137	Республіка Ірак	Країна периферії		44,6
138	Ісламська Республіка Пакистан	Країна периферії	Країна периферії	44,3
139	Республіка Гвінея	Країна периферії		44,0
140	Того	Країна периферії		44,0
141	Республіка Ліберія	Країна периферії		44,0
142	Республіка Мозамбік	Країна периферії		43,0
143	Республіка Зімбабве	Країна периферії		43,0
144	Федеративна Республіка Нігерія	Країна периферії	Країна периферії	42,9
145	Республіка Сьєрра- Леоне	Країна периферії	Країна периферії	42,6
146	Боліварська Республіка Венесуела	Країна периферії		42,1
147	Республіка Гвінея-Бісау	Країна периферії	Країна периферії	42,1
148	Республіка Малі	Країна периферії		41,9
149	Держава Лівія	Країна периферії		41,9
150	Федеративна Демократична Республіка Ефіопія	Країна периферії		41,8
151	Республіка Камерун	Країна периферії		41,4

Продовження Додатку 3

1	2	3	4	5
152	Республіка Конго	Країна периферії		41,2
153	Республіка Нігер	Країна периферії	Країна периферії	41,2
154	Ісламська Республіка Мавританія	Країна периферії	Країна периферії	40,3
155	Республіка Гаїті	Країна периферії	Країна периферії	39,3
156	Республіка Ангола	Країна периферії		38,8
157	Республіка Бурунді	Країна периферії	Країна периферії	37,3
158	Сирійська Арабська Республіка	Країна периферії		37,1
159	Республіка Судан			36,6
160	Держава Еритрея	Країна периферії		34,9
161	Демократична Республіка Конго		Країна периферії	34,6
162	Ісламська Республіка Афганістан	Країна периферії		34,4
163	Федеративна Республіка Сомалі			34,1
164	Республіка Чад	Країна периферії	Країна периферії	32,5
165	Республіка Ємен			31,9
166	Центральноафриканська Республіка			31,4
167	Республіка Південний Судан			27,9

Джерело: сформовано автором за даними (Chase-Dunn and others, 2000), (Babones, 2005), (The Legatum, 2020)

Список країн за рівнем сприйняття корупції 2020 рік

№ рейтингу [3]	Країни	Категоризація країн центру, периферії та напівпериферії:		Індекс сприйняття корупції
		за Кристофером Чейз-Данною, Юкіо Кавано, Бенджаміном Брюером (2000 рік)	за Сальвадором Бабонесою (2005 рік)	
1	2	3	4	5
1	Нова Зеландія	Країна центру	Країна центру	88
1	Королівство Данія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	88
3	Фінляндська Республіка (ЄС)	Країна центру	Країна центру	85
3	Швейцарська Конфедерація	Країна центру	Країна центру	85
3	Республіка Сінгапур	Країна напівпериферії	Країна центру	85
3	Королівство Швеція (ЄС)	Країна центру	Країна центру	85
7	Королівство Норвегія	Країна центру	Країна центру	84
8	Королівство Нідерландів (ЄС)	Країна центру	Країна центру	82
9	Велике Герцогство Люксембург (ЄС)		Країна центру	80
9	Федеративна Німецька Республіка (ЄС)	Країна центру	Країна центру	80
11	Канада	Країна центру	Країна центру	77
11	Сполучене Королівство	Країна центру	Країна центру	77
11	Австралійський Союз	Країна центру	Країна центру	77
11	Гонконг (КНР)	Країна напівпериферія	Країна центру	77
15	Республіка Австрія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	76
15	Королівство Бельгія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	76
17	Ісландія		Країна центру	75
17	Естонська Республіка (ЄС)	Країна периферії		75

Продовження Додатку 4

1	2	3	4	5
19	Японська Держава	Країна центру	Країна центру	74
20	Республіка Ірландія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	72
21	Об'єднані Арабські Емірати	Країна периферії		71
21	Східна Республіка Уругвай	Країна периферії	Країна напівпериферії	71
23	Франція (ЄС)	Країна центру	Країна центру	69
24	Королівство Бутан			68
25	Сполучені Штати Америки	Країна центру	Країна центру	67
25	Республіка Чилі	Країна периферії	Країна напівпериферії	67
27	Республіка Сейшельські острови		Країна напівпериферії	66
28	Тайвань (Республіка Китай)	Країна напівпериферії		65
29	Барбадос	Країна периферії		64
30	Багамські Острови			63
30	Держава Катар			63
32	Королівство Іспанія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	62
33	Португальська Республіка (ЄС)	Країна центру		61
33	Республіка Корея	Країна напівпериферії		61
35	Республіка Ботсвана	Країна периферії		60
35	Держава Бруней Даруссалам			60
35	Держава Ізраїль	Країна напівпериферія	Країна центру	60
35	Республіка Словенія (ЄС)			60
35	Литовська Республіка (ЄС)			60
40	Сент Вінсент і Гренадини			59
41	Республіка Кабо-Верде			58
42	Республіка Кіпр (ЄС)			57
42	Республіка Коста-Ріка	Країна периферії		57

Продовження Додатку 4

1	2	3	4	5
42	Латвійська Республіка (ЕС)	Країна периферії		57
45	Республіка Польща (ЄС)	Країна периферії		56
45	Грузія	Країна периферії		56
45	Сент-Люсія			56
48	Домініканська Республіка	Країна периферії		55
49	Чеська Республіка (ЄС)			54
49	Республіка Руанда	Країна периферії	Країна периферії	54
49	Султанат Оман	Країна периферії		54
52	Республіка Мальта (ЄС)			53
52	Гренада			53
52	Італійська Республіка (ЄС)	Країна центру	Країна центру	53
52	Королівство Саудівська Аравія	Країна периферії		53
52	Республіка Маврикій	Країна периферії		53
57	Малайзія	Країна периферії	Країна напівпериферії	51
57	Республіка Намібія	Країна периферії		51
59	Грецька Республіка (ЄС)	Країна центру	Країна центру	50
60	Словацька Республіка (ЄС)			49
60	Йорданське Хашимітське Королівство	Країна периферії		49
60	Республіка Вірменія			49
63	Республіка Куба	Країна периферії		47
63	Республіка Хорватія (ЄС)	Країна периферії		47
63	Демократична Республіка Сан-Томе і Принсіпі			47

Продовження Додатку 4

1	2	3	4	5
63	Республіка Білорусь	Країна периферії		47
67	Республіка Чорногорія	Країна периферії		45
67	Республіка Сенегал	Країна периферії	Країна периферії	45
69	Румунія (ЄС)	Країна периферії		44
69	Угорщина (ЄС)	Країна периферії	Країна напівпериферії	44
69	Південно-Африканська Республіка	Країна напівпериферії	Країна напівпериферії	44
69	Ямайка	Країна периферії	Країна напівпериферії	44
69	Республіка Болгарія	Країна периферії		44
69	Туніська Республіка	Країна периферії	Країна напівпериферії	44
75	Республіка Вануату			43
75	Республіка Гана	Країна периферії	Країна периферії	43
75	Мальдівська Республіка			43
78	Аргентинська Республіка	Країна напівпериферії		42
78	Соломонові Острови		Країна периферії	42
78	Королівство Бахрейн	Країна периферії		42
78	Китайська Народна Республіка	Країна напівпериферії	Країна периферії	42
78	Держава Кувейт	Країна периферії		42
83	Республіка Бенін	Країна периферії	Країна периферії	41
83	Королівство Лесото	Країна периферії	Країна периферії	41
83	Кооперативна Республіка Гаяна			41
86	Королівство Марокко	Країна периферії		40
86	Республіка Індія	Країна напівпериферії	Країна периферії	40

Продовження Додатку 4

1	2	3	4	5
86	Буркіна-Фасо	Країна периферії	Країна периферії	40
86	Республіка Тринідад і Тобаго	Країна периферії		40
86	Турецька Республіка	Країна периферії	Країна напівпериферії	40
86	Демократична Республіка Східний Тимор			40
92	Республіка Еквадор	Країна периферії		39
92	Республіка Колумбія	Країна периферії		39
94	Республіка Суринам	Країна периферії		38
94	Республіка Сербія	Країна периферії		38
94	Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка	Країна периферії	Країна периферії	38
94	Об'єднана Республіка Танзанія	Країна периферії		38
94	Федеративна Демократична Республіка Ефіопія	Країна периферії		38
94	Республіка Перу	Країна периферії		38
94	Федеративна Республіка Бразилія	Країна напівпериферії	Країна напівпериферії	38
94	Республіка Казахстан	Країна периферії		38
102	Республіка Індонезія	Країна напівпериферії	Країна периферії	37
102	Республіка Гамбія	Країна периферії	Країна периферії	37
104	Соціалістична Республіка В'єтнам	Країна периферії		36
104	Республіка Косово			36
104	Королівство Таїланд	Країна периферії		36
104	Республіка Албанія	Країна периферії		36
104	Республіка Кот-д'Івуар			36

Продовження Додатку 4

1	2	3	4	5
104	Алжирська Народна Демократична Республіка	Країна периферії		36
104	Республіка Ель-Сальвадор	Країна периферії		36
111	Боснія і Герцеговина			35
111	Республіка Панама	Країна периферії	Країна напівпериферії	35
111	Монголія	Країна периферії		35
111	Республіка Північна Македонія	Країна периферії		35
115	Республіка Філіппіни	Країна периферії	Країна периферії	34
115	Республіка Молдова	Країна периферії		34
117	Республіка Єгипет	Країна периферії		33
117	Королівство Есватіні			33
117	Республіка Замбія	Країна периферії	Країна периферії	33
117	Федеративна Демократична Республіка Непал	Країна периферії	Країна периферії	33
117	Республіка Сьєрра-Леоне	Країна периферії	Країна периферії	33
117	Україна			33
123	Республіка Нігер	Країна периферії	Країна периферії	32
124	Ісламська Республіка Пакистан	Країна периферії	Країна периферії	31
124	Багатонаціональна Держава Болівія	Країна периферії	Країна периферії	31
124	Киргизька Республіка	Країна периферії		31
124	Мексиканські Сполучені Штати	Країна напівпериферії	Країна напівпериферії	31
124	Республіка Кенія	Країна периферії	Країна периферії	31
129	Габонська Республіка	Країна периферії		30
129	Республіка Малаві	Країна периферії	Країна периферії	30

Продовження Додатку 4

1	2	3	4	5
129	Азербайджанська Республіка			30
129	Республіка Малі	Країна периферії		30
129	Російська Федерація	Країна периферії		30
134	Того	Країна периферії		29
134	Лаоська Народна-Демократична Республіка	Країна периферії		29
134	Ісламська Республіка Мавританія	Країна периферії	Країна периферії	29
137	Республіка Союзу М'янма	Країна периферії		28
137	Республіка Гвінея	Країна периферії		28
137	Республіка Ліберія	Країна периферії		28
137	Домініканська Республіка			28
137	Республіка Парагвай	Країна периферії		28
142	Республіка Джибуті			27
142	Папуа Нова Гвінея	Країна периферії	Країна периферії	27
142	Республіка Уганда	Країна периферії	Країна периферії	27
142	Республіка Ангола	Країна периферії		27
146	Народна Республіка Бангладеш	Країна периферії	Країна периферії	26
146	Центральноафриканська Республіка	Країна периферії	Країна периферії	26
146	Республіка Узбекистан			26
149	Ліванська Республіка	Країна периферії		25
149	Ісламська республіка Іран	Країна напівпериферії		25
149	Республіка Гватемала	Країна периферії		25
149	Федеративна Республіка Нігерія	Країна периферії	Країна периферії	25

Продовження Додатку 4

1	2	3	4	5
149	Республіка Мозамбік	Країна периферії		25
149	Республіка Камерун	Країна периферії		25
149	Республіка Таджикистан			25
149	Республіка Мадагаскар	Країна периферії	Країна периферії	25
157	Республіка Гондурас	Країна периферії	Країна периферії	24
157	Республіка Зімбабве	Країна периферії		24
159	Республіка Нікарагуа	Країна периферії		22
160	Союз Коморських островів			21
160	Держава Еритрея	Країна периферії		21
160	Королівство Камбоджа	Країна периферії		21
160	Республіка Чад	Країна периферії	Країна периферії	21
160	Республіка Ірак	Країна периферії		21
165	Республіка Бурунді	Країна периферії	Країна периферії	19
165	Республіка Конго	Країна периферії		19
165	Республіка Туркменістан			19
165	Республіка Гвінея- Бісау	Країна периферії	Країна периферії	19
165	Ісламська Республіка Афганістан	Країна периферії		19
170	Республіка Гаїті	Країна периферії	Країна периферії	18
170	Демократична Республіка Конго		Країна периферії	18
170	Корейська Народно- Демократична Республіка			18
173	Держава Лівія			17

Продовження Додатку 4

1	2	3	4	5
174	Республіка Екваторіальна Гвінея			16
174	Республіка Судан			16
176	Боліварська Республіка Венесуела	Країна периферії		15
176	Республіка Ємен	Країна периферії		15
178	Сирійська Арабська Республіка	Країна периферії		14
179	Республіка Південний Судан			12
179	Федеративна Республіка Сомалі			12

Джерело: сформовано автором за даними (Chase-Dunn and others, 2000), (Babones, 2005), (Corruption, 2020)

Список країн за індексом демократії 2020 рік

№ рейтингу [3]	Країни	Категоризація країн центру, периферії та напівпериферії:		Індекс демократії
		за Кристофером Чейз-Данною, Юкіо Кавано, Бенджаміном Брюером (2000 рік)	за Сальвадором Бабонесою (2005 рік)	
1	2	3	4	5
1	Королівство Норвегія	Країна центру	Країна центру	9,81
2	Ісландія		Країна центру	9,37
3	Королівство Швеція (ЄС)	Країна центру	Країна центру	9,26
4	Нова Зеландія	Країна центру	Країна центру	9,25
5	Канада	Країна центру	Країна центру	9,24
6	Фінляндська Республіка (ЄС)	Країна центру	Країна центру	9,20
7	Королівство Данія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	9,15
8	Республіка Ірландія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	9,05
9	Австралійський Союз	Країна центру	Країна центру	8,96
9	Королівство Нідерландів (ЄС)	Країна центру	Країна центру	8,96
11	Тайвань (Республіка Китай)	Країна напівпериферії		8,94
12	Швейцарська Конфедерація	Країна центру	Країна центру	8,83
13	Велике Герцогство Люксембург (ЄС)		Країна центру	8,68
14	Федеративна Німецька Республіка (ЄС)	Країна центру	Країна центру	8,67
15	Східна Республіка Уругвай	Країна периферії	Країна напівпериферії	8,61
16	Сполучене Королівство	Країна центру	Країна центру	8,54
17	Республіка Чилі	Країна периферії	Країна напівпериферії	8,28
18	Республіка Австрія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	8,16

Продовження Додатку 5

1	2	3	4	5
18	Республіка Коста-Ріка	Країна периферії		8,16
20	Республіка Мавриків	Країна периферії		8,14
21	Японська Держава	Країна центру	Країна центру	8,13
22	Королівство Іспанія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	8,12
23	Республіка Корея	Країна напівпериферії		8,01
24	Франція (ЄС)	Країна центру	Країна центру	7,99
25	Сполучені Штати Америки	Країна центру	Країна центру	7,92
26	Португальська Республіка (ЄС)	Країна центру		7,90
27	Естонська Республіка (ЄС)	Країна периферії		7,84
27	Держава Ізраїль	Країна напівпериферія	Країна центру	7,84
29	Італійська Республіка (ЄС)	Країна центру	Країна центру	7,74
30	Республіка Мальта (ЄС)			7,68
31	Чеська Республіка (ЄС)			7,67
32	Республіка Кабо-Верде			7,65
33	Республіка Ботсвана	Країна периферії		7,62
34	Республіка Кіпр (ЄС)			7,56
35	Республіка Словенія (ЄС)			7,54
36	Королівство Бельгія (ЄС)	Країна центру	Країна центру	7,51
37	Грецька Республіка (ЄС)	Країна центру	Країна центру	7,39
38	Латвійська Республіка (ЄС)	Країна периферії		7,24
39	Малайзія	Країна периферії	Країна напівпериферії	7,19
40	Республіка Панама	Країна периферії	Країна напівпериферії	7,18
41	Республіка Тринідад і Тобаго	Країна периферії		7,16

Продовження Додатку 5

1	2	3	4	5
42	Ямайка	Країна периферії	Країна напівпериферії	7,13
42	Литовська Республіка (ЄС)			7,13
44	Демократична Республіка Східний Тимор			7,06
45	Південно-Африканська Республіка	Країна напівпериферії	Країна напівпериферії	7,05
46	Республіка Колумбія	Країна периферії		7,04
47	Словацька Республіка (ЄС)			6,97
48	Аргентинська Республіка	Країна напівпериферії		6,95
49	Федеративна Республіка Бразилія	Країна напівпериферії	Країна напівпериферії	6,92
50	Республіка Польща (ЄС)	Країна периферії		6,85
51	Республіка Суринам	Країна периферії		6,82
52	Республіка Болгарія	Країна периферії		6,71
53	Республіка Індія	Країна напівпериферії	Країна периферії	6,61
54	Туніська Республіка	Країна периферії	Країна напівпериферії	6,59
55	Республіка Філіппіни	Країна периферії	Країна периферії	6,56
55	Угорщина (ЄС)	Країна периферії	Країна напівпериферії	6,56
57	Республіка Перу	Країна периферії		6,53
58	Республіка Намібія	Країна периферії		6,52
59	Республіка Хорватія (ЄС)	Країна периферії		6,50
59	Республіка Гана	Країна периферії	Країна периферії	6,50
61	Монголія	Країна периферії		6,48
62	Румунія (ЄС)	Країна периферії		6,40

Продовження Додатку 5

1	2	3	4	5
63	Домініканська Республіка	Країна периферії		6,32
64	Королівство Лесото	Країна периферії	Країна периферії	6,30
64	Республіка Індонезія	Країна напівпериферії	Країна периферії	6,30
66	Республіка Сербія	Країна периферії		6,22
67	Республіка Парагвай	Країна периферії		6,18
68	Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка	Країна периферії	Країна периферії	6,14
69	Республіка Еквадор	Країна периферії		6,13
70	Папуа Нова Гвінея	Країна периферії	Країна периферії	6,10
71	Республіка Албанія	Країна периферії		6,08
72	Мексиканські Сполучені Штати	Країна напівпериферії	Країна напівпериферії	6,07
73	Королівство Таїланд	Країна периферії		6,04
74	Республіка Сінгапур	Країна напівпериферії	Країна центру	6,03
75	Кооперативна Республіка Гаяна			6,01
76	Народна Республіка Бангладеш	Країна периферії	Країна периферії	5,99
77	Республіка Ель-Сальвадор	Країна периферії		5,90
78	Республіка Північна Македонія	Країна периферії		5,89
79	Україна			5,81
80	Республіка Молдова	Країна периферії		5,78
81	Республіка Чорногорія	Країна периферії		5,77
82	Республіка Малаві	Країна периферії	Країна периферії	5,74
83	Республіка Фіджі		Країна напівпериферії	5,72

Продовження Додатку 5

1	2	3	4	5
84	Королівство Бутан			5,71
85	Республіка Мадагаскар	Країна периферії	Країна периферії	5,70
86	Республіка Сенегал	Країна периферії	Країна периферії	5,67
87	Гонконг (КНР)	Країна напівпериферія	Країна центру	5,57
88	Республіка Гондурас	Країна периферії	Країна периферії	5,36
89	Республіка Вірменія			5,35
90	Республіка Ліберія	Країна периферії		5,32
91	Грузія	Країна периферії		5,31
92	Федеративна Демократична Республіка Непал	Країна периферії	Країна периферії	5,22
93	Об'єднана Республіка Танзанія	Країна периферії		5,10
94	Багатонаціональна Держава Болівія	Країна периферії	Країна периферії	5,08
95	Республіка Кенія	Країна периферії	Країна периферії	5,05
96	Королівство Марокко	Країна периферії		5,04
97	Республіка Гватемала	Країна периферії		4,97
98	Республіка Уганда	Країна периферії	Країна периферії	4,94
99	Республіка Замбія	Країна периферії	Країна периферії	4,86
99	Республіка Сьєрра-Леоне	Країна периферії	Країна периферії	4,86
101	Боснія і Герцеговина			4,84
102	Республіка Бенін	Країна периферії	Країна периферії	4,58
103	Республіка Гамбія	Країна периферії	Країна периферії	4,49
104	Турецька Республіка	Країна периферії	Країна напівпериферії	4,48
105	Ісламська Республіка Пакистан	Країна периферії	Країна периферії	4,31

Продовження Додатку 5

1	2	3	4	5
106	Республіка Гаїті	Країна периферії	Країна периферії	4,22
107	Киргизька Республіка	Країна периферії		4,21
108	Ліванська Республіка	Країна периферії		4,16
109	Республіка Кот-д'Івуар			4,11
110	Федеративна Республіка Нігерія	Країна периферії	Країна периферії	4,10
111	Республіка Малі	Країна периферії		3,93
112	Ісламська Республіка Мавританія	Країна периферії	Країна периферії	3,92
113	Держава Палестина			3,83
114	Держава Кувейт	Країна периферії		3,80
115	Алжирська Народна Демократична Республіка	Країна периферії		3,77
116	Буркіна-Фасо	Країна периферії	Країна периферії	3,73
117	Республіка Ангола	Країна периферії		3,66
118	Республіка Ірак	Країна периферії		3,62
118	Йорданське Хашимітське Королівство	Країна периферії		3,62
120	Республіка Нікарагуа	Країна периферії		3,60
121	Габонська Республіка	Країна периферії		3,54
122	Республіка Мозамбік	Країна периферії		3,51
123	Федеративна Демократична Республіка Ефіопія	Країна периферії		3,38
124	Російська Федерація	Країна периферії		3,31
125	Республіка Нігер	Країна периферії	Країна периферії	3,29
126	Держава Катар			3,24

Продовження Додатку 5

1	2	3	4	5
127	Республіка Зімбабве	Країна периферії		3,16
128	Республіка Казахстан	Країна периферії		3,14
129	Республіка Конго	Країна периферії		3,11
130	Королівство Камбоджа	Країна периферії		3,10
130	Республіка Руанда	Країна периферії	Країна периферії	3,10
132	Союз Коморських островів			3,09
133	Королівство Есватіні			3,08
133	Республіка Гвінея	Країна периферії		3,08
135	Республіка Союзу М'янма	Країна периферії		3,04
136	Султанат Оман	Країна периферії		3,00
137	Соціалістична Республіка В'єтнам	Країна периферії		2,94
138	Республіка Єгипет	Країна периферії		2,93
139	Ісламська Республіка Афганістан	Країна периферії		2,85
140	Республіка Куба	Країна периферії		2,84
141	Того	Країна периферії		2,80
142	Республіка Камерун	Країна периферії		2,77
143	Боліварська Республіка Венесуела	Країна периферії		2,76
144	Республіка Джибуті			2,71
145	Об'єднані Арабські Емірати	Країна периферії		2,70
146	Азербайджанська Республіка			2,68
147	Республіка Гвінея-Бісау	Країна периферії	Країна периферії	2,63
148	Республіка Білорусь	Країна периферії		2,59

Продовження Додатку 5

1	2	3	4	5
149	Республіка Судан			2,54
150	Королівство Бахрейн	Країна периферії		2,49
151	Китайська Народна Республіка	Країна напівпериферії	Країна периферії	2,27
152	Ісламська республіка Іран	Країна напівпериферії		2,20
153	Держава Еритрея	Країна периферії		2,15
154	Республіка Бурунді	Країна периферії	Країна периферії	2,14
155	Республіка Узбекистан			2,12
156	Королівство Саудівська Аравія	Країна периферії		2,08
157	Держава Лівія			1,95
157	Республіка Ємен	Країна периферії		1,95
159	Республіка Таджикистан			1,94
160	Республіка Екваторіальна Гвінея			1,92
161	Лаоська Народна-Демократична Республіка	Країна периферії		1,77
162	Республіка Туркменістан			1,72
163	Республіка Чад	Країна периферії	Країна периферії	1,55
164	Сирійська Арабська Республіка	Країна периферії		1,43
165	Центральноафриканська Республіка	Країна периферії	Країна периферії	1,32
166	Демократична Республіка Конго		Країна периферії	1,13
167	Корейська Народно-Демократична Республіка			1,08

Джерело: сформовано автором за даними (Chase-Dunn and others, 2000), (Babones, 2005), (Democracy, 2020)